

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Књига 28

КЛИМЕНТ ЦАМБАЗОВСКИ

**ПРИВРЕДНЕ ВЕЗЕ БУГАРА
С КНЕЖЕВИНОМ СРБИЈОМ
У ДОБА КНЕЗА МИЛОША
ОБРЕНОВИЋА
И УСТАВОБРАНИТЕЉА**

БЕОГРАД 1986

Balkanološki Institut.
Posebna Izdanja Balkanološkog Instituta.

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Књига 28

КЛИМЕНТ ЦАМБАЗОВСКИ

**ПРИВРЕДНЕ ВЕЗЕ БУГАРА
С КНЕЖЕВИНОМ СРБИЈОМ
У ДОБА КНЕЗА МИЛОША
ОБРЕНОВИЋА
И УСТАВОБРАНИТЕЉА**

БЕОГРАД 1986

КЛИМЕНТ ЦАМБАЗОВСКИ

**ПРИВРЕДНЕ ВЕЗЕ БУГАРА С КНЕЖЕВИНОМ
СРБИЈОМ У ДОБА КНЕЗА МИЛОША ОБРЕНОВИЋА
И УСТАВОБРАНИТЕЉА**

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

EDITIONS SPECIALES

№ 28

KLIMENT DŽAMBAZOVSKI
LES RELATIONS ECONOMIQUES
ENTRE LES BULGARES
ET LA PRINCIPAUTE DE SERBIE
AU TEMPS DU PRINCE
MILOŠ OBRENOVIĆ
ET DES DEFENSEURS
DE LA CONSTITUTION

Rédacteur

Académicien RADOVAN SAMARDŽIĆ

Directeur de l'Institut des Études balkaniques

**Présenté à la séance du Conseil scientifique de l'Institut des études
balkaniques le 18 décembre 1984**

BELGRADE 1986

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Књига 28

Džambazovski, Kliment

КЛИМЕНТ ЦАМБАЗОВСКИ
ПРИВРЕДНЕ ВЕЗЕ БУГАРА
С КНЕЖЕВИНОМ СРБИЈОМ
У ДОБА КНЕЗА МИЛОША
ОБРЕНОВИЋА
И УСТАВОБРАНИТЕЉА

УРЕДНИК

Академик РАДОВАН САМАРЦИЋ

Директор Балканолошког института САНУ

**Примљено на другој седници Научног већа Балканолошког института
САНУ 18. децембра 1984. године**

БЕОГРАД 1986

Монографија је штампана захваљујући финансијским
средствима која је обезбедила Републичка заједница науке Србије

HF
1578.15
.55
D95
1986

Рецензенти:

Академик Васа Чубриловић
Проф. др Михаило Војводић

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу
СР Србије број 413-834-02, ова књига је ослобођена плаћања
посебног републичког пореза на промет производа и услуга
у промету.

61730
11.87

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	1
ПРИВРЕДНЕ ВЕЗЕ БУГАРА С КНЕЖЕВИНОМ СРБИЈОМ У ДОБА ВЛАДАВИНЕ КНЕЗА МИЛОША ОБРЕНОВИЋА	14
Привредне прилике у Бугарској првих деценија XIX века	15
Развитак српске националне привреде у доба Милоша Обреновића као основа привредних веза Бугара с Кнежевином Србијом	23
Привредни развитак Кнежевине Србије од 1815. до 1830. године	26
Привредни развитак Кнежевине Србије од 1830. до 1839. године	31
Преглед трговачког промета између Кнежевине Србије и Бугарске у саставу Турске од 1833. године до краја владавине Милоша Обреновића	39
ПРИВРЕДНЕ ВЕЗЕ БУГАРА С КНЕЖЕВИНОМ СРБИЈОМ У ДОБА УСТАВОБРАНИТЕЉА	46
„Србске новине“ о привредном развитуку Бугара у доба уставобранитељске владе и њиховим везама с Кнежевином Србијом	52
Бугарски баштовани као печалбари у Кнежевини Србији у доба уставобранитеља	75
Долазак бугарских баштована у Кнежевину Србију у радној сезони 1840. године	80
Повратак бугарских баштована из Кнежевине Србије у јесен 1840. године	81
Долазак бугарских баштована у Кнежевину Србију у сезони 1841. године	82
Повратак бугарских баштована из Кнежевине Србије својим кућама у јесен 1841. године	83
Долазак бугарских баштована у Кнежевину Србију у сезони 1842. године	84
Повратак бугарских баштована из Кнежевине Србије својим кућама у јесен 1842. године	86
Долазак бугарских баштована у Кнежевину Србију у сезони 1843. године	87

Бугарски баштовани као закупци правителствених башта по главним градовима Кнежевине Србије	89
Пословне везе бугарских баштована са грађанима Кнежевине Србије	97
Привредне везе бугарских сточарских трговаца са Кнежевином Србијом средином XIX века	101
Бугарски сточарски трговци као снабдевачи цариградске пијаце стоком из Кнежевине Србије	103
Бугарски сточарски трговци у Кнежевини Србији	109
Утицај Хатишерифа из 1830. и 1833. године на трговину бугарских сточарских трговаца с Кнежевином Србијом за време владе уставобранитеља	124
Транзитни прелаз бугарских сточарских трговаца рога- том стоком преко Кнежевине Србије за Аустрију	138
Бугарски трговци и занатлије на панаџурима Кнежевине Србије средином XIX века	141
LES RELATIONS ECONOMIQUES ENTRE LES BULGARES ET LA PRINCIPAUTE DE SERBIE AU TEMPS DU PRINCE MILOS OBRENOVIC ET DES DEFERENSEURS DE LA CONSTITUTION — résumé	148
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	159
МАЊЕ ПОЗНАТЕ И СТРАНЕ РЕЧИ	163
INDEX NOMINUM	165

ПРЕДГОВОР

Иако су предмет наших проучавања привредне везе Бугара са Кнежевинам Србијом у доба кнеза Милоша Обреновића и Уставобранитеља, нашим истраживањима је обухваћен крај XVII века и XVIII век, када су се на Балканском полуострву, а посебно на територији Србије, одиграли догађаји и настале такве промене који су били не само основа политичког и националног развитака српског и бугарског народа већ су утицали и на њихов привредни развитак. То се посебно односи на демографска кретања балканског и јужнословенског становништва и утврђивање норми у трговини између западноевропских земаља и Отоманског Царства, што је последица слабљења моћи Турске и њеног постепеног потискивања из средње Европе и утврђивања на границама Саве и Дунава.

Крајем XVII и у току XVIII века почело је и опадање Отоманског Царства, што је балканским и јужнословенским народима уливало наду у скоро ослобођење од многовековног турског ропства. То се нарочито односило на српски народ и Србију, јер је после неколико неуспелих ратова Турске са западноевропским земљама и Русијом она постала погранична територија и област у којој су створени услови да се из иностранства, посебно из Аустрије и Русије, пренесе савремене политичке идеје о друштвеном и националном развиту народа, као и да се, у њеним границама, организује народноослободилачки покрет за ослобођење од многовековне турске феудалне власти.

Међутим, ослобођење балканских и јужнословенских народа није било ни брзо ни једноставно. На путу продирања

Аустрије и Русије крајем XVII и у току XVIII века, на Балканском полуострву су се појавиле извесне политичке противуречности у њиховим интересима, што је допринело не само споријем ослобођењу балканских и јужнословенских народа већ је утицало на избијање међусобних сукоба западноевропских држава и Русије око наслеђивања Турске после њеног распадања. Аустрија је желела да преко Балканског полуострва обезбеди пут и везу са Блиским истоком, а Русија је желела да загосподари мореузима на Црном и Мраморном мору како би себи обезбедила излаз на Средоземно море, преко кога би се повезала са целим светом. Та околност је допринела да Балканско полуострво и Србија крајем XVII и у току XVIII века буду центар догађаја и сукоба између западноевропских држава и Русије, с једне стране, и Турске, с друге стране. Конфронтација та два система и двеју цивилизација, у чијем су се процепу нашли балкански и јужнословенски народи, допринела је да под утицајем западноевропских прогресивних и модерних друштвених кретања отпочне процес народног буђења као основа националноослободилачких покрета балканских и јужнословенских народа крајем XVIII и почетком XIX века.

Узмицање Отоманског Царства пред западноевропским државама и Русијом отпочело је после неуспеле турске опсаде Беча, када је пољски краљ и војсковођа Јан Собејски, под бечким зидинама, потукао великог везира Кара Мустафа-пашу, наневши му такав ударац од кога Турска више није могла да се опорави. Последице ове неуспеле турске војне операције осетиће се и у животу балканских и јужнословенских народа. Наиме, аустријске јединице су током 1689. године, под командом генерала Пиколоминија, успеле да се долином Мораве и Вардара спусте до Скопља и Велеса, што је допринело њиховом учешћу у овим ратним операцијама, било да су суделовали у акцијама против турске војске или су у позадини подизали устанке како би допринели распадању велике отоманске империје.

Дуге и тешке војне операције између аустријске и турске армије трајале су од 1683. до 1698. године. За то време се ратна срећа често мењала. У току шеснаестогодишњег ратовања обе војске су се толико исцрпеле да је 26. јануара 1699. године закључен мир у Сремским Карловцима. Потписивањем мира настале су промене на Балканском полуострву и у југоисточној Европи, јер је граница отоманске државе повучена до ушћа Босута у Саву и до ушћа Тисе у Дунав¹, тако да је Србија постала погранична област турске империје. Од аустријско-турских ратова 1683. до 1698. године најтеже последице су осетили балкански и јужнословенски народи, јер је Балкан-

¹ Васил Поповић, *Источно питање*, Историјски преглед борбе око отоманског царства у Леванту и на Балкану, Геца Кон, Београд, 1928, 60.

ско полуострво шеснаест година било поприште ратних операција у којима су ти народи били на страни Аустријанаца. Због тога су их турске власти прогониле после поновног заузимања тих крајева. Зато се из Бугарске, Македоније и Србије, заједно са аустријском војском, са Балканског полуострва повлачило и становништво како би избегло освету и терор турских власти.

Кретање становништва на Балканском полуострву са југа на север, како у току ратних операција аустријских и турских армија тако и после завршетка рата, допринело је великим демографским променама у Србији, Македонији и Бугарској.² Највећи талас исељавања балканског и јужнословенског становништва у земље преко Саве и Дунава био је велика сеоба Срба, Македонаца и Бугара под вођством пећког патријарха Арсенија III Чарнојевића. Тада су, како каже проф. Христо Гандев, многа села и насеља остала празна и пушта: „Компромитирано становништво сада је било решено да се исели, да не би доживело и дочекало турску освету. Са аустријском војском су се иселили велики каравани бугарских породица заједно са вредностима и покретним имањем. То су били не само грабани, трговци и занатлије, већ исто тако, и богати сточари и земљорадници, а у неким случајевима кренула су чак и цела села заједно са свештеницима и монасима“.³ Та велика сеоба балканског и јужнословенског становништва преко Саве и Дунава, крајем XVII и у току XVIII века, допринеће да се у границама Угарске и Војводине, чак до Будима и Сент Андреје, створе посебне друштвене заједнице исељеника, које ће тежити да сачувају своју народну индивидуалност, супротстављајући се не само асимилацији месних угарских власти већ и разних установа, посебно верских и просветних, које су биле укључене у овај политички план.

За наша садашња истраживања и проучавања, међутим, мир у Сремским Карловцима, закључен 26. јануара 1699. године, има следећи значај: прво, Карловачким миром потврђене су аустријске капитулације за слободну трговину на Балканском полуострву, односно у границама Отоманског Царства; друго, Аустрији је дозвољено да преко свог свечаног посланика у Цариграду може интервенисати на Порти да заштити хришћане и хаџијска места у Јерусалиму, и, на крају, велика сеоба балканског и јужнословенског становништва преко Саве и Дунава допринела је демографским променама, како на територији Отоманског Царства тако и у Аустрији, посебно у Угарској и Војводини. Ту ће бити основане политичке и верске заједнице балканских и јужнословенских народа не само да би зашти-

² Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд, 1925, 105.

³ Христо Гандев, *Проблеми на българското възраждане, Националната идея в българскиот историс*, БАН, Наука и искуство, София 1976, 720.

тине њихове народне индивидуалности него и да би допринеле њиховом политичком и националном развоју.

Отварањем Отоманског Царства за слободну трговину са западноевропским државама, посебно са Аустријом, омогућено је балканским трговцима да напуштају турску територију и да прелазе у западноевропске земље, где су могли да контактирају са институцијама и средином која је тада била носилац нових идеја и погледа на политички, национални и привредни развој западне Европе.

Иако је уговор о миру између Аустрије и Турске, закључен у Сремским Карловцима, требало да траје двадесет пет година, ратоборна странка у Цариграду искористила је сукоб између Аустрије и Француске око наслеба у Шпанији и Турска је 1716. године напала Аустрију како би повратила територије изгубљене у ратовима од 1683. до 1698. године. У овом рату, међутим, нису се остварили турски планови. Аустријски војсковођа Евгеније Савојски победио је турску војску код Петроварадина и, после дужег опседања, заузео је Београд 18. августа 1718. године и принудио Турску да закључи Пожаревачки мир. Тада је Турска изгубила још и источни Срем, Банат, Малу Влашку и Београд са северном Србијом и дозволила је Аустрији да закорачи дубоко на Балканско полуострво у периоду од 1718. до 1739. године, као и да предузме кораке који су јој омогућили да прошири своју експанзију у овом делу југоисточне Европе.⁴

За наша садашња истраживања и проучавања, међутим, посебно је значајан Трговачки уговор закључен између Аустрије и Турске непосредно после Пожаревачког мира, којим је Аустрија добила оне повластице, односно капитулације које су од Турске добиле индустријски развијене земље — Енглеска, Француска и Холандија још у XVII веку. Основна интенција тог Трговачког уговора изнесена је у члану 13. Пожаревачког мира, којим је предвиђено да се „устпоставља слободна и општа трговина сувим и водом: поданици Римског Царства Немачке Нације са аустријским царем Карлом V на челу — Немци, Угари (Мађари), Италијани, Низоземци, као и они који ће му се у будућности подчинити, без обзира на народност и веру, могу слободно трговати, односно продавати своју робу по свим областима пространог Отоманског царства, осим оружја, барута и других забрањених артикала“.⁵ На основу овог трговачког уговора „трговци обеју држава плаћали су сада приликом увоза, односно свега 3% од вредности робе, коју су превозили сувим или водом; царина се плаћала у новцу или роби (3 per centum in natura). Осим тога аустријски трговци који би са робом приспели у турске поморске луке, због срећног приспећа

⁴ Васиљ Поповић, *н.д.*, 63.

⁵ *Историја Београда*, САНУ, Одељење историјских наука, Просвета, књ. I, Београд, 1974, 543.

својих бродова, плаћали су, слично другим пријатељским на-родима Турске, уобичајени сељамет у износу од 300 аспри (то је чинило 3 форинти и 1/4 аустријских талира). Осталих такси — мастрија и други — били су ослобођени“.⁶

Трговачки уговор закључен 27. јула 1718. године, само се-дам дана после Пожаревачког мира између Аустрије и Турске, међутим, посебно је допринео развијању трговине и промета између Аустрије и Србије, а затим између Аустрије, Македо-није и Бугарске. То се нарочито одразило на оживљавање про-мета на познатим балканским магистралним путевима: долином Вардара и Мораве, од Солуна преко Енице-Вардара, Велеса, Скопља и Ниша до Београда,⁷ или долином Марице, Нишаве и Мораве, од Једрена преко Пловдива, Софије и Ниша до Бео-града.⁸ Из македонских и тракијских пољопривредних и трго-вачких центара — Сереза, Дrame, Енице-Вардара, Копрившти-це, Пловдива, Велеса и Скопља, каравани натоварени памуком, дуваном, вуном сахтијаном и кордованом кретали су се по-менутим балканским магистралним путевима ка Београду, где се роба претоварала на бродове да би Дунавом била превезена до Будимпеште или Беча.⁹ Организатори и реализатори те трго-вине били су балкански трговци, који су врло вешто користили погодности Трговачког уговора и, захваљујући својој предузим-љивости, за кратко време преплавили западноевропско тржиш-те, посебно Аустрију, својим пољопривредним и сточарским производима.

Да би успешно обављали своје трговачке послове, балкан-ски трговци су организовали на пограничним прелазима читаву мрежу посредника, комисионера и експедитора, најпре на гра-ници између Турске и Аустрије, посебно у Београду и Земуну, где су из македонских и тракијских градова дочекивали кара-ване с робом да би је примили, претоварили на бродове и от-премили у средњоевропске трговачке центре. Посредници у обављању промета трговачких компанија балканских трговаца најчешће су били блиски или даљи робаци, распоробени по по-граничним местима или у кључним саобраћајним центрима и, захваљујући својој умешности и вештини, врло успешно и анга-жовано обављали трговачке послове. „Балкански трговци и за-натлије у XVIII веку повезани међу собом у местима где су радили и одржавајући уске везе са својим завичајем у турским

⁶ *Историја Београда*, књ. I, 533.

⁷ Славко Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције Бал-кана — Подунавље XVIII и XIX век*, САНУ, Одељење друштвених наука, књ. 67, Београд, 1969, 16.

⁸ Јурданъ Јурдановъ, *Историята на българската търговина до ослобо-ждението*, София 1936, 16.

⁹ Данчо Зографски, *Развитокот на капиталистичките елементи во Македонија за време на турското владеење*, Култура, Скопје 1967, 33.

земљама, проширили су трговачке везе на све стране. Ове везе иду од Цариграда, Сереза и Солуна на север преко градова на Сави и Дунаву, пре свега преко Београда у Србији и Видина у Бугарској, са турске стране, Мехадије, Панчева и Земунa на аустријске стране, према Темишвару, Сегедину, Новом Саду, Осијеку, Пешти и Бечу.¹⁰

Трговачки уговор закључен после Пожаревачког мира 1718. године између Аустрије и Турске послужиће као основа балканској трговини и промету са средњоевропским земљама, посебно са Аустријом, у којој ће, производима и вештином у трговању, доминирати компаније балканских трговаца, било да су из Македоније, Србије или Бугарске. Скоро више од сто година балкански трговци ће доприносити да платни биланс извоза и увоза из Турске и Аустрије, или обратно, буде позитиван за отоманску државу.

Аустрија је, такође, предузимала кораке да би у границама Отоманског Царства помогла својим трговцима да остваре што већи промет и да би им обезбедила сигурност у пословима. После закључивања поменутог уговора, Аустрија је по великим трговачким центрима Отоманског Царства основала конзулате са тумачима ради пружања помоћи аустријским трговцима кад би се за тим указала потреба. Аустрија је, међутим, највише пажње посветила слободној трговини и пловидби Дунавом и његовим притокама, као најбољој вези с Блиским истоком преко Црног мора, где се појавила са својим индустријским производима, супротстављајући се доминацији Енглеске, Француске и Холандије у том делу света. Аустријски трговци су своју робу обично превозили речним бродовима до црноморских пристаништа на ушћу Дунава, а затим су је претоварили на морске бродове. После тога, превозили су је за Цариград, Трапезунт и остале трговачке центре на Блиском истоку, а са црноморских пристаништа, сувоземним путевима, често је разносили по унутрашњости Отоманског Царства.

Нашу пажњу посебно привлачи тежња Аустрије да после Пожаревачког мира својим трговцима омогући што успешније коришћење Дунава као воденог пута и важне саобраћајнице за повезивање средње Европе са Блиским истоком, како би тамо што успешније пласирали своје индустријске производе. Таква намера Аустрије допринела је да многи приобални градови на Дунаву и његовим притокама, од Београда до Црног мора, развију у велике трговачке центре, као што су били: Београд, Кладово, Текија, Радужевац, Видин, Никополје, Силистар, Рушчук и Браила. Да би тај циљ био остварен, у Бечу је 1719. године основана Оријентална трговачка компанија, односно обновљена Источна компанија од 1667. године, која је имала свој огранак и у Београду, како би се Аустрија што боље

¹⁰ *Историја Београда*, књ. I, 685.

укључила у трговачку конкуренцију на Блиском истоку са познатим западноевропским трговинским силама — Енглеском, Француском и Холандијом.¹¹

Присуство аустријске власти у северној Србији и у Београду од 1718. до 1739. године допринело је да се Србија још тада укључи у светске привредне токове, било као произвођач разних земљорадничких и сточарских производа или да трговци и занатлије из Београда тргују с многим градовима и трговачким центрима преко Саве и Дунава. „У Српском Београду, у Новој вароши београдској (Нова доња Варош или Српска нова Варош), у то време је живео и радио већи број занатлија и трговаца. Међу њима, пре свега, био је изванредан број металопрерађивача, који се спомињу у Горњој вароши (ковачи, сабљари, кујунџије, кантарџије), затим било их је доста на услужним делатностима (абације, ћурчије, мумџије, терзије, бербери, папуџије), дрвопрерађивача (бачвара и пинтера), дунџера, као и свирача и других.“¹²

Аустријска владавина у северној Србији допринела је значајним променама на српском селу. Уведена је кнежинска самоуправа, чиме је српском сеоском становништву омогућено да учествује у политичком и економском развоју села. То је имало велики значај за еманципацију српског народа, с обзиром на то да су бивши земљорадници и сточари постали трговци земљорадничким и сточарским производима које су продавали у оближњим градовима, посебно у Београду или у насељима и тржиштима у суседној Аустрији. Крајем XVIII века и у првом српском устанку из редова тих трговаца регрутоваће се старешине и вође устанка који ће отпочети дугогодишњу и одлучну борбу за национално и политичко ослобођење и признавање српског народа.¹³

Аустријска окупација северне Србије и Београда прекинута је аустријско-турским ратом 1739. године. Иако су аустријске јединице на почетку рата потисле турску војску јужно од Алексинца, Ниша, Крушевца и Новог Пазара, ипак је учињен крај аустријској експанзији на Балканском полуострву.

Београдским миром, закљученим 1739. године, Аустрија је изгубила територије јужно од Саве и Дунава, са Београдом и области око Карпата, а та граница на Балканском полуострву између Аустрије и Турске остаће до 1878. године, односно до окупације Босне и Херцеговине.

¹¹ Рајко А. Веселиновић, *Пловидба Дунавом и његовим притокама у уговорима између Аустрије и Турске у XVII и XVIII веку*, Зборник радова са међународног научног скупа „Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове“, САНУ, Одељење историјских наука, књ. 3, Београд 1983, 249.

¹² *Историја Београда*, књ. I, 534.

¹³ Даница Милић, *Трговина Србије 1815 — 1839*, Нолит, Београд, 1959, 169.

После Београдског мира, на територији Србије, а посебно у Београду, настале су знатне демографске и етничке промене. Постављен је основ београдској балканској чаршији, каква нам је позната почетком XIX века, или у доба владавине кнеза Милоша Обреновића и уставобранитеља. Заједно са аустријском војском и администрацијом, из северне Србије и Београда се иселило много српског становништва, односно напустило је Београд се населило се у оближњим градовима Угарске, а на њихово место досељено је муслиманско становништво из суседних турских провинција, као и велики број трговаца и занатлија из разних крајева Балканског полуострва: „Они долазе из Црне Горе, Херцеговине, старе Рашке, досељавају се са Косова и Метохије, има их много из Македоније и из планинских области према Бугарској. Све се то слило у Србију, насељава, смешта, стапа са старим становништвом, и после неколико нараштаја ствара се нови тип човека у Србији, какав ћемо видети у току XIX века.“¹⁴

Требало је да прође неколико година од повлачења аустријских власти из северне Србије и Београда, да би се нормализовале прилике, посебно да би се обновили и учврстили прекинута привредне и трговинске везе засноване како на производима из Србије, тако и на транзитној трговини преко Саве и Дунава са Аустријом и средњом Европом у којој су били ангажовани балкански трговци. Када су отклоњене последице рата и иселавања бившег аустријског становништва из Србије, Београд је постао од најживљих, најпрометнијих и најважнијих трговачких центара на Балканском полуострву и у југоисточној Европи: „Свој успон Београд је имао да захвали оживљавању привреде у Србији и промету у трговини, како са унутрашњошћу земље и Турским царством, тако и порастом транзитног промета у трговини Балкана са Аустријом и Средњом Европом, уопште преко њега. Све ће то доћи до пуног израза тек у другој половини XVIII века.“¹⁵

Тада је Београд постао један од најважнијих и најпрометнијих трговачких центара у Отоманском Царству, преко кога су, магистралним сувоземним и воденим путевима, били повезани Балканско полуострво и југоисточна Европа са трговачким и прометним центрима средње и западне Европе. Од Београда према Солуну и Цариграду, долином Мораве и Вардара, водио је главни војни и трговачки друм — Цариградски друм или пут; од Београда преко Босне водили су путеви ка Јадранском мору, Босанској крајини и Ријечи, и, на крају, такође од Београда води пут према источној Србији и даље, ка Видину и Бугарској.

¹⁴ Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Народна књига, Београд 1983, 51.

¹⁵ *Историја Београда*, књ. I, 675.

После Београдског мира, 1739. године, и Аустрија је такође предузела кораке за унапређење саобраћајних веза и трговине са Балканским полуострвом, југоисточном Европом и Блиским истоком. Пре свега, предузела је велике мелiorационе радове на оспособљавању корита Дунава и његових притока за успешнију и рентабилнију пловидбу, а колонизацијом Угарске, Војводине и Славоније аустријске власти допринеле су повећању становништва у тим регионима, што је утицало на повећање привредне активности и производњу пољопривредних производа, посебно жита. После свих корака које су предузеле аустријске власти, Војводина, јужна Угарска и Славонија постаће велики произвођачи жита, које ће се превозити Дунавом и његовим притокама, било узводно за снабдевање аустријских градова и индустријских центара, или низводно, до Црног мора и до земаља у средоземном басену, ради продаје тамошњем становништву: „Привредно Балкан се окренуо Средњој Европи преко Угарске и Западној Европи преко Средозменог мора.“¹⁶ У средишту те велике трговине и промета налазили су се Србија и Београд, преко којих се остваривао обиман сувоземни и водени саобраћај. Од Солуна и Македоније, као и из северозападне и југозападне Бугарске, долином Вардара и Мораве, или Марице и Мораве, ка Србији и Београду кретали су се каравани натоварени памуком, вуном, пиринчом и другим земљорадничким и сточарским производима, а из средње Европе, Беча и Будимпеште, преко Београда, Дунавом су пловили бродови натоварени житом и аустријским индустријским производима ка Видину, Свиштову и Браили, односно ка Црном мору, где су затим претоварили робу на морске бродове и превозили је до многих лука на Блиском истоку и у југоисточној Европи. Главни организатори те обилне трговине и промета између Балкана и југоисточне Европе, с једне стране, и средње и западне Европе, с друге стране, били су балкански трговци, углавном родом из Македоније. Неколико десетина хиљада тих трговаца било је распоређено по главним градовима и трговачким центрима средње и западне Европе да би обезбедили промет и пласман својих ратарских и сточарских производа. У Београду и на пограничним пунктовима између Аустрије и Турске налазили су се њихови представници, као комисионари или експедитори, који су се бринули о одржавању континуитета у трговини између Балканског полуострва и европских трговачких и индустријских центара.¹⁷

Известан застој и поремећај у трговини и промету између Балкана и средње и западне Европе настао је од 1788. до 1794. године, за време аустријско-турског и руско-турског рата. Пет-шест година Србија је била ратна позорница догађаја, као и

¹⁶ *Историја Београда*, књ. I, 679.

¹⁷ Славко Гавриловић, н.д., 246.

у току аустријско-турског рата од 1683. до 1698. године и аустријско-турског рата од 1718. до 1739. године: „Аустријско напредовање уливало је свим народима наду за ослобођење, а у оним крајевима, кроз које су аустријске војске наступале, овакви су се покрети нарочито ширили и захватили широке народне слојеве, те су они у већој или мањој мери помагали наступање Аустријанаца.“¹⁸ Међутим, аустријско-турски рат од 1788. до 1791. године имао је и своје специфичности, које су допринеле да припадници српског народа, било емигранти преко Саве и Дунава или добровољци са територије Србије у Турској, буду много више ангажовани у ратним операцијама него у ранијим ратовима: „Како је његова војска (мисли се на аустријске јединице) имала да води рат на необично дугачкој граничној линији; од далматинске границе до Хотина, то се опет појавило питање о учешћу Срба и других Портиних хришћанских поданика као добровољаца. Ако би се успело да се дигне народни устанак у Србији и створи засебна војска од самих добровољаца, онда би се један део рата тј. рат на земљишту насељено Србима, прешло на саме Србе, то би се аустријске трупе могле употребити на другом бојишту.“¹⁹

Поступивши по том плану, добровољци из Србије, под командом капетана Коче Анђелковића, у фебруару и марту 1788. године, врло успешно су спречавали да из Ниша и Видина стигне појачање у људству и ометали снабдевање београдске тврђаве намирницама. Чак су у два маха у Багрданском теснацу нанели тешке губитке турским колонима које су се кретале према Београду. На пример, у нападу на турски транспорт 14. марта 1788. године Коча Анђелковић је успео да у Багрданском теснацу разбије београдског тефтердара и да заплени његов пртљаг,²⁰ а 31. марта 1788. године разбио је колону Кара Хасана, која је из Београда пошла у сусрет транспорту из Ниша да би му помогла да се пробије до београдске тврђаве.²¹

Као претходница аустријске армије на фронту од Мораве до Дрине, међутим, био је српски фрајкор, основан почетком децембра 1787. године, под командом капетана Михаила Михаљевића, састављен од добровољаца из Србије и емиграната преко Саве и Дунава. Веома широк фронт према Турској, међутим, принудио је цара Јосифа да оснује и банатски фрајкор, на челу са Савом Демелићем, трговцем из Вршца, који је требало да послужи као претходница аустријској армији на простору од ушћа Мораве до Кладова и Текије.²²

¹⁸ Душан Пантелић, *Кочина Крајина*, СКА, Друштвени и историјски списи, књ. 32, Београд 1930, 1.

¹⁹ Душан Пантелић, *Кочина Крајина*, 9.

²⁰ Душан Пантелић, *Кочина Крајина*, 26.

²¹ Душан Пантелић, *Кочина Крајина*, 36.

²² Душан Пантелић, *Кочина Крајина*, 6.

Иако су добровољци из Србије с капетаном Кочом Анђелковићем на челу, као и српски и банатски фрајкор које су предводили капетани Михаило Михаљевић и Сава Демелић били врло успешно коришћени у извођењу ратних операција, било у позадини турске армије било као претходница аустријске војске од Мораве до Дрине, и овог пута је дуго очекивано ослобођење од многовековног турског ропства мимоишло српски народ, уз огромне жртве и велике последице.

Краткотрајно ослобођење северне Србије и Београда 8. октобра 1789. од јединица генерала Лаудона допринело је да српски народ доживи још једну трагедију и разочарење какво је већ доживео после Београдског мира 1739. године. Томе је допринео наследник цара Јосифа Леополд II, који је, због међународних околности, био принуђен да са Турцима закључи примирје и да аустријску армију повуче преко Саве и Дунава. То је био разлог да се велики део српског становништва склони у Аустрију како би избегао турску освету и зулуме. Овога пута, међутим, аустријска страна предузела је кораке како би невино српско становништво заштитила од турске освете и турских зулумћара. Свиштовским миром, склопљеним 4. августа 1791. године, донесена је одлука да се између Аустрије и Турске задржи граница од 1788. године, а за становништво Србије, Босне, Црне Горе, Влашке и Молдавије донесена је амнестија због учествовања у догађајима и рату од 1788. до 1791. године.²³

После завршетка аустријско-турског и руско-турског рата од 1788. до 1791. године, као и миром закљученим у Свиштову и Јашију, наступиле су политичке промене на Балканском полуострву и у Турској. Аустрија је изгубила стечене позиције у Турској и на Балканском полуострву у току XVIII века и до Берлинског конгреса, односно 1878. године, задржаће се на обалама Саве и Дунава.²⁴ Од мира у Јашију до Париског мира 1856. године, највећи утицај на Турску и хришћанске народе на Балканском полуострву имаће Русија, која ће се пред турским властима појављивати као заштитник тих народа.²⁵

Ратне операције од 1788. до 1791. године, као и мир у Свиштову и Јашију, допринели су да у националном и политичком развоју српског народа настану велике промене. Захваљујући општој амнестији због учествовања у аустријско-турском рату, после Свиштовског мира, многи Срби добровољци у аустријској армији који су добили официрске чинове вратили су се у Србију и укључили се у трговину и прихватили друга зани-

²³ Душан Пантелић, *Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791—1794*, СКА, Посебно издање Друштвених и историјских списа, књ. 25, Београд, 1927, 66.

²⁴ Душан Пантелић, *Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791—1794*, н.д., 78.

²⁵ Васиљ Поповић, н.д., 78.

мања по градовима, учествујући у догађајима који су се, као последица неуспеха у ратним операцијама, одиграли у границама Отоманског Царства. То им је омогућило да покажу своје војничко знање и вештину стечену у току ратова од 1788. до 1791. године, што се манифестовало кад је Хаџи Мустафа-паша затражио њихову помоћ да протера јањичаре из Београдског пашалука.²⁶

После мира у Свиштову и у Јашију, и у политичком систему Отоманског Царства наступиле су значајне промене у друштвеном уређењу и развоју Турске, а под утицајем реформи султана Селима III, односно његових фермана из 1793. и 1794. године, када је српском народу дата аутономија. Први корак реформи Селима III била је забрана јањичарима да се врате у Београдски пашалук и постављање Хаџи Мустафа-паше, њиховог највећег противника, за београдског везира, а затим постављање по нахијама оберкнезова у чијој је надлежности било прикупљање државних дажбина и феудалних обавеза и, на крају, установљавање српске народне војске, као партнера турске власти у борби против јањичара и зулумћара, односно противника реформи Селима III.²⁷

Највећим успехом у политичком развоју и животу српског народа у доба реформи Селима III сматра се установљавање институције оберкнезова, чиме је призната законска основа нахијској кнежинској самоуправи, а међу изабраним оберкнезовима по нахијама био је велики број бивших фрајкораца, односно Срба добровољаца у аустријским јединицама у рату од 1788. до 1791. године.²⁸ Какав је значај имао избор тих бивших фрајкораца за оберкнезове најбоље се потврдило после убиства београдског везира Хаџи Мустафа-паше 1801. године, када су се прваци српског народа успротивили утврђивању јаничарске власти, односно дахија у Београдском пашалуку. То је у суштини био и повод за први српски устанак, борбу српског народа и његових старешина против дахијске власти, ради заштите реформи султана Селима III у Београдском пашалуку.

Реформе Селима III и долазак Хаџи Мустафа-паше за београдског везира допринели су привредном просперитету како српског народа тако и обнављању балканске трговине и рефирмацији трговачких уговора закључених између Турске и западноевропских држава, посебно Аустрије.²⁹ Поправљени су путеви порушени за време ратова од 1788. до 1791. године, а затим су предузети кораци за заштиту безбедности трговаца и

²⁶ Душан Пантелић, *Београдски пашалук пред први српски устанак 1794—1804*, САНУ, Одељење друштвених наука, књ. 57, Београд 1949, 46.

²⁷ Душан Пантелић, *Београдски пашалук пред први српски устанак*, 97.

²⁸ Васа Чубриловић, н.д., 54.

²⁹ Душан Пантелић, *Београдски пашалук пред први српски устанак*, 63.

каравана, који су долином Вардара и Мораве, односно Марице, Нишаве и Мораве преносили балканске производе из Македоније, Тракије и Бугарске до Београда, а одатле даље ка средњој и западној Европи.

Највећи успех балкански трговци постигли су за време реформи Селима III, односно кад је за београдског везира био постављен Хаџи Мустафа-паша. Од тада су закупци београдског консулата врло често били истакнути балкански трговци, као што је био Петар Ичко, родом из Катранице у Македонији, који је од 1796. године до првог српског устанка био закупцац, односно базарџанбаша.³⁰

Београдски консулат био је под турском влашћу и за време владавине кнеза Милоша Обреновића, све до 1833. године. Хатишерифом од 1830. и 1833. године прешао је у надлежност српске државе, када је основан Београдски Бумрук, у чију је надлежност прешла контрола извоза и увоза робе из Србије за Аустрију. Међутим, кнез Милош Обреновић, да би имао у рукама контролу целокупне увозне и извозне трговине у Кнежевини Србији узео је још 1816. године од београдског везира под закуп Београдски консулат и тиме допринео да извозна и увозна трговина у Србији буду под контролом српске власти. У раздобљу од 1816. до 1833. године управници, односно базарџанбаше Београдског консулата у већини случајева били су истакнути балкански и македонски трговци Наум Ичко (син Петра Ичка), Никола Константиновић Брзак, Марко Георгијевић и Панта Стоило, који су истовремено били и ортаци кнеза Милоша и обављали његове трговачке послове у земљи и иностранству.³¹

Трговачки режим при извозу и увозу, као и наплате царина за производе из земље и иностранства, Београдски консулат, под управом кнеза Милоша, односно његових ортака регулисао је придржавањем трговачких уговора закључених између Турске и западноевропских држава још крајем XVII и у току XVIII века. Зато и наше досадашње излагање о трговини Турске са западноевропским државама крајем XVII и у XVIII веку има за циљ да објасни како се трговина Кнежевине Србије са суседним балканским земљама, посебно са Бугарском, све до 1833. године развијала по међународним трговачким уговорима, које је Турска закључила са западноевропским државама у току XVIII века. Тек после ступања на снагу Хатишерифа из 1830. и 1833. године у Србији се увозна и извозна трговина реорганизује према потребама српске државе, која је тим актом стекла политичку и економску аутономију.

³⁰ Душан Пантелић, *Београдски пашалук пред први српски устанак*, 73.

³¹ Климент Цамбазовски, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, том I, књ. I, Култура, Београд 1979, 14.

ПРИВРЕДНЕ ВЕЗЕ БУГАРА С КНЕЖЕВИНОМ СРБИЈОМ У ДОБА ВЛАДАВИНЕ КНЕЗА МИЛОША ОБРЕНОВИЋА

Ако је XVIII век био у знаку слабљења и опадања Отоманског Царства услед успешног ратовања најпре Аустрије, а затим Русије против Турске, за XIX век, међутим, може се рећи да је био у знаку националноослободилачких покрета балканских и јужнословенских народа, захваљујући распадању турског феудалног система и слабљењу султанове централне власти. Потребно је нагласити да су националноослободилачки покрети појединих балканских или јужнословенских народа зависили од географског и међународног положаја који су ти народи заузимали у границама Отоманског Царства, као и од степена развита њихових политичких и националних институција које су биле ангазоване у остваривању њихових циљева за ослобођење од многовековног турског ropства.

Пошто су привредне везе Бугара са Кнежевином Србијом у доба владавине кнеза Милоша Обреновића циљ нашег садашњег истраживања, потребно је да на самом почетку констатујемо на ком су степену развита биле производне снаге и односи српског и бугарског народа, односно да утврдимо под каквим су политичким и привредним условима живели у односу на Отоманско Царство, како бисмо могли да утврдимо њихове привредне везе од почетка XIX века до кримског рата, односно Париског мира.

У животу балканских и јужнословенских народа ослобођење Кнежевине Србије на почетку XIX века није био ни случајан ни непредвиђен догађај, кад се знало да Србија заузима такав географски и међународни положај у границама Отоманског Царства, где су снаге Турске и њен стратегијски положај крајем XVIII века били тако ослабљени да се сваког часа очекивало ослобођење српског народа од многовековног турског ropства. Томе је највише допринело масовно учешће српског народа у аустријско-турском рату и у руско-турском рату од 1788. до 1791. године, када су многи Срби, добровољци у аустријској или руској армији, оспособљени да самостално воде војне и ослободилачке операције против турске војске, као што је, на пример, био капетан Коча Анђелковић у борбама код Багрдана, недалеко од Јагодине (Светозарева), у којима су биле разбијене јединице београдског везира. На тај начин је спречено да опседнутом Београду стигне помоћ, било од Ниша или од Видина.¹ Први српски устанак, као револуција српског народа против турског феудалног система, био је природна последица догађаја који су се последњих деценија XVIII и првих година XIX века одиграли у Београдском пашалуку као резултат распадања Отоманског Царства и слабљења султанове

¹ Душан Пантелић, *Кочина крајина*, 36.

централне власти. Иако први српски устанак није испунио наде српског народа да се дефинитивно ослободи од турске феудалне власти, ипак је то био догађај од судбоносног и изузетног значаја, који је народу донео самопоуздање и решеност да ће се сопственим снагама изборити за своје политичко и национално ослобођење. Није прошло ни две године од завршетка првог српског устанка, на Цвети 1815. године, кнез Милош Обреновић је поново подигао српски народ на устанак. Захваљујући својој политичкој и војничкој способности, створио је услове за самосталан развитак српске националне државе и привреде, које ће се заснивати на природним богатствима Србије, која ће бити употребљена за бољи и срећнији живот.²

После успешног завршетка другог српског устанка, у Кнежевини Србији је започело постепено изграђивање српске националне привреде, која је у свој развитак укључила и привредне везе са суседним балканским и јужнословенским народима, посебно са Бугарима, било кад је реч о развијању трговинских веза у размени ратарских, сточарских и занатских производа или о укључивању бугарских исељеника, емиграната и печалбара у развитак српских градова (произвођачи поврћа, зидарски радници итд.).

ПРИВРЕДНЕ ПРИЛИКЕ У БУГАРСКОЈ ПРВИХ ДЕЦЕНИЈА XIX ВЕКА

Привредни просперитет бугарског народа у првим деценијама XIX века оствариван је под специфичним политичким и друштвеним условима у саставу Отоманског Царства, као последица распадања турског феудалног система и унутрашњих политичких и друштвених реформи, који су били последица неуспеха Турске у ратовима са Аустријом и Русијом, као и њиховог притиска да се немуслиманском, односно хришћанском становништву обезбеде грађанска и социјална права у духу идеја које су тада биле актуелне у западноевропским земљама. У светлости тих догађаја, у првим деценијама XIX века, развијао се политички и привредни живот бугарског народа, који је одговарао његовом географском и међународном положају, како у границама Отоманског Царства тако и на Балканском полуострву и у југоисточној Европи, као позорници сталних ратова и сукоба великих сила за политичку доминацију у том делу Турске.⁴

² Владимир Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, Просвета Београд 1966, 57.

³ Климент Цамбазовски, *Бугарски баштовани као печалбари у Кнежевини Србији*, *Balkanica IV*, Београд 1973, 227.

⁴ Васиљ Поповић, н.д., 113.

Као што смо нагласили, руско-турски ратови у првој половини XIX века, слично као аустријско-турски ратови у XVIII веку на територији Србије, имали су велики и посебни утицај на политички, национални и привредни развитак бугарског народа, пре свега зато што су се одигравали на његовој територији, а због заједничког словенског порекла, као и припадности православној цркви, уливали су наду и поверење да ће их Русија ослободити од многовековног турског ропства. Та очекивања, међутим, нису се испунила у првој половини XIX века. Од 1812. до 1856. године руске армије су неколико пута залазиле дубоко на бугарску територију, да би стигле чак до Цариграда као главног оперативног циља који је требало да Русији обезбеди излазак на Дарданеле и Босфор, чиме би се омогућило њено повезивање с целим светом. Великим силама, Енглеској и Француској, међутим, није ишло у рачун да Русија загосподари овим стратегијским тачкама које би јој омогућиле да се умеша у њихове интересне сфере, па су војно-поморским демонстрацијама у близини Цариграда приморале руску армију да се повуче са заузетих положаја на обалама Мраморног мора, и тиме отоманско царство спасе од пропасти.⁵

Напредовање руских армија на територији Бугарске у току руско-турских ратова 1812, 1828. и 1856. године бугарски народ је потпомогао на разне начине: Многи Бугари пријављивали су се као добровољци у руској армији и као посебне јединице учествовали су у ратним операцијама за ослобођење своје земље. Међутим, било је доста и оних који су у позадини турске армије предузимали разне устаничке акције, како би осујетили њено концентрисање на фронту или спречавали њено снабдевање материјалима и храном. Иако је руска армија у руско-турским ратовима од 1812. до 1828. године више пута потукла турску војску и ослободила велики део бугарске територије, ипак је, под притиском великих сила, посебно Аустрије и Енглеске, била принуђена да напусти ослобођене територије и да се повуче преко Дунава. Као накнаду за победу у рату, мировним уговорима је добила концесије у унутрашњем животу Турске и обећање о политичкој амнестији њених савезника, који су на разне начине доприносили напредовању руске војске.⁶ Бугари, који су учествовали у руско-турским ратовима 1812. и 1828. године било као добровољци у руској армији или као устаници у позадини, међутим, нису имали поверења у турске власти да ће доследно спровести амнестију. Зато су се, заједно с руским јединицама, повукли преко Дунава и населили се као избеглице или емигранти у Бесарабији и Молдавији. Највећа сеоба бугарског народа била је после Једренског мира 1829. године, када је око

⁵ Историја на България, второ преработено издание, БАН, том първи, София 1961, 328.

⁶ Историја на България, 330.

130 000 бугарских породица напустило своја огњишта, плашећи се турске освете и терора, и у току 1830. године прешло у Бесарабију и Молдавију.⁷ Неке бугарске породице прешле су и у Кнежевину Србију да би се спасле од зулума турског башибозука.⁸

Руско-турски ратови који су првих деценија XIX века вођени на територији Бугарске допринели су посебном политичком и националном развоју бугарског народа, који ће се разликовати од политичког и националног развоја осталих балканских и јужнословенских народа. Исељавање Бугара у страху од терора турских власти, најпре као последица њиховог учешћа у руско-турским ратовима на страни руске армије, а затим као последица њиховог отпора турским феудалним властима у борби за политичко и национално ослобођење, допринеће да се у Бесарабији и Молдавији, посебно у Браили и Галацу,⁹ као и у Цариграду,¹⁰ оснују велике емигрантске или исељеничке колоније, које ће имати врло значајну, а каткад и одлучујућу улогу у политичком, националном и привредном развоју бугарског народа. Педесетих година XIX века бугарска емиграција и исељеници у Цариграду имали су водећу улогу у културно-просветној и политичкој борби бугарског народа против асимилације цариградске патријаршије, ради признавања постојања њихове народности у границама Отоманског Царства, као и оснивања бугарских националних институција као основа за националну еманципацију. Емигранти и исељеници из Бугарске у Бесарабији и Молдавији, посебно у Букурешту, Браили и Галацу, били су врло активни у трговини на доњем Дунаву.¹¹ Међутим, бугарска колонија у Румунији била је најактивнија у доба Источне кризе 1875 — 1878. године, када је организовала чете и пребацивала их преко Дунава како би се у унутрашњости Бугарске мобилисао бугарски народ и подигао на устанак да би се сопственим снагама ослободио од многовековног турског ропства.¹²

Циљ нашег истраживања је, као што смо већ нагласили, привредни развој бугарског народа у изнетим међународним политичким околностима, као партнера Кнежевине Србије у доба владавине кнеза Милоша Обреновића. Међутим, тај привред-

⁷ *История на България*, 329; Николай Жечев, *Браила и българското културно-национално възраждане*, БАН, София, 1970, 12.

⁸ Владимир Стојанчевић, *Кнез Милош према Бугарској и Бугарима*, *Историјски гласник*, књ. 4, Београд, 1954, 75; Климент Цамбазовски, *Културно-политичке везе Бугара са Кнежевином Србијом од почетка XIX века до Париског мира*, САНУ, Балканолошки институт књ. 13, Београд 1982, 26.

⁹ Николай Жечев, *н.д.*, 12.

¹⁰ Др Јован Хадивасилевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, Друштво Св. Саве, Београд 1928, 37.

¹¹ Српске новине, Београд, бр. 60 од 30. јула 1846. и Српске новине бр. 16 од 25. фебруара 1847. године; Јурданъ Јурдановъ, *История на българска трговина до ослободението*, София 1936, 221.

¹² *История на България*, 403.

ни развитак био је тесно повезан са политичким и друштвеним променама у Отоманском Царству. Зато је потребно да констатујемо да су се привредне везе српског и бугарског народа рефлектовале на проблем који проучавамо. Чести руско-турски ратови у првој половини XIX века, који су се најчешће завршавали поразом турске армије, остављали су тешке политичке и економске последице у унутрашњем животу Отоманског Царства и доприносили су, пре свега, слабљењу султанове централне власти, као и распадању турског феудалног система, који није имао снаге да се супротстави спољашњим опасностима. Султан и турска влада покушавали су, разним политичким и друштвеним реформама, да стабилизују унутрашње прилике и поврате некадашњи углед Отоманском Царству. Реформатори политичког и друштвеног развитка Отоманског Царства угледали су се на политички и друштвени развитак западноевропских земаља па су тежили да у живот Турске уведу неке од тих елемената.

Од последње деценије XVIII до средине XIX века на челу отоманске државе налазили су се, један за другим, три султана реформатора: Селим III, Махмуд II и Абдул Мецид, чије су реформаторске акције имале за циљ административне, војне и политичке промене у државном систему Турске, с посебним освртом на изједначавање људских и грађанских права муслиманског и хришћанског становништва. Међутим, кад је реч о реформама у Отоманском Царству, као о претпоставци за национални, политички и привредни развитак бугарског народа, треба бити резервисан. Наиме, њихов основни циљ био је, пре свега, да се поврати моћ турске државе и ојача султанова власт после пораза у ратовима са Русијом или Аустријом, као и да се избегне спољашња интервенција у унутрашњем животу отоманске државе, и, на крају, да се задовоље захтеви западноевропских земаља и Русије у вези са заштитом хришћанског становништва у духу постојећих грађанских права у тадашњој Европи. Међутим, бугарски трговци и занатлије су много више постигли разним рушветима и поткупљивањем турских власти него што су могли да очекују од законских прописа донесених у вези са прокламованим реформама.

Спровођење реформи у Отоманском Царству, међутим, врло често се негативно одражавало на живот бугарског сељака, и то из два разлога: прво, модернизација администрације и војске доприносила је увођењу нових и повећању старих пореза, како би се повећали приходи државе, и, друго, читлучење спахијске земље, као последица распадања турског феудалног система, утицало је на повећање феудалних дажбина. Кад се томе дода и експлоатација сељака од разних паразита, односно припадника турских власти, који су живели на селу, постаје јасно

под како тешким условима се живело.¹³ Излаз из такве ситуације бугарски сељаци су тражили у пресељавању у суседне градове, у емиграцији у Цариград или у одлажењу на печалбу у суседне земље, посебно у Кнежевину Србију, где су се бавили баштованлуком или зидарским пословима.¹⁴ Напуштајући своја огњишта из политичких и социјалних разлога и насељавајући се у оближњим градовима или у Цариграду, бугарско сеоско становништво доприносило је друштвеној трансформацији, односно формирању бугарског грабанства — занатлија и трговца, идејних и политичких вођа културно-просветног и националноослободилачког покрета бугарског народа. Трансформација бугарских сељака одвијала се тако што су се у почетку задржавали у близини градова бавећи се сточарством и земљорадњом, да би се постепено укључили у привредне токове града и постали најпре занатлије, а затим и трговци. „Нови досељеници нису заувек остали у овом рустикалном стању на периферији града. Младо поколење које је ту израсло започело је да се бави занатима, прешло све ступњеве припреме и брзо повећало број бугарских еснафлија. На тај начин су се бугаризирале еснафске организације и састав управе, па су турски и грчки елементи почели да одступају од руководећих места у привредном животу.“¹⁵

Иако је исељавањем бугарског сеоског становништва из села у град била обухваћена скоро цела територија Бугарске, ипак је тај процес најочљивији био у Цариграду, јер је то био највећи град у царству, са више од 500 000 становника, што је омогућавало брзо запошљавање и добру зараду. Највећи прилив бугарског становништва у Цариград био је у доба владавине Селина III и Махмуда II, јер је тада спроведена реформа у војсци и администрацији, што је омогућавало запослење и пристојну зараду. Највише бугарских досељеника у Цариграду у доба владавине Селима III и Махмуда II било је запослено у државним радионицама за израду опреме за модернизацију турске армије. „Када су после укидања јањичара били уведени 1826. године низами, нова редовна војска, указала се потреба за пивење униформи за њих, зато је султан Махмуд II покушао да то припреми у домаћим радионицама и од домаћег текстила. На његов захтев тада је било прикупљено у Цариграду велики број пивача (углавном) Бугара и искоришћени су искључиво у државној служби. Ови царски шнајдери били су углавном запослени у т. зв. „Хамбар“, велике камене зграде у Цариграду, где

¹³ Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од Једренског мира 1829. до Париског мира 1856. године*, Београд 1971, 227.

¹⁴ Климент Цамбазовски, *Бугарски баштовани као печалбари у Кнежевини Србији*, 227.

¹⁵ Христо Гандев, *Проблеми на българското възраждане — Факторите на българското възраждане*, София 1976, 100.

су кројили и шили униформе за султанову сувоземну и поморску армију.¹⁶ На основу неких извора, у царским радионицама за израду војничке униформе радило је око 800 бугарских кројача, организованих у засебан бугарски еснаф. Тада је у Цариграду било још бугарских занатлија, и то пекара, баштована, млекара, дуваница и других. Они су били део бугарске колоније у Цариграду, која је између 1830. и 1878. године бројила до 60 000 чланова.¹⁷

За наша проучавања, посебно за привредне везе Бугара са Кнежевинам Србијом у доба кнеза Милоша Обреновића, занимљиви су Бугари трговци у градовима, посебно у Цариграду, који су одржавали различите привредне везе са Србијом. У већини случајева бугарски трговци постајали су од занатлија, који су у почетку продавали сопствене производе, а временом и производе својих колега, да би на крају почели искључиво да се баве трговином. Међу бугарским трговцима у Цариграду који су трговали са Србијом најистакнутије место заузимали су сточарски трговци, такозване „балканције“ или „делебције“. Они су се бавили куповином и препродајом ситне стоке — оваца, овнова и коза ради снабдевања муслиманског становништва у Отоманском Царству, посебно у Цариграду, овновима за муслимански празник Бајрам. Пореклом су били из прибалканских градића у средњој Бугарској, распоређених у подножју планинског венца Средње горе, који раздваја јужну Бугарску од северне Бугарске — из Копривштице, Панабуришта, Пирдопа, Калофера, Златице, Сопота, Батака и других места. Природне погодности омогућавале су становницима тих градова да на падинама оближњих планина гаје велики број оваца и коза са којима су одлазили у Цариград да би их на тамошњој пијаци продавали муслиманима, који су за исхрану употребљавали, из верских разлога, искључиво овчје и козје месо и сточне производе, као на пример: сир, качкавал, масло, пастрму и друго. Трговина ситном стоком нарочито је била развијена крајем XVIII и почетком XIX века, а највећи део својих производа бугарски сточари трговци износили су на цариградско тржиште да би становништво и велики број војника снабдели овчјим и козјим месом, као и сточним производима.

Пошто производња ситне стоке из прибалканских градића у средњој Бугарској није била довољна да задовољи све веће потребе Цариграда и околине, бугарски трговци стоком били су принуђени да за потребе главног града турске државе набављају ситну стоку у суседним земљама Отоманског Царства, поред осталих и у Кнежевини Србији. Због значаја који су ти бугарски трговци имали у снабдевању цариградског становништва и царске војске месом и сточним производима, турска влада,

¹⁶ Михаил Арнаудов, *Неофрит Хилендарски — Бозвели, Живот, дело, епоха*, БАН, Наука и искуство, кн. I., Софија 1971, 450.

¹⁷ Јован Хаџивасиљевић, *н.д.*, 37; Михаило Арнаудов, *н.д.*, 452.

односно султан, давали су им разне привилегије и повластице, а најистакнутији бугарски сточарски трговци добијали су чак и царске фермане да по целој царевини и суседним земљама слободно тргују ситном стоком и сточним производима.¹⁸ Сви бугарски сточарски трговци били су окупљени у такозваном Целебцијском еснафу у Цариграду, који се бринуо о снабдевању главнога града Турске месом и сточним производима, а захваљујући напретку трговине, ти трговци стекли су велика богатства и углед код турских власти. Они су у Цариграду имали своје канцеларије, смештене у једној каменој згради — Балкапан-хану, одакле су одржавали контакте и трговачке везе са турским властима или са муштеријама којима су достављали робу кад је допреме на продају у Цариград.¹⁹ Најпознатији и најистакнутији бугарски сточарски трговци били су Браћа Стојан и Влко Чалаковци из Копривштице, Цветко Хаџи Георгиев из Панаџуришта, Илија Чорбација из Копривштице, Хаџи Џонко из Дреновца, и Дмитар Тошев из Враца и други.²⁰

Још један привредни и природни објекат је у доба владавине кнеза Милоша Обреновића доприносио успешним и различитим привредним везама Бугара са Кнежевином Србијом. То је пловидба и трговина Дунавом, као и привредне везе подунавских бугарских градова са Србијом у то доба. Као што је познато, Аустрија је још средином XVIII века предузимала кораке да што боље оспособи Дунав и његове притоке као водени пут који би повезао средњу Европу са Црним морем, Цариградом и Блиским истоком, прокопавањем и продубљивањем корита, као најјефтинијом и најбезбеднијом саобраћајницом којом би се појавила у Медитерану као конкурент Енглеској, Француској, Холандији и другим западноевропским земљама у том делу света.²¹ Та иницијатива Аустрије за оспособљавање Дунава и његових притока за пловидбу, као најјефтинијег превозног средства, продужила се и на прве деценије XIX века. То је нарочито утицало на привредно повезивање Бугара са Кнежевином Србијом у то доба, поготову после увођења пароброда за превоз путника и терета и оснивања Дунавског паробродског друштва, нарочито после регулације Бердапа, када су бугарски трговци из подунавских градова могли да за неколико дана јефтино и безбедно стигну у Србију.

Користећи бродове на Дунаву као најјефтиније и најповољније саобраћајно средство за извоз својих производа или увоз разних производа из суседних земаља, бугарски трговци обично су се кретали ка Бечу, Лајпцигу, Дрездену и Минхену, или низ

¹⁸ Климент Цамбазовски, *Бугарски сточарски трговци у Кнежевини Србији у првој половини XIX века*, *Валсаница VI*, Београд 1975, 185.

¹⁹ Михаил Арнаудов, н.д., 451.

²⁰ Јурданџ Јурдановџ, н.д., 212.

²¹ Рајко Веселиновић, *Пловидба Дунавом и његовим притокама у уговорима између Аустрије и Турске у XVII и XVIII веку*, 249.

водно — ка Брашову, Букурешту, Галацу, Браили, Одеси и Москви.²² У западноевропске земље, посебно у Аустрију, извозили су сточне и земљорадничке производе, као што су, на пример, сахтијан, кожа, вуна, свила, памук, дуван и друго, а увозили су индустријске производе. Међутим, бугарски трговци из Браиле или Галаца обично су извозили житарице, посебно пшеницу, и занатске производе, а увозили су колонијалну робу.²³

У доба владавине кнеза Милоша Обреновића трговци из Видина, Лом-Паланке, Рахова, Никопоља, Свиштова и Рушчука најчешће су користили пловидбу Дунавом за превоз својих производа које су извозили у Кнежевину Србију. Кад се томе дода и околност да је кнез Милош Обреновић имао врло развијене трговачке везе са Влашком и Молдавијом, одакле је у Кнежевину Србију увозио велике количине соли, онда се може претпоставити да су постојале врло развијене привредне везе Србије са бугарским подунавским градовима. Многи бугарски трговци из Видина, Свиштова и Рушчука, који су имали привредне везе са Влашком и Молдавијом или са Аустријом, имали су и пословне везе са кнезом Милошем. Тако, на пример, познати бугарски трговац Димитар Мустаков, родом из Габрова, који је имао трговачку радњу у Букурешту, најпре је имао само пословне везе са кнезом Милошем Обреновићем, а затим је постао његов трговачки агент код руског представника у Букурешту, да би на крају постао агент Букурешке агенције Кнежевине Србије, основане крајем 1835. године.²⁴

Кнез Милош Обреновић, међутим, имао је посебно добре трговачке везе са бугарским трговцима из Видина и Враца, који су преко Кнежевине Србије извозили у Аустрију крупну стоку и остале земљорадничке и сточарске производе. Познате су пословне везе кнеза Милоша Обреновића са видинским трговцем Петрађијем Шишманом, односно Петром Шишмановим и врачанским трговцима Александром Димитријевићем Врацалијем, односно Александром Хаџитошевим (како је познат у бугарској историографији).²⁵ Према једном документу из Београдског Бумрука од 5. априла 1845. године, пословне везе између кнеза Милоша Обреновића и видинског трговца Петра Шишманова толико су биле развијене да је он уживао извесне повластице приликом транзитног превоза крупне стоке и пољопривредних производа из Турске преко Србије у Аустрију.²⁶

²² Јурданъ Јурдановъ, *н.д.*, 219.

²³ Јурданъ Јурдановъ, *н.д.*, 220.

²⁴ Даница Милић, *Букурешка агенција и српско-влашка трговина сољу*, Историјски часопис књ. XVIII, Београд 1971, 355; Архив Србије, Букурешка агенција, 15.

²⁵ Нил Попов, *Србија и Русија од Кочине крајине до св. Андрејске скупштине*, књ. II, Београд 1870, 47.

²⁶ Архив Србије, Главно Казначејство, бр. 83/1836. године. Протокол Алексиначког Бумрука од 1. маја до 1. новембра 1835. године.

Још један моменат допринео је врло успешним привредним везама Бугара са Кнежевином Србијом у првим деценијама XIX века. То је била иницијатива кнеза Милоша Обреновића да у своје руке узме монопол, односно снабдевање Кнежевине Србије сољу из румунских рудника, као и остале привредне послове са Влашком и Молдавијом у то доба. Захваљујући трговачким способностима кнеза Милоша Обреновића, као и његових ортака Браће Симића, Соломона Хафона, Томе Вучића Перишића, Аврама Петронијевића, Стефана Стефановића и Мише Анастасијевића, из рудника соли у Влашкој и Молдавији Дунавом су трговачки бродови превозили овај важан артикал у Кнежевину Србију, најпре за исхрану становништва, а затим за потребе у гајењу сточке. Бродови натоварени сољу из влашких и молдавских рудника, пловећи низводно Дунавом, често су свраћали и у подунавске градове Бугарске и тамо истоварали со за потребе бугарског становништва. Тако су, на пример, у Видину, Лом-Паланци, Рахову, Никопољу, Свиштову и Рушчику постојала стоваришта соли кнеза Милоша Обреновића и његових ортака, такозваних камараша, одакле су со караванима, односно коњским запрегама, превозили по унутрашњости Бугарске, ради снабдевања становништва овим неопходним артиклом.²⁷ Једно од највећих стоваришта соли на Дунаву налазило се у Видину, одакле су каравани, односно кириџије, разносили со по градовима Кнежевине Србије, чак до Чачка, Крагујевца, Крушевца и Београда, а такође и по насељеним местима северозападне Бугарске, као што су били градићи Трн, Брезник и Радомир.²⁸ Треба навести и податак да су кнез Милош Обреновић и његови ортаци запошљавали велики број Бугара, или по стовариштима соли у подунавским градовима Лом-Паланци, Никопољу, Свиштову и Рушчку или приликом њеног превоза у градове у унутрашњости Бугарске.²⁹

РАЗВИТАК СРПСКЕ НАЦИОНАЛНЕ ПРИВРЕДЕ У ДОБА КНЕЗА МИЛОША ОБРЕНОВИЋА КАО ОСНОВА ПРИВРЕДНИХ ВЕЗА БУГАРА С КНЕЖЕВИНОМ СРБИЈОМ

Привредни напредак српског народа после другог устанка био је природна надградња и последица његових тежњи за независним политичким и националним развитком после ослобођења од многовековног турског ропства. Захваљујући, међутим, географском и међународном положају који је Кнежевина Србија заузимала на Балканском полуострву и у југоисточној Ев-

²⁷ Петар Милосављевић, *Миша Анастасијевић — Дунавски капетан*, Београд 1983, 70.

²⁸ Архив Србије, Главно Казначејство бр. 83/1836.

²⁹ Архив Србије, Главно Казначејство бр. 83/1836.

ропи, на путу њеног политичког и привредног развитка постојале су извесне тешкоће. Оне су биле последица зависности, по међународним споразумима, од турске управе, а затим, конфронтације западноевропских земаља и Русије око утицаја на њен политички и привредни развитак. У таквој ситуацији кнез Милош Обреновић је врло вешто маневрисао: с једне стране, користио је слабости и противуречности у турском феудалном систему под чијом се влашћу налазила Србија, смањујући његове компетенције поткупљивањем и давањем поклона турским великодостојницима, како би повећао могућности српском народу за изградњу његовог националног привредног система, а, с друге стране, балансирањем између утицаја западноевропских земаља и Русије трудио се да што успешније утврди самосталност и постојање Кнежевине Србије.³⁰

После успешног завршетка другог српског устанка, Србија је била разрушена у ратовима од 1788. до 1791. године и од 1807. до 1812. године. Земља је запуштена, а стока разграбљена. Пuteви су били разорени и несигурни, лична безбедност грађана и трговине била је угрожена, што је настало као последица дугогодишње анархије у Београдском пашалуку. Живот у Кнежевини Србији требало је да се обнови, како у политичком и културном тако и у привредном погледу. Пре свега, требало је обновити земљорадњу и сточарство као основне привредне гране које би српском народу обезбедиле основу за даљи привредни и политички развој. Требало је обезбедити привредни просперитет српских градова у које се, из године у годину, досељавало све више сеоског становништва, и, на крају, требало је поправити путеве и на њима омогућити безбедну трговину између Србије и суседних турских провинција, као и са осталим суседним земљама, пре свега са Аустријом. Све су то били проблеми које је на почетку владавине кнеза Милоша Обреновића требало решити и створити услове за нормалан политички и привредни развој српског народа.

Први кораци у изградњи српске националне привреде, међутим, били су веома отежани јер је Кнежевина Србија после успешног завршетка другог српског устанка постала турска провинција, која је, за разлику од других, имала посебну самоуправу, али је зато српски народ био обавезан да плаћа све обавезе према султану и турским властима, као и издржавање самоуправних тела по српским градовима. Светозар Марковић овако описује почетак постојања Кнежевине Србије: „Управо после мира што га је кнез Милош са Марашли Али-пашом склопио, Србија је остала турски пашалук у коме је само српском народу дата нека самоуправа, а кнезу Милошу поверена непо-

³⁰ Васа Чубриловић, *н.д.*, 101.

средна управа над народом, као што је скупљање порезе и суђење.“

На челу Кнежевине Србије налазио се кнез Милош Обреновић као врховни кнез, у дванаест нахија управљали су оберкнезови, а по кнежинама — старешине. Међутим, највише српско административно и судско тело била је Народна канцеларија у Београду, састављена од дванаест оберкнезова, која је контактирала са београдским везиром ради спровођења обавеза према султану и турским властима. По градовима у Кнежевини Србији, упоредо са српским народним самоуправним телима, постојала је и турска феудална власт, на челу са београдским везиром и кадијом, као заступником султана, а по нахијама муслимима и кадија, као представник судске власти. Званично, целокупан политички и привредни развитак Кнежевине Србије условљен је био одредбама султановог фермана од почетка 1816. године, а којим је прописано: „1. Царина се наплаћује строго по тарифи и да се српски трговци не глобе, 2. спахије да узимају десетак строго по бератима (повељама), 3. свакоме Србину слободно је ходати и трговати по Турској Царевини, 4. пореза да се плаћа у две рате (о Бурђеву и о Митрову — до две), 5. војна посада Србије да буде само по градовима и да не чине никакве обиде народу; из посаде се искључују јаничарске породице (под којима су се подразумевали Босанци и Арнаути), који су дотле чували градове и чинили зло народу и да се на њихово место доведу Турци доброг владања из Румелија, 6. по градовима и паланкама да седи уз турског старешину по један српски кнез за отправљање послова; сем тога допушта се један перманентан савет у коме ће свака нахија имати по једног представника (Народна Канцеларија), најзад, 7. султан прашта Србима сву прошлост и да се нико не усуди да им због ње чини приговарања.“³²

У току владавина кнеза Милоша Обреновића Кнежевином Србијом од 1815. до 1839. године издвајају се два периода, са специфичностима које су се односиле на државно-правни статус Србије према Отоманском Царству, односно према султану. Први период обухватао је време од 1815. до 1830, односно 1833. године, када је Кнежевина Србија личила на турски пашалук и имала само извесна самоуправна права, и други, од 1833. до 1839. године, када је Србија изграђивала свој политички, национални и привредни систем на основу аутономних права која је стекла на основу Хатишерифа из 1830, односно 1833. године.

³¹ Светозар Марковић, *Сабрани списи*, књ. III, Београд 1965, 165.

³² Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. I, Београд 1908, 249.

*Привредни развитак Кнежевине Србије
од 1815. до 1830. године*

Привредни живот Кнежевине Србије од 1815. до 1830, односно 1833. године није се развијао онако како је било предвиђено у ферману с почетка 1816. године. Захваљујући субјективном фактору, посебно личности кнеза Милоша Обреновића, који је врло вешто маневрисао са турским старешинама и прописима, привреда Кнежевине Србије развијала се брже него што је то турским прописима било предвиђено и дозвољено: „Милош је искористио материјалну зависност и немаштину турских управних органа у Србији после 1815. године и зато трудио се да им одузме и пренесе на себе и оне управне компетенције које уопште нису спадале у надлежност српских самоуправних органа по повластицама од 1816. године. У питању су били царине, скеларине, закупи мукада, царских добара итд. Све је то спадало у надлежност београдског везира. Пошто је имао стварну власт у земљи, Милош Обреновић се увек трудио да што више смањи везирске приходе на царинама, скелама и прибирању десетка са царских часова и мукада. Ишло је то тако из године у годину, турска власт је постепено ишчезавала, а нова српска организовала се око личности Милоша Обреновића.“³³

Као што смо већ нагласили, у првом периоду владавине кнеза Милоша Обреновића, од 1815. до 1830. године, привреда Кнежевине Србије, посебно земљорадња и сточарство, развијали су се у оквиру већ постојећег турског феудалног система: „Цео пашалук је био подељен на зијамете и тимаре, т. ј. на спахилуке који су били раздати појединим Турцима да с њима уживају десетак, под погодбом да бране земљу од непријатељских напада. Београдски пашалук је био „слободна царска баштина“ у рукама сељака који су издржавали само царске спахије.“³⁴ Такви имовинско-правни односи нису изазивали већи интерес српског сељака да се ангажује и повећа пољопривредну производњу. Резултати његовог рада кретали су се најпре у границама задовољавања основних животних потреба, а затим — његових обавеза према спахијама, који су продавали те производе да би дошли до новца потребног за живот у граду. Самоуправна права српског народа призната султановим ферманом од 1816. године и заштита који су му пружали његови кнежеви и кнез Милош Обреновић у односима са турским властима, допринели су да се у Кнежевини Србији створе повољни услови за унапређење земљорадње и сточарства. Та околност подстицала је српског сељака да, с једне стране, повећа пољопривредну производњу, а, с друге стране, да повећа свој земљишни фонд,

³³ Васа Чубриловић, *н.д.*, 101.

³⁴ Михаило Говриловић, *н.д.*, кн. III, 339.

који би допринео побољшању његовог материјалног стања. Све већа пољопривредна производња у Србији омогућила је не само да се задовоље животне потребе српског становништва већ да се ти производи извозе у суседне турске провинције или у Аустројугу.

Националном привредном просперитету Кнежевине Србије непосредно после другог српског устанка, међутим, највише је допринела иницијатива кнеза Милоша Обреновића да од београдског везира закупи мукада, харач, вергију и чибук, што је допринело да он оствари огромне приходе: „Може се слободно рећи да је Милош, користећи предности које је имао као врховни кнез Србије, на један смишљен али доста лак начин дошао до неколико богатих извора за стварање новаца, али се исто тако мора подвући да је великим делом тај новац стекао на предузимљив, чак и печалбарски начин.“³⁵ Милош Обреновић је настојао да заради у сваком послу који је обављао. Међутим, он је то тако радио као да је Турцима чинио услуге што је од српског народа у њихово име наплаћивао разне дажбине, а, с друге стране, сматрао је да тиме штити српски народ од турске власти зато што није дозвољавао да Турци злоупотребљавају своју власт приликом сакупљања разних дажбина.“ Оваква процедура била је за Милоша од велике користи. Он је остварио велике добитке, јер што је једном руком давао, другом руком је смањивао, као трговац који на сваком послу тражи проценат. Пошто је свео турску власт у границама повољне за народ, он ју је економски експлоатисао.“³⁶

Да би кнез Милош Обреновић осигурао сталне приходе од мукада, харача, вергија и чибука, било је потребно да по кнежинама и нахијама има своје људе, односно да народни кнезови буду послушни службеници: „Преко ових нахијских кнезова Милош је издавао наредбе и заповести кнезовима кнежина, који махом, нису долазили на те положаје по праву наследства као раније, већ по вољи Милошевој. И једни и други кнезови постају његови чиновници.“³⁷ С друге стране, ставио је у зависност и турске власти, тако да су биле задовољне и зависне од новца који им је он давао: „Материјалну зависност турских власти искористио је да их подчини. Тако је ускоро не само у очима Срба, него и Турака, он био прави везир, стварни господар Србије. Милош је умео добро да ојача свој лични положај, уједно да га употреби и за осамостаљивање младе српске државе.“³⁸

За наша истраживања, међутим, много је значајнија трговачка делатност кнеза Милоша Обреновића, било у унутрашњој или спољној трговини. Према подацима којима располажемо,

³⁵ Владимир Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, 226.

³⁶ Михаило Гавриловић, н.д., књ. II, 401.

³⁷ Владимир Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, 110.

³⁸ Васа Чубриловић, н.д., 101.

кнез Милош Обреновић је, по успешном завршетку другог српског устанка, предузео кораке да узме у своје руке контролу над спољном трговином у Кнежевини Србији, без обзира на то да ли је реч о извозу земљорадничких и сточарских производа из Србије у Аустрију или о транзитној трговини из суседних турских провинција преко Србије за Аустрију и остале западноевропске земље. Најважнија институција која је контролисала транзитну трговину из турских провинција преко Кнежевине Србије за западноевропске земље био је Београдски консулат, који је био под управом београдског везира. Зато је кнез Милош још 1816. године предузео кораке да редовним путем код Порте добије под закуп Београдски консулат. Кад то није успео непосредно, он је ангажовао познате македонске трговце и комисионере Наума Ичка и Николу Константиновића Брзак да од наследника закупца Београдског консулата Стојка Христића откупе наследни берат и тиме омогуће да се он стави под контролу кнеза Милоша Обреновића. Почетком 1817. године Наум Ичко и Никола Константиновић Брзак успели су да наговоре наследника Стојка Христића да им прода наследни берат Београдског консулата, а затим су постали његови базарџанбаше и водили су послове као ортаци Милоша Обреновића. Када је, међутим, Никола Константиновић Брзак 1818. године отишао на хаџилук, Наум Ичко обавестио је трговце у суседним турским провинцијама да је сам преузео базарџанбашалук над Београдским консулатом. Положај београдског базарџанбаше, односно консулата, Наум Ичко успео је да задржи до 30. новембра 1820. године, када је, на интервенцију београдских комисионара и уз сагласност кнеза Милоша Обреновића, био смењен, а на његово место дошао је Никола Константиновић Брзак, који је на том положају остао до јануара 1822. године.³⁹ Од почетка 1822. године до краја владавине кнеза Милоша Обреновића на месту београдског базарџанбаше, односно консула, ређали су се његови најистакнутији ортаци и сарадници у трговини. Од почетка 1822. до 1824. године базарџанбаша Београдског консулата био је Марко Борђевић, од 1824. до 1832. године Алекса Симић, и, на крају, од 1832. године до краја владавине кнеза Милоша Обреновића — Панта Хаџи Стоило.⁴⁰

Кнез Милош Обреновић је посебну пажњу посвећивао Београдском консулату из следећих разлога. Првих деценија XIX века Београд је био главна балканска раскрсница, где су се сливали путеви из суседних балканских земаља, а одатле, Дунавом и Савом и њиховим притокама, трговци су се са балканским производима кретали ка средњој Европи, односно Бечу, Пешти, Минхену, Дрездену и другим трговачким центрима. За то су се око Београдског консулата окупљали комисионари из разних

³⁹ Михаило Гавриловић, *н.д.*, књ. II, 411.

⁴⁰ Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије од 1824.* том I, Београд 1897, 230.

трговачких центара балканских земаља да би дочекивали робу или своје клијенте и, после завршених царинских формалности у Београдској царинарници, упућивали су их у одређена места. У суштини, Београдски консулат личио је на једну малу балканску заједницу у којој су били окупљени трговци и комисионери из суседних балканских земаља како би обезбедили пут транзитној трговини своје земље преко Кнежевине Србије и Београда, односно из Отоманског Царства у западноевропске земље. Ти трговци или комисионери, у међусобној комуникацији, служили су се претежно грчким језиком, а често и турским кад су завршавали царинске формалности у Београдској царинарници, која је била под управом београдског везира.

Захваљујући закупу Београдског консулата, кнез Милош Обреновић је преко својих заступника и ортака одражавао разноврсне и врло живе везе са трговцима из суседних турских провинција и балканских земаља, а често је био и њихов арбитар кад су се јављали међусобни спорови.⁴¹ Тако, на пример, преко Београдског консулата и Београдске царинарнице, као и преко Кнежевине Србије, бугарски трговци из подунавских градова или из северозападне Бугарске, посебно из Видина и Враца, превозили су за Аустрију и остале западноевропске земље крупну стоку, сахтијан, вуну, памук, кожу и остале земљорадничке и сточарске производе.⁴² Познате су пословне везе између Милоша Обреновића и видинских трговаца Браће Александра и Петра Шишманова, који су преко Србије за Аустрију извозили руј и сахтијан,⁴³ као и између Милоша Обреновића и врачарског трговца Александра Димитријевића (Хаџиташева) Врацалије, који је у Аустрију извозио крупну рогату стоку.⁴⁴

Унутрашња трговина Кнежевине Србије за време владавине кнеза Милоша Обреновића у периоду од 1815. до 1830. године била је у знаку његовог монопола, као и у осталим областима промета. У кнежевини Србији су сваке јесени обнављане дозволе за рад трговаца, и то под личном контролом кнеза Милоша. То се чинило с намером да буду елиминисани они који су се њему замјерили, било да их је издавао београдски везир, београдски суд или нахијске старешине. Монопол у унутрашњој трговини Милош Обреновић је обично спроводио преко својих ортака или сарадника. Тако, на пример, за трговину сољу, најпре

⁴¹ Климент Цамбазовски, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, том I, књ. I, Култура, Београд 1979, 63—66.

⁴² Архив Србије, Попечитељство финансија, II, оделење Ф. X, 66/1845. године.

⁴³ Климент Цамбазовски, *Трговина речним саобраћајем између Србије и Бугарске од Хатгешериџа 1830. до Париског мира 1856. године*, Зборник радова са научног скупа *Пловидба Дунавом и његовим притокама кроз векове*, САНУ, Одељење историјских наука, књ. 3, Београд 1983, 571.

⁴⁴ Нил Попов, н.д., 447; Владимир Стојанчевић, *Кнез Милош према Бугарској и Бугарима*, 68.

главни кнежев сарадник, а затим ортак био је Миша Анастасијевић: за трговину храном, свињама и говедима — Петар Топаловић; за трговину свињама — Милоје Радојковић из Чумића, Лазар Недељковић, Мата из Орашца и Мита Савић из Пожаревца, кога је после смрти заменио брат Бока Савић, и, најзад, за трговину говедима — Вуле Глигоријевић. Најистакнутији ортаци кнеза Милоша Обреновића, међутим, били су Миша Анастасијевић, Пера Топаловић, Милоје Радојковић из Чумића и Мита Савић.⁴⁵ Да би имао монопол унутрашње трговине, кнез Милош Обреновић је на почетку своје владавине закупио од Турака све скеле на Сави и Дунаву.

Пред крај првог периода своје владавине од 1815. до 1830. године, кнез Милош је предузео још један корак у спољној трговини, који ће допринети не само његовом већем богаћењу већ ће пружити више могућности за привредну сарадњу Кнежевине Србије са суседним балканским и подунавским земљама, посебно са Румунијом и Бугарском, нарочито после стицања аутономије Хатишерифом од 1830. и 1833. године, када је Србија добила Султанов ферман да у водама отоманског царства под њеном заставом плове српски бродови.⁴⁶ Почетком 1829. године кнез Милош је предузео иницијативу да са Стефаном Мајтаном из Букурешта закључи уговор за снабдевање Кнежевине Србије сољу из Влашке. Захваљујући постојећим пословним везама, још 21. фебруара 1829. године закључен је уговор за испоруку 20 милиона ока соли Кнежевини Србији, са роком испоруке до 15. новембра 1829. године, односно пре почетка зиме, да залеђени Дунав не би утицао на испуњавање уговора. Тај корак кнеза Милоша допринео је да у своје руке узме монопол у снабдевању сољу из Влашке и Молдавије, и то не само Кнежевине Србије већ и многих насељених места дуж Дунава од румунских пристаништа, у почетку, до Бердапа и Видина, а затим и до Београда. Уместо ранијих трговаца сољу који су Србију снабдевали овим артиклом, сада се као њен снабдевач јавља кнез Милош Обреновић са ортацима и сарадницима: Браћом Симић (Алекса и Стојан), Соломоном Хафоном, Томом Вучићем Перишићем, Аврамом Петронијевићем, Стефаном Стефановићем Тенком и, на крају, Мишом Анастасијевићем, који ће касније заузети централно место у овој трговини и постати један од најбогатијих трговаца у Подунављу. Из румунских пристаништа кретале су се сада ка Србији соларнице натоварене влашким сољу, Дунавом према Бердапу и Видину, а каткад су свраћале и у бугарске подунавске градове Рупчук, Свиштов, Рахов, Лом-Паланку и Видин, да би у тамошње камарашије (магацине)

⁴⁵ Мита Петровић, н.д., књ. I, 401.

⁴⁶ Димитрие Матић, Јавно право Кнежевине Србије, Београд 1851, 85.

⁴⁷ Даница Милић, Букурешка агенција и српско-влашка трговина сољу, 347.

истоварале со, која ће се касније развозити по бугарским градовима у унутрашњости.⁴⁸

Захваљујући Михаилу Герману, познатом трговцу и дипломати, кнез Милош је са Влашком и Молдавијом успоставио контакт одмах после завршетка другог устанка да би одржао везе са тамошњом српском емиграцијом, као и контакте са истакнутим влашким трговцима. Турским властима, међутим, није се допао боравак Михаила Германа у Влашкој па је кнез Милош крајем 1823. године донео одлуку да се врати у Србију.⁴⁹ После неколико година, крајем 1825. године, Михаило Герман се поново вратио у Влашку, односно у Букурешт, где се задржао тринаест година, али сада у саставу руског представништва, са задатком да остварује контакте између руске владе и кнеза Милоша Обреновића у вези с догађајима који су тада били актуелни. Године 1829. био је посебно ангажован у преговорима са Стефаном Мајтаном у вези са закупљивањем рудника соли ради снабдевања Србије тим важним артиклом.⁵⁰

Првих деценија XIX века српско-влашке привредне везе биле су толико развијене да је кнез Милош за те послове ангажовао и Димитрија Мустакова, Бугарина из Габрова, који је тада у Сибиу имао своју трговачку радњу, да се у Букурешту придружи Михаилу Герману и да заједно обављају његове послове.⁵¹ Захваљујући врло успешним српско-влашким привредним везама, кнез Милош је октобра 1835. године у Букурешту основао трговачку агенцију, чији је први управник био Михаило Герман,⁵² а после његовог одласка, то место је заузео Димитар Мустаков.⁵³

Привредни развитак Кнежевине Србије од 1830. до 1839. године

Захваљујући вештини и спретности кнеза Милоша Обреновића да искористи слабости и противуречности у турском феудалном поретку, у периоду од 1815. до 1830. године Кнежевина Србија се развијала брже него што је то дозвољавао султанов ферман из 1816. године. Корените промене у привредном развоју Кнежевине Србије, међутим, настале су после стицања аутономије Хатишерифом из 1830. и 1833. године, као и признавањем кнеза Милоша за наследног кнеза Србије.⁵⁴ До тих проме-

⁴⁸ Михаило Гавриловић, *н.д.*, књ. II, 166.

⁴⁹ Михаило Гавриловић, *н.д.*, књ. II, 556.

⁵⁰ Даница Милић, *Букурешка агенција и српско-влашка трговина сољу*, 335.

⁵¹ Владимир Стојанчевић, *Кнез Милош према Бугарској и Бугарима*, 68.

⁵² Михаило Гавриловић, *н.д.*, књ. III, 297.

на, међутим, није дошло ни брзо, ни лако ни једноставно.

После завршетка другог српског устанка кнез Милош и српске старешине започели су систематске и упорне преговоре са Високом портом да се Кнежевини Србији призна аутономија: прво, на основу Ичковог мира из 1806. године и Букурешког мира између Русије и Турске од 1812. године, затим на основу Акерманске конвенције између Русије и Турске из 1826. године, и, на крају, на основу Једренског мира из 1829. године. Ти мукотрпни петнаестогодишњи преговори између српске делегације у Цариграду и Велике порте завршени су 3. августа 1830. године, уз помоћ руске дипломатије, која је, захваљујући великом утицају у Турској, успела да принуди султана на испуњавање обавезе и ранијих уговора.⁵⁵ Тек после увођења Хатишерифа из 1830. и 1833. године у живот Кнежевине Србије створени су услови за самосталан политички и привредни развитак, као основа за изграђивање независне националне државе. „Остало је било све питање времена, зависило не од воље Турске и Аустрије, него од његовог друштвеног и политичког развитака, од развитака међународних односа у Европи, а пре свега од развоја Источног питања.“⁵⁶

У наредном тексту биће речи о променама насталим у привредном развитуку Кнежевине Србије после објављивања Хатишерифа из 1830. и 1833. године, односно како су нови друштвени односи у животу српског народа утицали на остваривање његових привредних веза са суседним народима, посебно са бугарским народом.

Основне поруке Хатишерифа из 1830. и 1833. године биле су да се српском народу даје политичка и привредна аутономија, односно државно-правна организација Кнежевине Србије предаје се у надлежност српским властима са кнезом Милошем Обреновићем на челу, осим утврђених градова, где је остала војна посада под управом београдског везира, а у њима се могло задржати муслиманско становништво до распродаје или ликвидације своје имовине. Укидају се харач и остале феудалне дажбине, као и порези турским властима. Међутим, као надокнада феудалних обавеза српског народа одређује се сума од 2 300 000 гроша, која ће се Порти исплаћивати у два маха у току године.⁵⁷ За привредни развитак Кнежевине Србије и њених трговачких веза са суседним турским областима и Аустријом посебан значај имају чланови 6. и 7. Хатишерифа од 3. августа 1830. године, у којима се прописује под којим условима ће српски трговци обављати своје трговачке послове у границама Отоманског Царства, као и какав ће однос Кнежевина Србија имати према спољној трговини и међународним уговорима Турске са западноевропским земљама. Тако, на пример, у члану 6. се од-

⁵⁵ Васа Чубриловић, *н.д.*, 102.

⁵⁶ Васа Чубриловић, *н.д.*, 105.

⁵⁷ Владимир Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, 155.

ређује: „да речени народ може под сјенком моје царске милости, учествовати у свим ползама, које трговина даје, тога ради они Срби, који би на њу одати се желели, примаћеду од власти моје Високе Порте, по пасопортима од свога књаза полученим, нуже тескере, о којима ће моћи по мојим државама путовати, да би тамо подобно осталим поданицима моје Високе Порте, трговали, да их нико, ко био да био, не сме узнемиравати, да се не сме аспра једиа од њих изтезавати, као на трошкове за тескере; но да свуда набу покровитељство и рукопомоћ.“⁵⁸ О спољној и транзитној трговини преко Кнежевине Србије у чл. 7 стоји: „Што се каса еспапа који Београдском Бумруку да се после у Цариград пошаљу, они ће амо долазити снабвени као и досад тескерама реченог народа, и овде ће се примати таксе захтеване од Бумрука. Сваких 7 година занимаћемо се с тим, да се одредјели цена, како би се соразмјерно умножила сума одредјелена. А што се тиче каса еспапа, који ће излазити из Бумрука београдског да иду у друге предјеле, они ће се за унапредак присојединити с утврђеним данком, и то плаћање одсеком биће повјерено попеченију кнеза Милоша.“⁵⁹

Ступањем на снагу Хатишерифа из 1830. и 1833. године, у Кнежевини Србији започео је самостални политички и привредни развитак, који се манифестовао и у првим корацима класне диференцијације према степену развика производних снага и односа тадашњег српског друштва. Основне производне снаге у Кнежевини Србији биле су на селу, а основни произвођач био је српски сељак, који је производима сточарства и земљорадње не само задовољавао потребе српског становништва по градовима Србије већ је вишак производа извожен у суседне турске провинције и у Аустрију. Зато је кнез Милош Обреновић, убрзо после ступања на снагу Хатишерифа из 1830. и 1833. године, када је српски сељак био ослобођен плаћања феудалне обавезе и порезе турским властима, интервенисао на Спасовданској скупштини, одржаној у Крагујевцу 1834. године, да се донесе одлука о томе да сељачки посед (баштина) неприкосновено припадне српском сељаку као основно средство његове производње.⁶⁰ Та одлука допринела је, међутим, још једној појави: обично чинио крчењем шума и оспособљавањем тог земљишта за разне пољопривредне културе. После ступања на снагу Хатишерифа из 1830. и 1833. године, међутим, имовинско стање српског сељака у целини није промењено, кад се има у виду да је сељак врло јефтино продавао своје производе како би дошао до новца потребног за плаћање пореза и куповину занат-

⁵⁸ Михаило Гавриловић, *н.д.*, књ. III, 605.

⁵⁹ Михаило Гавриловић, *н.д.*, књ. III, 606.

⁶⁰ Владимир Стојанчевић, *Национална аутономија 1830—1839, Изградња управе после 1830*, Историја српског народа, Српска књижевна задруга, књ. VI, Београд 1981, 122.

лијских и индустријских производа: „Милошева сељачка политика патила је од извесне противуречности: с једне стране, Милош је начинио сељака самосталним газдом, а са друге стране, хтео је задржати га и даље под једном деспотском управом која му није давала ни потпуну правну слободу ни праву економску слободу.“⁶¹

Аутономија Кнежевине Србије после 1830. и 1833. године допринела је и значајним променама у животу српских градова и привреди у њима. Преузимајући административну и политичку управу у Србији, српска власт је допринела још већем убрзању и повећању процеса досељавања српског сеоског становништва у градове и његовом укључивању било у државни апарат или у занатство и трговину, како би својим радом допринели бољем снабдевању градског становништва. Кад се томе дода и досељавање великог броја становника из суседних турских области, који су долазили као емигранти или као печалбари, посебно из Македоније, Бугарске и Босне, и као занатлије или трговци укључивали се у привредни развој српских градова,⁶² стећи ће се јасна слика о томе колике су демографске промене настале у Кнежевини Србији.

После стицања аутономије, још једна чињеница из члана 11. Хатишерифа из 1830. године допринела је да се у српске градове под врло повољним условима, уместо турског, досели српско становништво или емигранти и исељеници из суседних турских области. „Турци који притјежавају земље и добра у Србији и који би желели опростити се таквих, да би прекинули сва сношенија са внутрешношћу имаћеду годину дана времена, да је могу Србима продавати, и то по правичној цјени коју ће одредјелити комисија тога ради наименована.“⁶³ То је допринело да имућни људи у Србији, посебно старешине са Милошем Обреновићем на челу, купе за јефтине паре велика турска имања, односно земљишне поседе, што им је омогућавало да се лако и брзо обогате. Иако је првобитна одлука о продаји турских имања била промењена и продужена на пет година, као и рок исељавања Турака из српских градова, ипак је по српским градовима створен слој великопоседника, који је, заједно с трговцима и богатим занатлијама, био основа будуће српске грађанске, односно буржоаске класе као носиоца режима и политичких циљева у Кнежевини, односно Краљевини Србији.⁶⁴

Друштвене промене, међутим, које су у Кнежевини Србији настале после стицања аутономије, сигурно су допринеле почетку процеса формирања српске националне привреде, као основе

⁶¹ Владимир Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, 159.

⁶² Владимир Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, 380; *Кнез Милош и проблеме балканских миграција у Србији после другог устанка*, Зборник историјског музеја Србије, књ. 5, Београд 1968, 32.

⁶³ Михаило Гавриловић, *н.д.*, књ. III, 606.

⁶⁴ Васа Чубриловић, *н.д.*, 108.

за просперитет грађанског, односно буржоаског државног система. Стварање српске националне чаршије не може се замислити без промета између произвођача и потрошача, односно између села и града. Промет између села и града обично се обавља у чаршији у радњама, на пазарима, панађурима и сајмовима. Иако су ти облици промета између села и града постојали и раније, у периоду од 1815. до 1830. године, ипак се осећају извесне промене и разлике, како код власника трговачких и занатских радњи тако и у изобиљу производа који се сада износе на тржиште, односно који се продају у дућанима, на пазарштима и на панађурима. Постепено али сигурно, из године у годину, српско становништво по градовима, као и досељеници из суседних турских провинција, односно из Македоније, Бугарске и Босне мењају изглед старе чаршије у Београдском пашалуку и дају јој обележје српске националне чаршије, пре свега снабдевене домаћим производима, а затим колонијалним и индустријским производима увезеним из суседних земаља.

По градовима су пазари одржавани најчешће суботом и недељом, кад су сељаци из околних села остављали пољске радове и продавали своје земљорадничке и сточарске производе на одређеним местима издвојеним од чаршије, како не би дошло до злоупотребе и конкуренције трговцима који су трговали истим производима. Основни циљ тог промета био је да сељак продајом својих производа дође до новца као средства за куповину индустријске и колонијалне робе, а и за исплату пореза и других обавеза према држави.⁶⁵ Са развојем градова пазари су постајали богатији и снабденији разноврсним пољопривредним производима. Често се дешавало да су у већим градовима пазари одржавани и по два пута недељно или се, према производима, вршила подела на пазаре за земљорадничке и на пазаре за сточарске производе.

У повезивању разних привредних рејона, села и града, као и унутрашњег и спољног тржишта много већи значај имали су панађури и сајмови. Они су се обично одржавали по градовима или у неком привредном средишту, неколико пута годишње, и трајали су три до недељу дана. Традиција одржавања панађура или вашара у Србији постојала је одраније. Такав је, на пример, био Ваљевски вашар, који се још у XVIII веку одржавао три пута годишње: на Цвети, Илиндан, и Михољдан и трајао по недељу дана, а по значају и разноврсности производа био је један од најпознатијих вашара на Балканском полуострву.⁶⁶ Та привредна манифестација у Ваљеву превазилазила је локалне оквире и имала међународне димензије. На панађуру у Ваљеву продавани су земљораднички и сточни производи из овог рејона Кнежевине Србије, а посетиоци су били не само заинтересовани

⁶⁵ Даница Милић, *Трговина Србије 1815—1839*, 128.

⁶⁶ Даница Милић, *Трговина Србије 1815—1839*, 130.

трговци и занатлије из Србије, већ и из суседних турских провинција, посебно из Босне и Македоније. Трговци и занатлије са стране углавном су долазили на Ваљевски панаџур да купују крупну рогату стоку, по чему је овај крај био надалеко чувен, а продавали су своје занатске производе.

После стицања аутономије и привредног напретка Кнежевине Србије, као и тежње за што већим прометом, било на унутрашњем или на иностраном тржишту, постављен је захтев да се на више места у Србији одржавају панаџури или вашари. Зато су после 1830. године основани панаџури у Неготину, Шапцу, Пожези, Зајечару, Ђуприји, Ивањици и другим местима, како би се промет робе између произвођача и потрошача у Кнежевини Србији што боље развијао. Да би се та привредна манифестација што боље организовала, српске власти постављале су одговорна лица, такозване комесаре панаџура, који су се бринули о одржавању реда и поштовања прописа у међусобној размени. Чак су организатори панаџура давали у Србским новинама огласе о одржавању панаџура и позивали домаће и иностране посетиоце да учествују на њима. За неколико година, од 1830. године до краја владавине кнеза Милоша, проблем одржавања панаџура био је толико актуелан да је 1839. године донесена посебна уредба, која је допринела да се изврше знатне промене, како по месту одржавања тако и по њиховој организацији и трајању. Најпре је извршена категоризација панаџура по месту одржавања и трајања. Тако, на пример, панаџури на којима је превладала унутрашња трговина Кнежевине Србије и домаћих посетилаца одржавани су по мањим местима и трајали су до три дана. Панаџури које су посећивали инострани трговци и занатлије, као што је био случај са ваљевским, ђупријским и зајечарским панаџуром, које су посећивали бугарски трговци и занатлије, одржавани су по већим местима, обично по нахијским и значајним трговачким центрима, и трајали су од пет до седам дана.⁶⁷ Следећа одредба Уредбе односи се на организацију панаџура. Да би се што боље обавиле припреме за одржавање панаџура, српска влада је донела одлуку о постављању комесара панаџура, с посебним техничким особљем. Они су се занимали: прво, проблемима повезаним са припремама око одржавања панаџура, а затим су предузимали кораке за одржавање безбедности у току његовог трајања, како робе која се продавала тако и посетилаца, и, на крају, водили су надзор и евиденцију промета ради наплаћивања разних такса и пореза предвиђених законом о промету и трговини.

По варошима или привредним центрима у којима су одржавани панаџури или вашари биле су сазидане просторије од тврдог материјала које су издаване под закуп трговцима и занат-

⁶⁷ Климент Цамбазовски, *Бугарски трговци на панаџурима у Кнежевини Србији средином XIX века*, *Balkanica* VIII, Београд 1977, 171.

лијама за време панађура. У недостатку простора од тврдог материјала подизане су привремене бараке или шатори да би било довољно простора за све заинтересоване трговце и занатлије, било домаће или иностране, који су учествовали на панађуру, да би имали довољно места за смештај, излагање и обезбеђење робе.⁶⁸

Иако је после ослобођења 1815. године привреда Кнежевине Србије из године у годину све више усмеравана ка иностранству у намери да буде заступљена и у међународној размени, ипак тек после 1830. и 1833. године, односно после стицања аутономије, Србија је стекла право да самостално организује свој извоз и увоз са иностранством у оквиру међународних трговачких уговора Турске. Тада је царинска служба прешла у надлежности Кнежевине Србије, да у својим границама има право да контролише и наплаћује разне царинске таксе за робу која се извозила или увозила са њене територије. Тако, на пример, 1. децембра 1833. године београдски везир предао је Алекси Шимићу на управу Београдску царинарницу, а њен први управник био је Панта Стоило.⁶⁹ Само неколико месеци касније, 1. априла 1834. године, основана је Алексиначка царинарница, а за њеног првог управника био је постављен Стевча Михаиловић.⁷⁰ Од тог тренутка промет преко српске границе контролисале српске царинске власти, које ће се бринути како о организацији тако и о приходима који ће бити значајна ставка у буџету Кнежевине Србије, и служиће, пре свега, за отплату обавеза Србије према Високој Порти.

У прво време, у Кнежевини Србији било је око 16 царинарница, које су биле претежно распоређене према аустријској граници. То је разумљиво зато што се до 1830, односно 1833. године Кнежевина Србија сматрала делом територије Отоманског Царства, а у суседним турским провинцијама постојала је само Нишка царинарница, која се сматрала делом Београдске царинарнице. Тек после разграничења између Турске и Кнежевине Србије, као и после присаједињења шест нахија источне Србије, на турској граници је основана мрежа српских царинарница, почевши од Текије и Кладова до Лознице и Шапца, које су контролисале промет робе између тих земаља. Нашу пажњу привлаче Кладовска, Текијска, Радужевацка, Вршка чука, Пандарила и Алексиначка царинарница, зато што су преко њих прелазили у Србију бугарски трговци, занатлије и печалбари, било са својим производима — да би их пласирали у унутрашњости

⁶⁸ Никола Вучо, *Привредна историја Србије до првог светског рата*, Научна књига, Београд 1955, 217.

⁶⁹ Мита Петровић, *н.д.*, књ. I, 225.

⁷⁰ Мита Петровић, *н.д.*, књ. I, 225.

Кнежевине Србије, или као печалбари — да би се после завршене радне сезоне вратили кућама.⁷¹

Треба имати у виду, међутим, да су српске царинарнице наплаћивале царинску таксу само за робу која се увозила или извозила из Кнежевине Србије, било из суседних турских области или из Аустрије. За робу која је транзитно превожена преко Кнежевине Србије, било из Турске за Аустрију и остале западноевропске земље или из Аустрије и осталих западноевропских земаља за Турску, царинска такса је наплаћивана према међународним трговачким споразумима које је Турска закључила са западноевропским државама, и то од стране турских царинских власти.⁷²

Имајући у виду чињеницу да је Кнежевина Србија тек после стицања аутономије узела у своје руке надлежност над својим привредним развитком, као и контролу и организацију над спољном трговином, јасно је да је од тог времена почела да се води евиденција, односно царинске књиге, на основу којих се може констатовати шта се увозило или извозило из Бугарске у Србију.

На крају, кнез Милош је у току 1835. године предузео још један корак код Високе порте како би допринео унапређењу спољне трговине Кнежевине Србије. Његов захтев је био да се бродовима под српском заставом одобри слободна пловидба Дунавом у границама Отоманског Царства, што је представљало знатан напредак у привредном развитку Србије. У султановом ферману из 1835. године дато је следеће образложење о слободној пловидби српских бродова у водама и границама Турске: „Од стране српског кнеза Милоша Обреновића (да би коначно његов штастљив био) поднешена ми је била молба, да би Србски народ, поданик мојој високој Порти поред дарована му од мене преимуштва, удостојио се и дозвољенија тога, да може на трговачким — по рекама и мору пловећим, у Цариград долазећим, и отуд пловећим лабама — од истога народа њиховог особени барјак развијати. А као што је то дозвољеније дато за трговачке лабе Молдавије, Влахије и острву Самоском, тако је закључено, да се од високог Девтета мога и Србском народу тробојни барјак, на коме је горња част црвена, средња плаветне, а доња беле боје бити. — И о овоме је височајша моја заповест већ издата.“⁷³

⁷¹ Климент Цамбазовски, *Бугарски баштовани као печалбари у Кнежевини Србији*, 225.

⁷² Михаило Гавриловић, *н.д.*, књ. III, 606.

⁷³ Димитрие Матић, *н.д.*, 85.

ПРЕГЛЕД ТРГОВАЧКОГ ПРОМЕТА ИЗМЕЂУ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ
И БУГАРСКЕ У САСТАВУ ТУРСКЕ ОД 1833. ГОДИНЕ ДО КРАЈА
ВЛАДАВИНЕ КНЕЗА МИЛОША ОБРЕНОВИЋА

Иако је владавина кнеза Милоша Обреновића после стицања аутономије Кнежевине Србије трајала шест до седам година, ипак су у том раздобљу постављени основи будућих привредних веза Бугара са Србијом. Сигурно је да су још одраније постојале привредне везе српског и бугарског народа. Њихов развитак, међутим, био је под контролом и евиденцијом турских власти, па зато нема података да бисмо их могли пратити у целини. Ако постоје приватни архивски документи о трговачким везама Бугара са Кнежевином Србијом до 1833. године, они су најчешће парцијални и на основу њих се не може илустровати она динамика промета робе која се тада одигравала између ова два народа.⁷⁴ Зато смо одлучили да наша истраживања о привредним везама Бугара са Кнежевином Србијом од 1833. до 1839. године заснујемо на званичним подацима из тадашње српске администрације. Као што смо већ нагласили, тек после ступања на снагу Хатишерифа из 1830. и 1833. године српски народ је добио могућност да природна богатства своје земље користи за развитак националне привреде, а кад се томе дода још и политика Милоша Обреновића да земља припада српском сељаку као основно средство за његов економски просперитет и развитак, онда се може са сигурношћу тврдити да су тада у Кнежевини Србији створени услови за развитак производних снага и односа, чиме ће се задовољити не само потребе становништва у границама Србије већ ће имати довољно производа и за извоз, односно за развитак спољне трговине, било са суседним турским провинцијама или, посебно, са Аустријом. Национална привреда Кнежевине Србије у почетку се ослања на земљорадњу и сточарство, као главне и основне привредне гране, које су имале основу у њеним природним богатствима и доприносиле су да се њиховим производима задовоље не само потребе становништва у Србији већ је било доста и за извоз, посебно сточарских производа, по чему је била позната у суседним земљама.⁷⁵

У периоду од 1833. до 1839. године дошло је, међутим, и до великих промена у привредном развоју српских градова, поготову када се има у виду да су на основу члана 7. Хатишерифа из 1830. године Турци почели да напуштају српске градове, а задржавали су се само у утврђеним местима. На њихово место најпре се досељавало српско сеоско становништво, чији се

⁷⁴ Кирила Възвъзова — Каратеодорова, Зина Маркова, Елена Павлова — Харбова и Васил Харизанов, *Семеин архив на Хаџитовешки, 1751—1827*, том I, Институт за историја, БАН, Софија 1984, 269.

⁷⁵ Даница Миљин, *Трговина Србије 1815—1839*, 144.

један део укључио у државну администрацију, а други део почео да се бави трговином и занатима, а затим емигранти и печалбари из суседних турских провинција, посебно из Македоније, Бугарске и Босне, који су се врло брзо укључили у привредни развитак Кнежевине Србије као трговци и занатлије по градовима.⁷⁶ Тако, на пример, према попису турских поданика у Београду 1837. године, досељено је било неколико бугарских занатлија и трговаца: Мишо Нановић, кујунџија из Пазаршика, Видак Илић, ћурчија из Самокова, Јован Петровић, абаџија из Враца, Јанко Наумовић, магација из Једрена и Стојан Јовановић, болтација из Ески Зарје, односно из данашње Старе Загоре.⁷⁷ Осим тога, по српским градовима често су се и бајтовани — печалбари из Трнова и Љасковца, а затим дунђери и зидари из Трна, Знепоља, Берковице и Клисуре, који су у току лета, за време радне сезоне, боравили у Кнежевини Србији, да би се у јесен вратили кућама и зарадама побољшали материјалну ситуацију својих породица.⁷⁸

За наша проучавања привредних веза Бугара са Кнежевином Србијом у доба владавине кнеза Милоша Обреновића, међутим, много већи значај има промет, односно трговина између две земље у том историјском раздобљу. Иако има доста индикованија да су у доба владавине кнеза Милоша Обреновића трговачке везе Бугара с Кнежевином Србијом биле веома развијене, ми ипак располажемо делимичним подацима који нису довољни да илуструју степен промета између две земље, поготово кад се има на уму да је Кнежевина Србија била један од главних снабдевача суседних турских провинција, посебно Цариграда, ситном стоком за исхрану муслиманског становништва овчјим и козјим месом, а бугарски сточарски трговци били су главни посредници и организатори тог промета између Кнежевине Србије и Турске. Узрок томе је што је српска администрација, посебно царинска и погранична служба, чинила прве кораке и није показала довољно умешности да стручно региструје промет између Србије и Турске, односно увоз и извоз који су обављали бугарски трговци и занатлије у Кнежевини Србију.⁷⁹ Кад се томе дода и податак да је београдски везир тек крајем 1834. године предао Београдску царинарницу на управу српским властима, а крајем априла 1835. године основана је Алексиначка царинар-

⁷⁶ Владимир Стојанчевић, *Кнез Милош Обреновић и проблеми балканских миграција у Србији после другог устанка*, 32.

⁷⁷ Тихомир Р. Борђевић, *Живот и обичаји народа, Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од Другог устанка до Еснафскоке уредбе 1847.* СКА, посебно издање, књ. 15, Београд 1929, 54—57; Бранко Перунич, *Београдски суд од 1819—1839*, Историјски архив Београда, Београд 1964, 708—710; Климент Цамбазовски, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, том I, књ. I, 105—113.

⁷⁸ Тихомир Р. Борђевић, *н.д.*, 56; Бранко Перуновић, *н.д.*, 709.

⁷⁹ Климент Цамбазовски, *Бугарски сточарски трговци у Кнежевини Србији у првој половини XIX века*, *Balkanica VI*, Београд 1975, 167.

ница на српско-турској граници као прва институција те врсте за регистрацију промета између Србије и Турске,⁸⁰ онда ће се имати јасна слика о томе због чега су наши подаци о промету бугарских трговаца и занатлија са Кнежевином Србијом тако оскудни. Тек у раздобљу од 1835. до 1839. године, на источној граници Србије према Турској, односно Бугарској, основане су царинарнице у Кладову, Радујевцу, Вршкој Чуки, Пандарили и другим местима, које су биле у могућности да региструју промет, односно увоз и извоз који су обављали бугарски трговци и занатлије у Кнежевини Србији.⁸¹

Протокол Алексиначке царинарнице о промету робе између Кнежевине Србије и Турске од 1. маја до 26. октобра 1835. године најстарији је архивски извор те врсте, у коме су изнети систематски подаци, било кад је реч о извозу земљорадничких и сточарских производа из Србије у суседне турске провинције, односно Бугарску, или о увозу разних занатлијских и пољопривредно-сточарских производа из тих крајева у Србију. Пре него што почнемо да износимо податке о лицима и производима који су регистровани у протоколу Алексиначке царинарнице за 1835. годину, потребно је, међутим, да нагласимо, како је у њему регистрован целокупни промет увоза и извоза између Кнежевине Србије и Турске, почевши од Кладова до Алексинца, с обзиром на то да је то била једина царинарница према суседним турским областима у то време. У овом протоколу чак могу да се нађу и подаци о промету робе између Видина и градова јужно од Ниша, као и градова из западне Бугарске, зато што је пут до тих места водио долином Тимока до Алексинца, а затим долином Нишаве и Мораве до Ниша, Пирота, Лесковца и Врања у јужној Србији, или до Брезника, Трна и Радомира у западној Бугарској.

До прокопавања Сипског канала и регулације Бердапа, Видин је био најважније дунавско пристаниште, где су бродови довозили робу из разних крајева света, истоварали је и магационирали, а затим је сувоземним путевима превожена до градова у Кнежевине Србији или у северној и северозападној Бугарској. Многи српски трговци, а посебно Милош Обреновић и његови ортаци, имали су у Видину своје представнике, који су бринули о пријему робе која је довозена бродовима, а затим су је смештали по магацинима. Касније су организовали њен превоз караванима кириција до Врања, Лесковца, Ниша, Пирота, Куршумлије, Прокупља, Чачка, Крушевца, Краљева, Крагујевца, Јагодине, Свилајнца, Буприје, Параћина, Гургусовца, Зајечара и Београда, или чак до градова у северној и северозападној Бугарској — Брезника, Трна и Радомира. Од Видина, долином Тимока, Велике Мораве, Јужне Мораве и Западне Мо-

⁸⁰ Мита Петровић, *н.д.*, том I, 225.

⁸¹ Климент Цамбазовски, *Бугарски баштовани као печалбри у Кнежевини Србији*, 225.

раве, као и долином Нишаве, кретали су се каравани кириџија, као пустињски возови натоварени робом која је бродовима сти-зала у видинско пристаниште, а затим на повратку из тих гра-дова у видинско пристаниште, довозили су земљорадничко-сто-чарске производе који су Дунавом бродовима превожени за Блиски исток, низводно за Црно и Средоземно море, или узвод-но у трговачке центре западноевропских земаља.

Видин је постао врло важно пристаниште за спољну трго-вину Кнежевине Србије, нарочито у време кад је Милош Обре-новић закупио влашке руднике соли и тим важним производом снабдевао становништво Србије и Бугарске. Од влашких рудни-ка соли соларнице су Дунавом превозиле со до бугарских и срп-ских подунавских градова, посебно у Видин, а одатле су је ки-риџије превозиле у унутрашњост Србије и Бугарске. У прото-колу Алексиначке царинарнице од 1. маја до 26. октобра 1835. године налазе се подаци о превозу соли од Видина до Врања, Лесковца, Ниша, Прокупља, Куршумлије, Пирота, Чачка, Кра-љева, Крушевца, Јагодине, Крагујевца, Алексинца, Гургусовца, Зајечара и Неготина, као и до градова у западној Бугарској — Брезника, Радомира и Трна. На повратку из тих градова, кара-вани и кириџија довозили су у Видин земљорадничке и сточар-ске производе, непрерађено гвожђе и земљане боје, који су бродовима превожени на разне стране света. Кириџије су уг-лавном биле родом из Кнежевине Србије, а било их је доста и из северозападне Бугарске, посебно из видинског пашалука. Тако, на пример, према подацима из протокола Алексиначке ца-ринарнице за 1835. годину, из Златице је било 17 кириџија: из Куле 14, из Плетковице 4, из Алова 7, из Бојнице 4, из Старопа-тице 5, из Студераца 2, из Чечиле 2 и из Баћевца 2.⁸²

Поред података о трговини сољу, у протоколу Алексиначке царинарнице од 1. маја до 26. октобра 1835. године има доста података и о промету осталих производа, који су увожени или извожени из суседних бугарских насеља у Кнежевину Србију. Тако, на пример, из варошице Златице у видинском пашалуку, Дина Нанић увезао је у Кнежевину Србију гајтана у вредности од 2000 гроша, Ганча Богдановић — гајтана за 350 гроша, Пе-тар Боновић — забратке и гајтане за 1000 гроша, Златан Бено-вић — забратке и гајтан за 800 гроша, Гаја Богдановић — за-братке и гајтане за 400 гроша, Богдан Ганчеовић — гајтана за 600 гроша, Ганча Митевић — забратке и гајтана за 2400 гроша, Никола Панџић — меке робе за 1800 гроша, Марин Берић — забратке и гајтана за 2300 гроша, Петар Цонић — гајтана за 400 гроша, Манаојло Беновић — гајтана за 600 гроша и Данчо Тодо-ровић — разног еспапа за 600 гроша. Сима Миљковић и Живул Николић из села Браћевца, видинског пашалука, у Кнежевину

⁸² Архив Србије, Главно Казаначејство бр. 83/1836. Протокол Алек-синачке царинарнице од 1. маја до 26. октобра 1835. године.

Србију увозили су вино. Први је увезао око 12 000 ока вина, а други 11 000 ока вина.⁸³

Кнежевину Србију су врло често посећивали и трговци из југозападне Бугарске, из планинских градића Брезника, Трна и Радомира, који су обично доносили непрерађено гвожђе и бакар, а извозили земљорадничке и сточарске производе. Тако, на пример, Манча Спасић из Брезника увезао је у Србију нерађено гвожђе, Јован Ристић из Трна, такође нерађено гвожђе, а Жељко Јовановић из Трна непрерађени бакар, док је Григор Ивановић из села Врагча, трнске нахије, из Србије извезао 12 тоvara брашна, Никола Неић из села Осмакова, трнске нахије, 130 овнова, Цана Велин из Брезника — два товара ракије, као и Љубко Ристић из села Дебеланова, радомирске нахије, шест тоvara ракије.⁸⁴

Нашу пажњу, међутим, посебно привлачи долазак у Кнежевину Србију бугарских сточарских трговаца из јужне и средње Бугарске, који су куповали овнове и овце за снабдевање муслиманског становништва у Цариграду месом о њиховом верском празнику Бајраму. Тако, на пример, у пролеће 1835. године у Кнежевину Србију стигли су: Недељко Крајачић из Панађуришта, који је купио 670 овнова и преко Алексиначке царинарнице одвео их за Цариград; Дојча Николић, из Пазарцика, који је купио 496 овнова; Неша Николић, из Пазарцика, купио је 400 овнова; Раденко Ранђеловић, из Пазарцика, купио је 120 овнова; Павле Стојановић, из Пазарцика, купио је 380 јараца, Стојан Генић, из Каменице код Софије, је 100 овнова, као и турски сточарски трговци Мула Ибраимовић, из Берковице, који је купио 179 овнова; Јакуп Капараџик, из Видина, купио је 200 овнова, а Јакуб Абдуловић, из Бековице, купио је само 40 овнова.⁸⁵

Извоз ситне стоке из Кнежевине Србије у суседне турске области и Цариград, у доба владавине кнеза Милоша Обреновића, знатно је заостајао за извозом за време уставобранитеља. То долази отуда што је Кнежевину Србији тек после 1833. године припојено шест нахија источне Србије, у којима је посебно било развијено сточарство. На падинама Суве и Старе планине, као и на Сврлишким планинама налази се богата испаша за исхрану оваца и коза, што је један од услова за унапређење овчарства у Кнежевину Србији после 1833. године, а њихови резултати у извозу реализовали су се тек за време владавине уставобранитеља.⁸⁶

Тек после оснивања царинарница у источној Србији и на Дунаву, а посебно у Радујевцу у току 1837. године, у могућности смо да пратимо развитак трговине између Кнежевине Србије и

⁸³ Архив Србије, Главно Казначејство бр. 83/1836. године.

⁸⁴ Архив Србије, Главно Казначејство бр. 83/1836. године.

⁸⁵ Архив Србије, Главно Казначејство бр. 83/1836. године.

⁸⁶ Владимир Стојанчевић, *Кнез Милош и Источна Србија 1833—1838. године*, САНУ, посебно издање, Одељење друштвених наука књ. 26, Београд 1957, 17.

Бугарске, односно долазак бугарских трговаца и занатлија у Србију за време владавине кнеза Милоша Обреновића. Тако, на пример, на основу података из протокола Радујевачке царинарнице, од 1. маја до 30. октобра 1838. године, могли смо да констатујемо да је преко ње прешло 334 лица, трговаца и занатлија, од којих из Кнежевине Србије за Видин 152 лица, а из Видина за Кнежевину Србију 182 лица. Пословни људи из Београда, Крагујевца, Краљева, Крушевца, Јагодине, Свилајнца, Доњег Милановца, Зајечара и Неготина, који су преко Радујевца путовали за Видин, обично су у Турску извозили катран, мед, лој, коже, вуну, пасуљ, пшеницу, ракију, дрвну грабу, воденичко камење и разне воће, а највише увозили рибу, дуван, пиринач, зејтин, јужно воће, прерађевине од коже, разне тканине итд.⁸⁷

Бугарски трговци и занатлије, који су из Видина преко Радујевачке царинарнице долазили у Кнежевину Србију од 1. маја до 30. октобра 1838. године, на основу протокола те царинарнице, могу се поделити на три групе: у прву групу спадају видински трговци и занатлије који су по неколико пута у току године посећивали Кнежевину Србију да би продали своје производе од прерађене коже, кујунцијске производе и друго, а затим купили разне сировине, као што су вуна, кожа, лој, непрерађено гвожђе и бакар. Тако, на пример, по неколико пута у току године прелазили су из Видина у Кнежевину Србију Петко Бојација, Марин Иванов, Јаков Иванов, Вучко Куновић, Никола Хаџи Ангелов, Јован Чумазовић, Петко Шешов, Коста Бојација, Јоца Пешов, Камен Стаматовић, Цанко Хаџи Ангелов и Статија Димитријевић. Другу групу чинили су трговци и занатлије из Бугарске који су преко Видина и Радујевачке царинарнице прелазили у Србију да би продали своје производе, као што су, на пример, Ангел Статков из Враца, Кесер Иванов и Нено Добрачев из Грабова, Георги Стојанов и Велко Ганчев из Етропола и други. И, на крају, трећој групи припадали су бугарски баштовани из Трнова и Љасковца, који су у Кнежевину Србију долазили почетком пролећа, од фебруара до априла, када почиње сезона производње поврћа, да би се касно у јесен, после Митровдана, вратили кућама, као, на пример, Марин Тодоров, Цветко Цончев, Танаско Димов и Јанко Статев, сви из Трнова.⁸⁸

Захваљујући сарадницима Историјског института Бугарске академије наука у Софији — Кирили Вазовој Каратеодоровој, Зини Марковој, Елени Павловој Храбовој и Васили Харизанову, приређивачима едиције архивске грађе *Породични архив Хаџи-тошевих 1751 — 1827. године, из Враца*, једне од најпознатијих бугарских трговачких породица, која је одржавала трговачке везе са Кнежевином Србијом у доба владавине Милоша Обренови-

⁸⁷ Архив Србије, Главно Казначејство бр. 97/1838, Протокол Радујевачке царинарнице од 1. маја до 25. октобра 1838. године.

⁸⁸ Климент Цамбазовски, *Привредне везе Источне Србије са Бугарском у току владавине кнеза Милоша Обреновића и уставобранителја*, Развитак, год. XXIII, бр. 4—5, Зајечар 1983, 70.

ћа, дошли смо до бугарских извора о проблему који проучавамо.

Први подаци о привредној сарадњи породице Хаџитошевих са Кнежевином Србијом потичу од првих година ослобођења Србије после другог устанка. Иако су контакти породице Хаџитошев са неготинским трговцима Костом Николовићем и Јаковом Лазаревићем успостављени још од априла 1816. године, ради њихових трговачких послова у вези са извозом говеда и крава у Влашку, ипак је то за нас доказ да су још тада постојале могућности за привредну сарадњу између српских и бугарских трговаца.⁸⁹ Много је, међутим, занимљивија веза породица Хаџитошевих најпре са шабачким трговцем Петром Попадићем, 1823. године, а затим са кнезом Милошем Обреновићем, 1825. године.

Петар Попадић био је познати шабачки трговац, који се бавио извозом земљорадничко-сточарских производа у Аустрију и Италију, а из тих земаља је увозио индустријске производе и колонијалну робу. Да би успоставио што успешнију пословну сарадњу са познатом бугарском трговачком породицом Хаџитошевих, почетком марта 1823. године посетио је Враца и са Димитром Хаџитошевим закључио уговор о куповини веће количине зечјих кожа, у вредности од 9 302 гроша и 15 пара, коју суму је требало да врати у року од 61 дан, а оставио је 220 аустријских златника, односно 4 050 гроша аванса за испоруку рогате стоке у току године. Како су се развијале пословне везе између Петра Попадића и Димитра Хаџитошева најбоље се види из Попадићевих писама од 17. јуна 1823. и 15. јула 1823. године, у којима је Димитра Хаџитошева обавестио да је послао седам сандука коса и предложио да му из Трста достави кафу и шећер по предложеној цени.⁹⁰

Трговачке везе кнеза Милоша Обреновића и Димитра Хаџитошева односиле су се на једну испоруку говеда преко Србије за Аустрију у лето 1825. године, веома слабог квалитета, коју је кнез Милош једва успео да прода за 4 416 гроша.⁹¹ Иако у *Породичном архиву Хаџитошевих* нема довољно података о трговачким везама кнеза Милоша Обреновића са Димитром Хаџитошевим, ипак претпостављамо да су оне биле веома развијене зато што су се и један и други занимали куповином и испоруком рогате стоке у Аустрију и Влашку.

На крају наших истраживања о привредним везама Бугара са Кнежевином Србијом у доба владавине кнеза Милоша Обреновића можемо констатовати да су тада постављене основе и изграђене институције увоза и извоза у Србији, које ће допринети да се у доба уставобранитељске владе развије врло плодна и разноврсна привредна сарадња између српског и бугарског народа.

⁸⁹ Кирила Вџвџова — Каратеодорова, Зина Маркова, Елека Павлова — Харбова и Васил Харизанов, н.д., 160.

⁹⁰ Кирила Вџвџова.
— Харбова и Васил Харизанов н.д., 269.

⁹¹ Кирила Вџвџова — Каратеодорова, Зина Маркова, Елена Павлова — Харбова и Васил Харизанов н.д., 269.

ПРИВРЕДНЕ ВЕЗЕ БУГАРА СА КНЕЖЕВИНОМ СРБИЈОМ У ДОБА ВЛАДЕ УСТАВОБРАНИТЕЉА

Ако је Кнежевина Србија, као основа националног развитка српског народа, Хатишерифом из 1830. и 1833. године добила своју политичку аутономију, онда је доласком на власт владе уставобранитеља у току 1842. године добила основу за изграђивање буржоаске (грађанске) државе у духу принципа јулске револуције 1830. године. Академик Васа Чубриловић на следећи начин образложе почетак буржоаског (грађанског) развитка Кнежевине Србије у доба владавине уставобранитеља: „У року од неколико година после 1838. године Србија постаје од полутурског пашалука савремена грађанска држава са организираном управом и судством, са једном смишљеном привредном и просветном политиком. У њој се заводи ред, закон узима као основа сваком поступку државне власти. Обраћа се пажња на културу и просвету, отварају школе, шаље омладина на школовање у иностранству, почиње развитак науке.“¹

Међутим, циљ нашег истраживања и проучавања јесте да констатујемо какве су политичке и класне промене настале у политичком и друштвеном развитку Кнежевине Србије после доласка на власт уставобранитеља и како су оне утицале на привредне везе Бугара с Кнежевином Србијом у то доба. Као што је познато, на основу такозваног Турског устава из 1838. године, Кнежевина Србија је аутономна кнежевина, са кнезом на челу, који дели власт са Саветом, састављеним од седамнаест доживотно изабраних старешина, које може да смени само Висока порта. По Уставу, у надлежности Савета биле су законодавна и извршна власт, док је кнез био само сенка те власти. Уставом је гарантовано: прво, слободна привреда, јавна безбедност и грађанска права, затим сигурност положаја чиновника, и, на крају, дата је основа организацији управне и судске власти, чиме су створени услови за изградњу модерне буржоаске државе.

Као што смо већ навели, у доба уставобранитеља основна тежња у привредном развитку српског народа била је слободна трговина, са организованом управом и судством, који ће гарантовати слободан промет производа: прво између села и града, односно између произвођача и потрошача, а затим између Кнежевине Србије и суседних држава, посебно са суседним областима турског царства, где су бугарски трговци и занатлије заузимали

¹ Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, 116.

истакнуто место. Таква тенденција у друштвеном и привредном развоју Кнежевине Србије у доба уставобранитеља појавила се као противуречност у државном уређењу Србије из времена владавине кнеза Милоша када је у политичком животу заузео лични режим, а у унутрашњој и спољној трговини монопол, под изговором „да је рад да сачува народ од несавесних трговаца“.² Трговина се, међутим, мога водити само са дозволом власти, а и тако се тешко добијала. Такву дозволу могла су да добију само одређена лица, под посебним условима. То су најчешће били ортаци кнеза Милоша Обреновића који су заједно с њим трговали стоком са Аустријом. „У Милошево време, дакле, слобода се није тражила за трговину занатским, него за трговину пољопривредним производима — и слобода се схваћала као укидање оних ограничења која је Милош био заузео.“³

Против личног режима кнеза Милоша и против монопола у трговини подигли су се људи који су дуго били његови ортаци, а добро су познавали његове методе рада у трговини, као што је, на пример, био случај са Аврамом Петронијевићем, Милутином Гарашанином, Томом Вучићем Перишићем, Браћом Симић и другима, који су тражили да се уставом ограничи његова власт у духу принципа јулске револуције из 1830. године. За наша проучавања, међутим, посебно је значајна чињеница да су се они побунили против Милошевог монопола у трговини и захтевали да се уведе слободна трговина, односно слободан промет робе, који би сваком грађанину Кнежевине Србије, било у унутрашњој било у спољној трговини, омогућио да слободно тргује својим производима. Тај моменат у привредним односима у Кнежевини Србији у доба владавине кнеза Милоша посебно издвајамо, наглашавајући да су за време уставобранитеља укинута сва ограничења у трговини између Србије и Бугарске, а нарочито у извозу ситне стоке из Кнежевине Србије у Турску. Наиме, трговина је у то доба добила такве размере да су у току 1841. и 1842. године бугарски сточарски трговци преко српске границе извезли 50 до 60 хиљада овнова и оваца за снабдевање муслиманског становништва месом у доба муслиманског празника Бајрама.⁴

Основна претпоставка за наша проучавања састоји се у томе што сељак, као произвођач за пијацу, после 1838. године, односно после доношења Устава, није више био под заштитом власти као у доба владавине кнеза Милоша, већ му је „остављено на вољу да бира трговца с којим ће ступити у везу“,⁵ на основу принципа понуде и потражње. Тај принцип, уведен у трговину за време владе уставобранитеља, пружио је могућност и бугарским трговци-

² Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838—1858)*, Београд 1912, 77.

³ Слободан Јовановић, *н.д.*, 77.

⁴ Климент Цамбазовски, *Бугарски сточарски трговци у Кнежевини Србији у првој половини XIX века*, 179.

⁵ Слободан Јовановић, *н.д.*, 78.

ма да се појављују на српском тржишту пољопривредних производа и да, према својим могућностима, на панаџурима и вашарима ступају у контакт са произвођачима и да откупују стоку или разне сировине, које су после пребацивали преко границе у Турску и тиме доприносили развоју спољне трговине између Кнежевине Србије и суседних турских провинција.

Као што смо већ нагласили, у доба уставобранитеља се из Србије у суседне турске области, посебно у Бугарску и Цариград, највише извозила ситна стока — овнови, овце и козе за снабдевање муслиманског становништва месом, а организатори те трговине били су бугарски сточарски трговци. Они су у Кнежевину Србију обично долазили у пролеће, куповали велики број оваца и овнова, а затим су их терали за Цариград, да би тамо стигли непосредно пред Бајрам, како би приликом продаје стоке постигли што повољнију цену и остварили већу зараду.⁶ Трговини ситном стоком између српских произвођача и бугарских сточарских трговаца допринеле су следеће околности: прво, после 1833. године Кнежевину Србији је присаједињена источна Србија, у којој је сточарство, односно овчарство, било врло развијено привредна грана, која је омогућила да се из Србије извозе велика количина овнова, оваца и коза у суседне турске провинције; друго, укидање феудалних обавеза српском сељаку после 1833. године, посебно беглука на овце и козе, допринело је да оне буду јефтиније у Србији него у Турској, што је условило долазак бугарских сточарских трговаца у Кнежевину Србију ради откупа ситне стоке; и, на крају, олакшице у спољној трговини, које је увела уставобранитељска влада, привукле су бугарске сточарске трговце у Кнежевину Србију ради повољних услова за зараду.

Кад се говори о слободној трговини у Кнежевину Србији у доба уставобранитеља, међутим, треба имати у виду чињеницу да српско тржиште није било развијено нити организовано за велику трговину, како по новчаним и кредитним институцијама тако и по инструментима за модерну трговину. Већ је ту био у питању слободан промет производа и робе између произвођача и потрошача, односно купаца без икаквог ограничења.⁷ За трговину у Србији тада нису постојала никаква ограничења у промету, па чак ни дозвола од српских власти за трговину. Трговао је свако и свачим. По уставу је само државним чиновницима било забрањено да се баве трговином да не би злоупотребили свој службени положај. „Изгледа да се трговина схваћала као проста „шпекулација“. Трговац бити значило је са мало новаца нешто купити што је могуће јефтиније, па то ил овако или онако

⁶ Климент Цамбазовски, *Бугарски сточарски трговци у Кнежевину Србији у првој половини XIX века*, 185.

⁷ Слободан Јовановић, *н.д.*, 81.

што је могуће скупује продати и тако у најкраћем времену што је могуће више новаца добити.“⁸

* *
*

Коинциденција је била да је баш у време кад је кнез Милош напуштао Кнежевину Србију, у друштвеном и политичком развоју бугарског народа дошло до значајних промена, које су утицале на његов национални и привредни развој. Почетком новембра 1839. године објављен је Гилхански хатишериф, који је представљао нову етапу у односима између муслиманског и хришћанског становништва у границама Отоманског Царства. „Царским хатишерифом или Законом о Танзимату“⁹ продужен је процес демократизације у Отоманском Царству, започет још у време султана Селима III и султана Махмуда II, с том разликом што је сада учињен корак напред у приближавању турског државног уређења западноевропском либералном државном уређењу, са одређеним променама: прво, изједначавање муслимана и хришћана у грађанским правима и обавезама, затим равноправност у разрезивању и наплати пореза, и, на крају, увођење војничке обавезе за све отоманске грађане у трајању од четири до пет година.¹⁰

Ради спровођења у живот Гилханског хатишерифа од 3. новембра 1839. године, изабран је правни савет, који је требало да донесе закон, како би се постепено приступило реализацији општих идеја заступљених у султановој прокламацији отоманском становништву. То се односило на следећа питања, према наводи Васиља Поповића у књизи *Источно питање*: „Укинута је издавање пореза под закуп, проглашена је збирка казнених закона и поверена израда грађанског законика једном француском правнику.“¹¹

Иако неки историчари сумњају да су спроведене у живот одлуке Гилханског хатишерифа,¹² ипак можемо констатовати да су настале промене, само су се оне различито манифестовале у различитим срединама, како у појединим провинцијама Отоманског Царства тако и у појединим друштвеним слојевима. Док је у појединим турским провинцијама, као на пример у Босни и

⁸ Слободан Јовановић, *н.д.*, 79.

⁹ Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од Једренског мира 1829. до Париског мира 1856*, 145.

¹⁰ Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од Једренског мира 1829. до Париског мира 1856*, 146.

¹¹ Васиљ Поповић, *н.д.*, 120.

¹² Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од Једренског мира 1829. до Париског мира 1856*, 147.

Херцеговини, Албанији и Македонији¹³ дошло до оружаних сукоба између привилегованих сталежа и присталица спровођења реформи, дотле су неки сталежи били у добитку (на пример бугарске чорбације и велетрговци) зато што је спровођење у живот одредаба хатишерифа допринело просперитету, како унутрашње тако и спољне трговине. Проф. Христо Гандев говори о утицају Гилханског хатишерифа на живот бугарских чорбација: „Када је по одредбама Хатишерифа из 1839. године основан Државни Савет у који је требало да уђе и шест хришћана из царства, међу њима је био изабран и чорбација Тодор (из села Жерабне, средње Бугарске). Савет је заседавао у Једренима, и зато су Тодора у Једрене свечано одвели турски официри и два војника. Сливски санџак-беј одавао му је почаст као високом државном чиновнику и извештавао га о стању у санџаку.“¹⁴ Значи, Гилхански хатишериф допринео је већој класној диференцијацији код бугарског народа. Посебне привилегије добиле су чорбације и велетрговци, који су настојали да хатишериф буде преведен на бугарски језик, како би могли да прате његово спровођење у живот.¹⁵ Ако би било одступања у том спровођењу, бугарски народ би се писменим молбама и жалбама обраћао султану ради заштите својих права. Тако, на пример, у току 1843 — 1844. године, после жалбе Бугара Високој порти против турских чиновника, који су тврдили да је Хатишериф мртво слово на папиру, она је писмено потврдила како је он још на снази, а султан је обишао велике градове у Бугарској и уверавао бугарски народ да се одредбе хатишерифа спроводе у живот.¹⁶

Политичке промене које су настале у животу бугарског народа као последица ступања на снагу одредаба Гилханског хатишерифа допринеле су његовом привредном развоју, пре свега унапређењу земљорадње и сточарства, као и развоју унутрашње и спољне трговине. Да би се унапредила пољопривреда, требало је оживотворити одредбе о укидању спахијског система донесене још 1834. године, за време султана Махмуда II, што би допринело да бугарски сељак буде заинтересован за обрађивање што већег земљишног комплекса, а то би утицало на већу производњу житарица, посебно пшенице.¹⁷ У „Србским новинама“ из 1844. године пише се о повећању производних могућности бугарског сељака у пољопривредној производњи: „Бугари, хришћани староседеоци земље, јесу радни, трезвени и чисти словенски народ. Они живе у општинама, независно од приватних земљодржаца, но непосредну власт над земљом, поједине частице

¹³ *Историја на македонскиот народ*, Институт за национална историја, том I, Скопје 1969, 156.

¹⁴ Христо Гандев, *Проблеми на българското възраждане, Фактори на българското възраждане*, 100.

¹⁵ Србске новине, Београд, бр. 34. од 28. априла 1845. године.

¹⁶ *История на България*, том I, 337.

¹⁷ *История на България*, том I, 334.

уступа сељацима под обезателством, које приличе на наследној аренди. Бугарски сељак, који је у стању што засужити фамилијарно племе основати, у томе је призренију много бољи од роба сељанина у Молдавији и Влашкој, који, неизвесном утњетавању свога бољара изложен, никада живот не може мио имати."¹⁸

Гилхански хатишериф имао је много већи утицај на привредни развитак бугарског народа, посебно на занатство и трговину, што се нарочито огледа у унапређењу мануфактурне производње. У многим местима у унутрашњости Бугарске основане су мануфактурне радионице од по 20 до 30 радника, за обраду коже или производњу гајтана у Карлову, Калоферу и Казанлаку.¹⁹ Међутим, у Цариграду је постојала кројачко мануфактурна радионица од 1 000 бугарских кројача, који су за турску армију производили војничке униформе, а у Сливену трговац Добри Жељаков основао је ткачницу које са машинама увезеним из западноевропских земаља.²⁰

У доба уставобранитеља, међутим, посебно место у развоју привредних веза између Бугара и Кнежевине Србије заузимали су бугарски цариградски трговци, који су, захваљујући политичким и друштвеним променама у животу бугарског народа, настали као последица ступања на снагу Гилханског хатишерифа и успели да се укључе у привредне везе Турске са западноевропским или суседним земљама, а посебно са Кнежевином Србијом. Већ четрдесетих година XIX века бугарска колонија у Цариграду, посебно бугарски трговци, били су значајан чинилац како у унутрашњој тако и у спољној трговини Турске са западноевропским и суседним земљама.²¹ Многи бугарски велетрговци, односно чорбације, који су живели у Цариграду, имали су своје пословне просторије у разним деловима турске престонице, одакле су усклађивали своје интересе са интересима отоманске државе. Тако, на пример: „У Чорапчи хану радили су копривштивске и панађурске абације, у Бојаци-хан долазили су трговци из разних места, у Зјумбул-хану била је канцеларија браће Гешова, у Кјучукенихану била је канцеларија Георгија Золотовича, у Кумур-хану Гаврила Моровенова и т. д.“²² Пословне просторије највећег броја бугарских велетрговаца, међутим, налазиле су се у „Балкапан-хану“. „То је била четвртаста камена и врло чврста зграда са подрумима, изнад којих је било четрдесет канцеларија, које су напред имале предсобље, а иза њега радне просторије. Увече или у случају опасности затварала су се велика врата.“²³ Преко стотину бугарских велетрговаца било је смештено по разним хановима или у „Балкапану“, а све то је чинило основу бу-

¹⁸ Србске новине, Београд, бр. 62 од 2. августа 1844. године.

¹⁹ Историја на България, том I, 334.

²⁰ Михаило Арнауџов, *Неофрит Хилендарски — Бозвели*, том II, 66.

²¹ Јован Хаџивасиљевић, *н.д.*, 37.

²² Михаило Арнауџов, *Неофрит Хилендарски — Бозвели*, том II, 452.

²³ Михаило Арнауџов, *Неофрит Хилендарски — Бозвели*, том II, 451.

гарске трговачке колоније и бугарског националног покрета у Цариграду средином XIX века. Нашу пажњу, међутим, највише привлаче бугарски сточарски трговци „балканције или целебције“, који су такође у Цариграду имали своје канцеларије, али су с пролећа долазили у Кнежевину Србију ради куповине великих стада ситне стоке, посебно овнова и оваца. „Целебције су искључиво били Бугари, који су са собом водили стадо од хиљаду добро утојених и однегованих овнова и оваца да би задовољили турске обичаје и укус.“²⁴

Бугарски сточарски трговци који су одржавали трговачке и пословне везе са Кнежевином Србијом били су претежно родом из прибалканских градића средње Бугарске, у подножју планинског венца Средње горе, која раздваја јужну Бугарску од северне Бугарске, и то из: Копривштице, Панабуришта, Пирдопа, Калофера, Златице, Сопота, Батака и других места.²⁵ Због значаја који су бугарски сточарски трговци имали у снабдевању месом цариградског становништва и војске, турска влада им је додељивала разне привилегије, а најистакнутији су добијали чак и царске фермане да могу слободно трговати по целој турској царевини и суседним земљама.²⁶ О њима, појединачно, биће више говора у поглављу о бугарским сточарским трговцима и њиховим везама са Кнежевином Србијом у доба владавине уставобранитеља. Овде само напомињемо да је та привредна грана имала најразвијеније везе с Кнежевином Србијом у то доба.

„СРБСКЕ НОВИНЕ“ О ПРИВРЕДНОМ РАЗВИТКУ БУГАРА У ДОБА УСТАВОБРАНИТЕЉСКЕ ВЛАДЕ И ЊИХОВИМ ВЕЗАМА С КНЕЖЕВИНОМ СРБИЈОМ

У вези с привредним везама Бугара с Кнежевином Србијом у доба уставобранитељске владавине потребно је истаћи да су „Србске новине“, као једино званично гласило српске политике према суседним балканским и јужнословенским народима, писале о привредном развоју Бугара у то доба. Тај проблем, међутим, није се случајно појавио на страницама „Србских новина“. После присаједињења источне Србије Кнежевини Србији,¹ граница српске државе знатно се приближила бугарском народу, а то је допринело обимнијој и разноврснијој политичкој и привредној сарадњи оба балканска и јужнословенска народа. Културно-политичке везе српског и бугарског народа у доба уставобрани-

²⁴ Јурдан Ђурданов, *Историја на българската търговина до ослобождението*, 205.

²⁵ Климент Цамбазовски, *Бугарски сточарски трговци у Кнежевини Србији у првој половини XIX века*, 186.

¹ Владимир Стојанчевић, *Кнез Милош и Источна Србија 1833—1838*, Посебно издање САНУ, Одељење друштвених наука ССХС VIII, Београд 1957, 202.

тељске владавине већ су биле предмет нашег проучавања, а сада ћемо покушати да утврдимо до ког степена су се развиле њихове привредне везе у то доба, као и колико им је пажње било посвећено на странама „Србских новина“.

Још у доба владавине кнеза Милоша Обреновића, посебно после стицања аутономије Кнежевине Србије, створени су услови за развој привредних веза између српског и бугарског народа. Међутим, требало је да прође извесно време како би били створени услови и основане институције које би допринеле побољшању привредних веза између два народа. Томе су нарочито допринеле промене које су настале у Кнежевини Србији после одласка кнеза Милоша Обреновића из земље и доласка на власт уставобранитељске владе,² која је завела принцип слободне трговине и омогућила слободан промет робе између произвођача и потрошача, односно између села и града, и, на крају, створила услове за развитак како унутрашње тако и спољне трговине. На тај начин је омогућено да се по српским градовима и на панађурима све чешће појављују бугарски трговци и занатлије, који доносе и продају своје производе или у Србији купују разне ратарске и сточарске производе које ће увозити у Турску да би их тамо препродали или употребили као сировине у занатској производњи.

У доба уставобранитеља прве вести и информације о привредном развоју бугарског народа „Србске новине“ су преносиле из западноевропских листова, а често су користиле и податке из цариградских листова, који су излазили на грчком, бугарском или турском језику. Када је, међутим, у Кнежевини Србији изграђено неколико царинарница према Бугарској, као што су, на пример, царинарнице у Радужевцу, Вршкој Чуки и Пандарили, преко којих је обављан промет робе између Србије и Бугарске, српске власти, посебно Попечитељство промишљености и финансија, отпочели су систематски да прикупљају, сваких петнаест или месец дана, податке о увозу или извозу преко границе у суседне турске провинције, односно у Бугарску. Од тада су „Србске новине“ имале могућности да користе домаће изворе о промету робе са суседним земљама, посебно са суседним турским провинцијама, и да о томе обавештавају српску јавност. У ту сврху су се на страницама „Србских новина“ појавиле рубрике „Трговачке вести“, затим „Трговина и Радиност“, и, на крају, „Цене на пијацама“, у којима су објављивани петнаестодневни или месечни извештаји Попечитељства промишљености или финансија о промету са суседним земљама, односно с турским суседним провинцијама, као и о ценама у пограничним варошима Аустрије и Турске.

² Васа Чубриновић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, 182.

Поред редовних рубрика у „Србским новинама“ о спољној трговини Кнежевине Србије са суседним земљама, односно са суседним турским провинцијама, често су објављивани годишњи извештаји о спољној трговини Србије, извештаји о одржавању панаџура у току године, подаци о курсу новца, разна објашњења о царинској тарифи и таксама, посебно после закључења трговачких уговора између Турске и западноевропских земаља, с обзиром на то да се спољна трговина Кнежевине Србије заснивала на међународним уговорима Отоманског Царства са европским партнерима. Кад се из свих тих рубрика издвоји материјал који се односи на привредне везе српског и бугарског народа у доба уставобранитељске владавине, констатовало се да су српске власти посвећивале прилично пажњу привредном развоју бугарског народа као основи његове политичке и националне еманципације средином XIX века.

Као што смо већ нагласили, прве вести и информације о привредном развоју бугарског народа „Србске новине“ су преносиле из западноевропских листова. Тако, на пример, почетком 1844. године „Аустријски лојд“ донео је информацију о значају изградње пристаништа Варне за бугарску увозну и извозну трговину: „Ако се подигне пристаниште у Варни, то ће Бугарска увозна и извозна трговина као и бродоње на југозападној обали Црног мора велику корист искусити и желети је, да се овај план што скорије у дело произведе. Морска трговина у Варни, Бургасу, Балчику, Сезопуљу, Ахтипољу и у другим мањим местима на бугарском приморју непрестано расте. Прошасте јесени отуда је преко 200 бродова, јестивљима натоварено, извезено, а у внутрешности земље говори се да још трипут толико у приправности стоји да се извезе. Велика част од ових товара отишла је у Трст и Млетке. Осим бродова дунавског парабродарског друштва, прошасте јесени било је тамо 10 аустријских трговачких бродова, а од неког времена многи европски трговци имају у Варни агенте.“³

„Аустријски лојд“, међутим, доноси много више података о привредном развоју бугарског народа у чланку *Трговачки саобраћај Бугарске године 1843*, који су „Србске новине“ пренеле у девет наставака. У првом наставку износе се подаци о развоју пољопривреде у Бугарској, посебно о производњи пшенице. Ево шта се наводи у том чланку: „Бугарска, каже се тамо, једна је од најблагословенијих провинција отоманског царства, очигледно на сусрет иде красној будућности. Земља са узвишеним брежуљцима, густом шумом обрасла и рекама лепо обливена, богато се обделава, и на њој свако растење умерено појаса (зоне) родити може. Бугари, христијански староседеоци земље, јесу радни, трезвени и чисти словенски народ. Они живе у општинама, не зависе од приватних земљодржаца, но непосредно стое под

³ Србске новине, Београд бр. 6 од 9. јануара 1844. године.

отоманским правленијем, које једноставно притежава врховну власт над земљом, и поједине частице њене уступа сељацима под обезателствима, која приличе наследној аренди. Бугарски сељак који је у стању што заслужује и фамилијарно племе основати, у томе је призренију много бољи од роба сељанина у Молдавији и Влашкој, који је неисказаном угњетавању свога бољара изложен, и никад живот неможе мио имати.“⁴ Први наставак завршава се закључком о географском положају који Бугарска заузима на Балканском полуострву, односно у Подунављу: „Бугарска заузима југоисточну страну тако благословеног подунавског предела, а на северу је Дунав од нарави означени пут средоточно — европске изображености, у свом најдужем простору облива, на југу пак има у тамним Балканским горама тврду границу, а на истоку Црно море, средоточије Леванске трговине. Бугарска, исто тако, као и подунавска кнежевства, чини се да је позвана, да из ближег саобраћаја са европским трговачким местима прими клицу свога будућег народног благостајанија.“⁵

Предмет другог наставка у „Србским новинама“ у чланку *Трговински саобраћај Бугарске у години 1843.* јесу привредне везе Бугара са иностранством, као и присуство иностраних трговаца на бугарским панаџурима. У вези с тим, пише: „Инострана роба и фабрикати највише пролазе на Бугарским панаџурима у Усунцови, Цуми, Пазарцику и Марашу.“⁶ Најзначајнији панаџур, не само за Бугарску и Румелију, него и за целу европску Турску држи се месеца Августа у Усунцови, која лежи на путу између Филипоља и Едрена. На овом панаџуру долазе трговци са свих страна отоманског царства и многи иностранци — имено из Аустрије, Енглези су ту својој роби прибавили улаз. И Цума, која лежи близу Шумле, има изванстан панаџур, на који, исто тако, долазе Кронштатски трговци, као и на Усунцовски панаџур, у Пазарцику, и на обадва панаџура у Марашу.“⁷ На крају тог наставка износе се подаци о томе којим путевима инострани трговци и роба стижу на бугарско тржиште, као и информације о великим бугарским трговачким кућама: „Роба из Аустрије и кроз њу увози се у Бугарску од части по Дунаву на паробродима, од части по суву кроз Србију преко Алексинца, од части из Европе, преко Крајове, Букурешта и Галаца и — из Трста на морском путу преко Цариграда и Варне, мало се само аустријски фабрикати у Бугарску доносе. Најмоћније су Бугарске трговачке куће у Филипољу, са оне стране Балкана, где и до двадесет предузимљују послове до 400 000 гроша. Бугарски тргов-

⁴ Србске новине, Београд бр. 62 од 2. августа 1844. године.

⁵ Србске новине, Београд бр. 62 од 2. августа 1844. године.

⁶ Србске новине, Београд бр. 63 од 5. августа 1844. године.

⁷ Србске новине, Београд бр. 63 од 5. августа 1844. године.

ци имају у Бечу 30 агената, који им од части на Липиском пана-Буру, а од части у Бечким дућанима робу купују и преко Зему-на на месту опредељенија шиљу.“⁸

Нашу пажњу, међутим, највише привлаче четврти и пети наставак у „Србским новинама“ зато што доносе податке о извозу бугарских, прво пољопривредно-сточарских, а затим мануфактурних и индустријских производа: „Најважнији производи бугарски су: пшеница, раж, јечам, кукуруз, вуна, коже зечије, лој, свила, восак, мед, памук и руј. Са овим се производима води знаменита извозна трговина, ова је трговина на три године тако нарасла, да ће Бугарска може бити још за десет година сугстигнути извоз Молдавије, и Влашке, предпоставивши, ако внутрени мир земље буде.“⁹ У продужетку се дају подаци о мануфактурној и индустријској производњи у Бугарској, која се такође извози: „Бугарска може такође показати и нека рукоделна и индустријска предпријатија. У козарама се лој на масе топи, по суву у Варну носи, а одатле на лабама у Цариград односи. У Шумле и у Трнови наоде се велике табакане¹⁰ на којима се добра кожа гради.¹¹ У оближњој Варни постоји једна рукоделна за чое, која красно вунено сукно производи. Постоји вунени гајтан за шивењехалџина. Бугарске хаљине сад се у Бугарској у великом количеству производе. Ружички зејтин прекрасног квалитета из Свиштова се извози.“¹²

Бугарским трговцима, међутим, посебну тешкоћу је причињавао турски царински систем: прво, зато што се често мењао, а затим, царинарнице су се издавале под закуп, а за време трајања њиховог мандата закупци су желели да се што више обогате на штету трговаца и произвођача. Кад су 1844. године настале промене у турском царинском систему, што је утицало на повећање царинских тарифа, како се износи у шестом наставку „Србских новина“, бугарским трговцима више се исплатило да из западноевропских држава, посебно из Аустрије, робу увозе преко Србије, уместо Дунавом до бугарских пристаништа: „Уведени нови трговачки и бумручки систем допринео је, да се знатно повећају царине, посебно у Силистријском санџаку, зато су бугарски трговци прекинули да робу из иностранства увозе Дунавом, него преко Србије терају. Будући да трговци, који су до сад за своју робу по Дунаву вожену из Аустрије и преко ње, само горе спомнути врло умерени бумрук по обавезности плаћали, нове бумручке силе су велике; оставе дакле обични пут по Дунаву, и возе робу своју преко Београда и србског истоваришта Алексинца, почем на сувој земљи према Србији нова бумричка система

⁸ Србске новине, Београд бр. 63 од 5. августа 1844. године.

⁹ Србске новине, Београд бр. 65 од 13. августа 1844. године.

¹⁰ табакане — радионице за обраду кожа.

¹¹ Српске новине, Београд, бр. 65. од 13. августа 1844. године.

¹² Србске новине, Београд бр. 66 од 20. августа 1844. године.

још није у употребљенију дошла, а уопште Хусеин паша у санџаку Вндинском мало се брине о уведенију нове трговачке системе.“¹³

У последњим наставцима, односно у осмом и деветом наставку из чланка *Трговински саобраћај Бугарске у години 1843.* који „Србске новине“ преносе из „Аустријског лојда“ износе се статистички подаци о увозу и извозу у току 1843. године преко највећег бугарског пристаништа на Дунаву Рушчучку:

Трговина у Рушчучку

Увоз из Аустрије:

рукоделне робе	3.237 центи	7.768.000 гроша
стаклене робе	440 центи	123.200 гроша
гвоздене и медне робе	652 центи	360.000 гроша
ситне робе	220 центи	195.000 гроша
колонијалне робе	80 центи	64.000 гроша

Увоз из Ердеља по сувом:

колонијалне робе	2.450 центи	440.000 гроша
------------------	-------------	---------------

Увоз из Босне:

гвожђе у шипкама	5.600 центи	336.000 гроша
------------------	-------------	---------------

Увоз из Влашке:

соли	120.000 центи	2.380.000 гроша
дуван	1.300 центи	228.000 гроша
лој	2.500 центи	550.000 гроша
масло	280 центи	7.200 гроша
аргира и кобила	6.300 комада	4.400.000 гроша

Увоз из Белкије:

морска со	6.300 центи	84.000 гроша
-----------	-------------	--------------

Увоз из Турске:

колонијална роба	7.000 центи	450.000 гроша
дуван	600 центи	138.000 гроша

Свега: 17.542.000 гроша

У напомени стоји да је један део бечких и кронштатских производа, као и стакло и ситна роба, био намењен панађурима у Цуми, Узунцови и Карашу, а лој и масло били су сувим упућени за Цариград. Коњи увезени из Влашке били су намењени турској коњици (кавалерији). Овце и козе увезене из Влашке у току

¹³ Србске новине, Београд бр. 66 од 20. августа 1844. године.

године припадале су номадским влашким сточарима који су зиму проводили на бугарском Црноморском приморју, а лети се враћали на ердељске планине на пашу.

Извоз у Аустрију:

волошке, кравље, лисичје	680 центи	136.000 гроша
и зечје коже	350 центи	98.000 гроша
рабене коже	250 центи	55.000 гроша
вүна	95 центи	501.000 гроша
сирова свила		

Извоз у Влашку:

слане рибе (пастарма)	280 центи	72.000 гроша
алве	450 центи	110.000 гроша
свежег воћа	1.200 центи	140.000 гроши
сүсама	1.300 центи	110.000 гроша

Извоз за инострани приморски Левант:

жита	120.000 кила	4.200.000 гроша
живинске кости	3.500 центи	18.000 гроша
меда	80 центи	9.000 гроша

Свега: 5.349.600 гроша

Ако увозу и извозу Дунавом преко Рашчука додамо и увоз и извоз сүвим за Бугарску, онда би промет у току 1843. године износио 30.000.000 турских гроша.

У септембру 1844. године у „Србским новинама“ објављен је још један чланак из „Аустријског лојда“ под насловом *Турска трговина и радиност*, у коме се претежно говори о извозу жита из Влашке и Молдавије, али аутор није заборавио ни Бугарску као извозника житарица у доњем Подунављу. О томе пише: „Бугарска, изузимајући равницу од Видина до Балкана, готово свүда се обделавати може и плодносна је, производи нарочито добру тврду, у осталом и меку пшеницу и ража. На десној обали Дунава лежећи градови Видин, Рушчук и Силистрија отпустили су год. 1842. преко 150.000 кила старе пшенице у Браилу и Галац, за прекоморски извоз, особито у Енглеску, гди бугарско жито први пут на панабур појавило се. По прилици пре четири године ограничавао се извоз. У свима Бугарским и Рүмелијским највише 500.000 кила пшенице извезло, 25.000 кила кукуруза, а нарочито за последњих четири месеца год. 1843. преко 3 милиона различитих сорти жита је отправљено. Најважнији житни панабүри су Свиштов, Рушчук и Силистрија.“¹⁵

У наставку се истиче да се бугарске житарице не извозе само преко Браиле и Галаца већ и преко бугарских црноморских пристаништа. „У Каварни, Бүргасу, Месемврији и Варни налази

¹⁴ Србске новине, Београд бр. 74 од 13. септембра 1844. године.

¹⁵ Србске новине, Београд бр. 75 од 16. септембра 1844. године.

се пшеница, која Молдавску превазилази, а тако исто и јечам и раж је прекрасне доброте. Остале Турске провинције имају по обстојателствима мало учествују у извозној трговини, будући да земљоделије у опште на врло ниском степену стоји.¹⁶ Аутор чланка даје и једну допуну која се односи на Србију, наглашавајући да је и она последњих година постала извозник жита преко црноморских пристаништа: „Последње ово не важи за Србију. Јер овог пролећа из Крајине Неготинске више стотина хиљада ока пшенице је извезена. Више је пута пшенице из тог краја и то за море извезено и трговац који ју је пре неоклико година извозио каже, да у Галацу радије купују пшеницу Неготинског краја него Влашке, је се пшеница српског краја по квалитету много приближје банатској.“¹⁷

И у чланку „Аустријског лојда“ који су „Србске новине“ објавиле почетком 1846. године под насловом *Обрћај трговине у доњим подунавским земљама године 1844.* има значајних података за привредни развитак бугарског народа средином XIX века: „Од 1. јунија до последњег новембра 1844. године је у Варни 78, Балчику 59, Бургасу 37, Ахиолу 8 и Месемврији 13 свега 209 бродова, између којих само 9 аустријских. На овим бродовима изнесено је 607.000 кила цариградске тврде и 615.330 кила меке пшенице, 191.530 кила јечма, 31.370 кила ражи, 229.000 лоја и червиша, као и 4 620 кила различитог еспапа. Међу овим различитим еспапима највише је из Варне, Бургаса и Ахајла извезено масла, брашна и грубе чоје из фабрике налазећи се у Севлијеву. Осим горе наведених бродова, многи су други по 500 — 1.000 кила носити могли, крајем од пристаништа бугарских до Цариграда радили, носити каву и остале колонијалне еспапе у Бугарску, па одвуд у Цариград извозили.“¹⁸

У „Србским новинама“ се налазе и подаци о производњи житарица, односно пшенице у Бугарској у току 1845. године: „Бугарска даје очевидан доказ, што је плодносна земља кадра, кад јој се сва ограничења уклоне. Од 1838. године, када је британско правитељство са Портом трговачки уговор закључило, забрањено је било из Турске жито извозити, а истом г. 1841. почело је да се у иностране земље развозити. У приправности жита је свагда довољно било. Умножавајући се извози побудише Бугаре све више земљу обделавати, а брзи напредак производње даје очекивати, да ће сама Бугарска до десет година толико жита за извоз дати, колико Молдавија и Влашка.“¹⁹

¹⁶ Србске новине, Београд бр. 75 од 16. септембра 1844. године.

¹⁷ Србске новине, Београд бр. 75 од 16. септембра 1844. године.

¹⁸ Србске новине, Београд бр. 9 од 1. фебруара 1845. године.

¹⁹ Србске новине, Београд бр. 22 од 15. марта 1845. године.

*

У јеку привредног успона Кнежевине Србије, у доба уставо-бранитеља, поставило се и питање регулисања поштанског саобраћаја између Србије и суседних турских провинција, посебно Бугарске, преко којих је прелазило магистрални међународни пут који је повезивао Блиски исток са средњом Европом, односно Цариград, Једрене, Пловдив, Софију, Ниш и Београд са средњом Европом. После успешно завршених преговора између српске и турске владе о успостављању редовног поштанског саобраћаја између Кнежевине Србије и Турске, „Српске новине“ су донеле оглас, односно „објављеније“ 15. марта 1845. године којим су упознале заинтересоване како ће се обављати поштански саобраћај између Србије и Турске, односно суседних српских и бугарских градова, између којих су се у последње време развиле живе трговачке везе: „По учињеном између Правитељства нашег и главног управленија пошта уговорима, удејствовано је саединеније поште наших са Девлетским и оно ће се од 20. т. м. (мисли се на 20. март 1845. године) на следећи начин постајати. Правилно одправљаће се из свију крајева Румелије за Србију гласећа писма, новци, аманети и драгоцености сваке седмице преко Ниша и Алексинца једанпут и дејствително у ово последње место сваке недеље ујутро; онуда ће се без икаквог задржавања шиљати. А тако ће се исто по предвиђеном уговору писма и аманети из свију крајева Србије за Румелију упућивати сваке недеље пред акшам из Алексинца у Ниш; а одатле без сваког задржавања отпремити: на који конач мораће сваки она, који би писмо или аманет из Србије у Румелију, а имено: у главна места провинције ове као у Цариград, Едрене, Филибе, Софију, Серез, Солун и Ниш шиљати имали.“²⁰

„Српске новине“, међутим, нису заборавиле да обавесте српску јавност да се и у Бугарској ради на изградњи и одржавању путева ради унапребења трговине. Тако, на пример, најпре је била посвећена пажња изградњи путева долином Марице, који су повезивали Цариград са градовима у јужној Бугарској, одакле се турска престоница снабдевала земљорадничким и сточарским производима, а затим путевима који су повезивали Варну са додунавским градовима, посебно са Рущуком, одакле су бугарске житарице извожене у западноевропске земље или на Блиски исток.²¹

*

* *

Од краја 1846. године „Српске новине“, да би пратиле привредни развитак бугарског народа у доба владавине уставобра-

²⁰ Српске новине, Београд бр. 25 од 28. марта 1845. године.

²¹ Српске новине, Београд бр. 3 од 11. јануара 1946. године.

нитеља у Кнежевини Србији, почеле су претежно да користе домаће изворе. Тако, на пример, од почетка октобра 1846. године, у „Србске новине“ је уведена рубрика „Трговачке вести“ у којој су се налазили подаци о спољној трговини Кнежевине Србије са суседним земљама, посебно са суседним турским провинцијама, затим о ценама на познатим западноевропским пијацама или у Турској. После тога систематски је објављен курс новца, и, на крају, цене превоза од Пловдива преко Пазарника и Софије до Алексинца, односно од Видина до Вршке Чуке и од Алексинца до Београда. Дешавало се да се подаци о привредним приликама код Бугара дају и у рубликама „Дневник домаћи“ или „Обзор“.

Поред наведених података, често су у рубрици „Трговачке вести“ давани и подаци о временским приликама у Бугарској, затим о стању у земљорадњи и сточарству у току године, и, на крају, о појавама заразних болести код људи, стоке или на усевама, итд. Од краја 1846. године сви ти подаци били су предмет петнаестодневних или месечних извештаја царинарница у Радужевцу, Вршкој Чуки, Панадрили и Алексинцу, односно свих царинарница које су се налазиле на граници Србије према Бугарској. Тако, на пример, већ 1. октобра 1846. године „Српске новине“, у рубрици „Трговачке вести“, обавестиле су о жетви у Бугарској у току 1846. године: „Из Бугарске јављају да је тамо мека пшеница врло добро, а тврда и јечам средње руке.“ Међутим, касније је у „Србским новинама“ утврђено да је у Бугарској 1846. године пшеница толико родила да „у Варни готово није било можно сместити жито, што из суседства долази. Један француски трговац био је у Пери принуђен велико куповање распродати, јер није добио лађу за превоз, нити магазу наћи да све смести. Из разлога што се много тражи, цена жита још није никада стојала тако високо.“²² Коначни извештај о берићетној жетви у 1846. години у Бугарској „Србске новине“ донеле су крајем фебруара 1847. године, само овог пута у рубрици „Обзор“: „У горњој и доњој испод Балкана лежећој страни Бугарске могло се с овогодишњом жетвом савршено задовољити, која је обилнија испала него 1845. године, само је источну страну због суше неродице постигла. Земљоделије у Бугарској знаменито напредује, и у обште бугарски је сељак прилежнији него у Молдавији и Влашкој.“²³

Кад је зима 1847. године прошла и отопио се снег, оживела је трговина између источне Србије и суседних бугарских градова. Из Вршке Чуке кренули су према Видину каравани натоварени разним производима, а „Србске новине“ су у рубрици „Трговачке вести“ преносиле цене са видинске пијаце: „У Видину се продаје рана: јечам до 30 гр; 100 ока кукуруза у зрну 35 — 45 гроша. Кирија за товар од Видина до Вршке Чуке плаћа се 4 гроша.“²⁴ Међутим, лепо време створило је и проблеме бугарским

²² Србске новине, Београд бр. 92 од 19. новембра 1846. године.

²³ Србске новине, Београд бр. 17 од 28. фебруара 1847. године.

²⁴ Србске новине, Београд бр. 41 од 27. маја 1847. године.

трговцима, земљорадницима и сточарима, као што је, на пример, појава хајдука и ширење разних заразних болести међу стоком и на биљкама. Такву вест прва је пренела пандарилска царинарница: „У овој страни све је здраво и мирно, но у Турској путови су од хајдука опасани, и то од Софије и Самокова ка Цариграду, а тако и по Бугарској. Болести по рогатој марви несведетелвује сада тако као пре.“²⁵ Сличне вести стигле су и из Радујевачке царинарнице: „У нашој страни влада мир, но у Турској, и то у Пашалуку Видинском појавили су се 5 хајдука и у селу Гамзову једну кућу поарали и једног човека убили; премда је одмах надлежна Видинска власт по овим хајдуцима потеру отпавила, но ови се до данас пронашли нису.“²⁶

Како је време у пролеће 1847. године постајало лепше тако се трговински промет између српских и бугарских пограничних градова повећавао. Почетком јула царинарница у Вршкој Чуки преносила је цене живе стоке на тамошњој пијаци: „У околини овој продају се производи наши као: пар волова средњих 500 — 550; један пар волова старих 380 — 420; један пар крвава 200 — 240; један пар волова младих 600 — 650 гроша чаршијских. Цена како на нашој тако и у Турској страни почела је падати; Со сицилијска из Видина на Вршку Чуку доноси се и продаје по 22 до 24 паре ока.“²⁷ Пошто су преко Пандарилске царинарнице прелазиле из Кнежевине Србије у Турску, односно Бугарску, стада оваца, овнова и коза, која су бугарски сточарски трговци гонили на цариградску пијацу ради продаје, она је доносила њихову прометну цену: „Наши се производи овде продају: 1 пар овнова 48 — 50 гроша; козина израђена сто ока 300 гроша, масло 100 ока 300 гроша, труд 100 ока 600 гроша, ракија проста 100 ока 100 гроша.“²⁸

У јесен се обично из Кнежевине Србије за суседне турске провинције, односно Бугарску, извозило воће, пољопривредни и сточарски производи, а из Турске за Србију — риба, со и колонијална роба. Тако је било и у јесен 1847. године. Преко Радујевачке царинарнице пренесени су следећи артикли: „Трговина је како из наше стране у Турску, тако из Турске у нашу страну је врло добра за прошла ова 15 дана напредовала. Из Србије у Турску и Аустријску државу изнесени су следећи предмети: мед, воће скорашње (свеже), катран и пшеница. Ово последње је само за Аустријску страну; остали поменути све су за Турску отишли. Из Турске за Србију је за више назначено време унешено: соли Влашке и Сицилијанске, моруне скорашње (свеже) и слане, јесетре и шарана сланог, пиринча, зејтина, дувана бошча и цума,

²⁵ Србске новине, Београд бр. 55 од 15. јула 1847. године.

²⁶ Србске новине, Београд бр. 55 од 15. јула 1847. године.

²⁷ Србске новине, Београд бр. 55 од 15. јула 1847. године.

²⁸ Србске новине, Београд бр. 80 од 10. октобра 1847. године.

Бона у турамаи остало. Из Турске је за Аустријску државу прошло руја у лишћу и ајвара.²⁹

Скоро у исто време и преко царинарнице Вршка Чука увезени су у Србију или су извезени из Србије у Турску исти земљорадничко-сточарски производи, с том разликом што су наведене количине и цене: „Из Србије за Турску изашло је за прошла 15 дана око 2000 ока масла, око 700 ока меда рабеног, око 4000 ока јабука, пасуља, 4 пара камена воденичних и друге ситнице. Из Турске у Србију унешено је преко 4000 ока слане рибе, преко 600 ока скорашње рибе, око 1000 ока пиринча и других ситница. 1 ока топљеног масла кошта 4 1/2 гроша, масло нетопљено 3 1/2 гроша, 100 ока јабука или ораха 130 — 150 гроша, рибе слане у Видину 100 ока и то моруна до 380, јесетра 240 гроша, бела риба 180 гроша, 1 ока ајвара до 15 гроша, 100 ока скорашњег руна од 350 — 400 гроша. Кирија се плаћа од Видина до Вршке Чуке за 100 ока 12 до 14 гроша.“³⁰

Зима је доносила велике невоље и трговцима који су караванима преко граница преносили робу и лабарима који су је Дунавом превозили од Радујевца до Видина, и обратно. Тако је било и у зиму 1847/1848. године, само што је снега било много више него обично. Радујевачка царинарница, 20. децембра 1847. године, о томе извештава: „За време прошлих 15 дана слабо је овде трговина радити могла из узрока тога шот је од 14 лед Дунавом пловити почео, а и снега има са три стопа на земљи, да се тешко путовати може, докле се пртина не отвори. Извежено је из Србије у Турску за више поменуто време: масла, меда, пасуља, катрана и скорашњег воћа; из Турске пак у Србију унешено је за исто време: пиринча, рибе скорашње, шећера белог и у главама, смокава, грожђа сувог, сира и дувана. Лабе Дунавом не пролазе, зато из Турске у Аустрију ништа није пренешено. Цене продуктима су као и раније, само су дрва поскупела.“³¹

Сличне вести стигле су и из царинарнице Вршке Чуке 31. децембра 1847. године: „Мир и тишина владала је за прошла 15 дана непрекидно на овом крају, и у свима око нас задграничним крајевима. За време вишечерчено само је 6 коња наместу овом из Србије у Турску изведено, а из Турске у Србију ништа. Снег је једнако падао, а пут одавде за Видин затворен је због великог снега.“³² Међутим, неколико смелих Крагујевчана средином јануара 1848. године кренуло је преко Вршке Чуке за Видин, и када су тамо стигли турске власти јавиле су им да је пут за Видин затворен: „Добу овамо два Крагујевчанина да оду у Видин, и упутају Турке, да ли би у Видин стићи могли, на које им ови одго-

²⁹ Србске новине, Београд бр. 93 од 25. новембра 1847. године.

³⁰ Србске новине, Београд бр. 99 од 16. децембра 1847. године.

³¹ Србске новине, Београд бр. 2 од 5. јануара 1848. године.

³² Србске новине, Београд бр. 7 од 21. јануара 1848. године.

воре, да због великог снега неће стићи моћи и тако се речени Крагујевчани врате натраг.“³³

О снежној и тешкој зими у јануару 1848. године „Србске новине“ су у извештају из Кладова, у рубрици „Дневник домаћи“, донеле следеће податке: „Овде се чује, да су у Видин дрва због велике зиме тако поскупела, да су кола једна 80 — 90 гроша. Једна Туркиња у реченој вароши легла увече са ћерком својом у ледену собу спавати и покрију се јорганом, ал ујутру их од зиме смрзнуте и мртве нађу.“³⁴

Почетком јануара 1848. године „Србске новине“, у рубрици „Трговачке вести“, отпочињу систематски да објављују петнаестодневне извештаје Алексиначке царинарнице о спољној трговини Кнежевине Србије са суседним турским провинцијама, посебно с Бугарском, у којој се износе следећи подаци: политичко-безбедносна ситуација у околини Алексиначке царинарнице, статистички подаци о извозу и увозу из Србије у Турску, преглед курса новца у Турској и Србији, понашање турских царинарника према трговцима и, на крају, цена превоза по товару. Тако, на пример, у петнаестодневном извештају Алексиначке царинарнице редовно се објављују цене превоза по товару од Пловдива, Цуме, Пазарџика и Софије до Алексинца, које се мењају према годишњем добу. Зимом је превоз скупљи због објективних тешкоћа, али зато цена превоза у летњим месецима опада.³⁵

*
*   *
*

Догађаји који су се одиграли на граници Кнежевине Србије према Аустрији крајем 1848. године (мађарска буна), допринели су да „Србске новине“ посвете више пажње политичким проблемима, а тек с времена на време доносиле су податке о привредном развоју Бугара. Кад се има на уму околност да је убрзо почео кримски рат од 1853. до 1856. године, а територија Бугарске постала позорница међународног сукоба, онда је разумљиво што су „Србске новине“ обратиле више пажње на политичке догађаје.

Почетком 1849. године дошло је до промене у уређивачкој политици „Србских новина“. Рубрика „Трговачке вести“ тада је замењена рубриком „Трговина и радиност“, а о привредном развоју бугарског народа подаци су се често налазили и у рубрици „Бугарска“, у којој су објављиване појединости из политичког живота бугарског народа. Тако, на пример, поред вести из политичког живота, објавиле су и податке о привредном развоју: „Ми сваке године од хајдука штете имамо, али ове

³³ Србске новине, Београд бр. 11 од 6. фебруара 1848. године.

³⁴ Србске новине, Београд бр. 12 од 10. фебруара 1848. године.

³⁵ Србске новине, Београд бр. 12 од 10. фебруара 1848. године.

године највише. Они не оставише ни једног трговца, који су имали овце у Софијском округу без глобе. И сада су узели до 45.000 гроша, 75 пари чарапа и 35 пари чарапа. Ми сваког по имену знамо, колико је дао. И како да не дају сироти људи, када знају, ако не даду, да ће доћи хајдуци и све њине овце поклати, или још што горе учинити. Таквих је примера било доста. Овај је данас други беглук, а тек да оставе људи своје овце. Бог зна шта ће им преко главе проћи."³⁶

Средином 1849. године предмет пажње „Србских новина“ били су путеви у Бугарској и организација поштанске службе у Србији и Бугарској која ће помоћи унапређењу трговине оба народа. О томе се овако коментарише: „Ако се у бреговским пределима Србије и Бугарске још није до тога дошло, ипак почели су се и тамо начином, у земљи обичних, стари путеви прилежније поправљати него иначе. Саградише се мостови и поставише скеле, где никада није их било. Особита се већа пажња обратила за Дунав, овом важном путу из Цариграда за Београд. Сами селаци у Бугарској, тако нам јављају многи гласови, поправљају сада много чешће него иначе своје путеве ка Дунаву, јер су искусили колико хасне отуда долазе. До 1839. године у Србији није било поштанског заведенија. Најпосле се роди мисао да се уреде српске поште и последњих година ова је савршено уређена. У Београду је основано главно поштанско управленије а у разним местима по земљи има 20 мањих поштанских установа. До 1840. у свој Турској било је само по некада и управо од правитељства изаслани јашећи татари као разносители писма. Но ове године устројила се сасвим нова поштанска администрација и сада већ иду из Цариграда редовно татари на све стране у најудаљеније крајеве царства, а имено пак на оној великој саобраштајној линији од Стамбола до Дунава.“³⁷

У „Србским новинама“ из 1850. године нисмо могли да пронађемо ни један податак који би заслужио нашу пажњу. Међутим, из 1851. године постоји неколико података који су посебно значајни као извор за проучавање панађура у Бугарској средином XIX века. Предмет извештаја у „Србским новинама“ био је тек одржани панађур у Цуми, од 20. априла до краја тог месеца 1851. године, и то најпре промет робе у току одржавања вашара, а затим безбедност трговаца у то време. О промету робе на панађуру у Цуми „Србске новине“ пишу: „Овде се сваке године држи царски панађур и то од 20 па до последњег априла. Љубопитљив будући, одем и ја да видим какви се производи највише овде продају и купују. Првог дана продавала се марва од сваке стоке, као врло лепи хатови и коњи обични, биволи, краве, козе и овце, а и свиње могле се видети. — Све се продавало пробитачном ценом. Што се пак тиче фабриката англиског, фран-

³⁶ Србске новине, Београд бр. 65 од 5. јула 1848. године.

³⁷ Србске новине, Београд бр. 80 од 11. августа 1848. године.

цуског и аустријског, ретко је видети да се аршин продаје, већ на веће части на комаде или бале. Трговци ми се хвале, да је добра продаја и сам сам се осведочио, јер сам видео да један трговац по имену Николаћи Филиблија продао је за 5 дана 190 бала које француског, које енглеског, а највише аустријског фабриката.“³⁸

Други извештај „Србских новина“ о панаџуру у Цуми односи се на безбедност трговца приликом доласка или одласка са панаџура: „Овде се разнео глас, да су два Бугарина, путујући са панаџура Цума у своје место Калофер у путу на Балкану, од хајдука нападнути били и са 12.000 гроша и једним коњем, јер им се други није допао.“ Приказана је пљачка коју су починили хајдуци: „Маја стигоше два Бугарина у Шумле са панаџура у Цуми, који се жале да су на путу нападнути и са 4.000 гроша опљачкани.“ Највећа пљачка, међутим, била је следећа: „Прошле ноћи опљачкали су 3 хајдука недалеко од Шумле на једној мандри 17 наоружаних Бугара Котленаца (из Котела) који су се са панаџура, да обиђу своја стада оваца дошли били, и то, отели су од Петра Христа 158 це. дук. 150 мешидија и 70 гр. од Рајка Јовановог отели 1320 г. и 150 гр. аманет новца, једну пушку и један сат. Од Рајка Рајнова 150 цес. дрк, 150 рубља, 35 стамболија, 20 мешидија, 2 махмудије, један сат и један фес. — Од А. Тодорова 3.000 гр. а од једанајест чобана 1.000 гр. — следователно 35.000 гроша.“³⁹

Врло развијене трговачке везе бугарских сточарских трговаца с Кнежевином Србијом често су биле прекидане због појаве сточних заразних болести на територији Бугарске. Тако је било и у лето 1851. године. Да би успоставила редован промет стоке преко границе, српска влада је послала у Бугарску лекара радујевачког карантина да установи да ли постоји опасност да се сточна зараза пренесе и у Србију. Тек кад је лекар обишао нека погранична места у Бугарској и утврдио да не постоји опасност да се у Србију пренесе заразна болест, успостављен је редован трговачки промет између ове две земље. О томе „Србске новине“ пишу: „Недавно смо јавили да је правитељство наше на основу извештаја директора и лекара карантина Радујевачког Бихла, изасланог бившег у Бугарској ради уверења о стању здравља говеда, а по саслушању мненија санитарске комисије, одобрење издато, да се говеда на састанку Вршке Чуке, сходно наведеним санитарским правилима из Бугарске у Србију прогустити могу. Сада сам у стању јавити да је та наредба од велике важности за трговину, већ и животу ступила, јер су од 1. т.м. са састанка Вршке Чуке кренули три целепа говеда, догната су из Бугарске. — једно је г. Димитрија Љотића из Смедерева од 886,

³⁸ Србске новине, Београд бр. 56 од 19. маја 1851. године.

³⁹ Србске новине, Београд бр. 57 од 22. маја 1851. године.

друго г. Јована Бугарчета из Аустрије од 320 и треће г. Васе Курандића из Параћина од 105. свега 1371 грло говеда.⁴⁰

У току 1852. и 1853. године „Србске новине“ су врло ретко објављивале податке о стању у привреди бугарског народа, с обзиром на то да је 1853. године отпочео кримски рат, а Бугарска постала позорница тог међународног сукоба. Међутим, „Србске новине“, да би упознале српску јавност са балканским, односно бугарским простором који је био захваћен кримским ратом, у чланку *Поглед на Бугарску*, донеле су у седам наставака историјски преглед догађаја који су се одиграли на територији Бугарске од најстаријег до најновијег доба. Циљ тог чланка информативног карактера био је да изнесе: прво, најважније моменте из прошлости бугарског народа, а затим — његове могућности за политички, национални и привредни развитак у саставу Отоманског Царства. Чланак почиње тиме како се бугарски народ већ стотинама година бори да овлада територијом на којој живи као основу за његов политички и национални развитак: „Баш ако се Бугари још од толико стотина година са оном истом неприметном енергијом са којом су се још пре хиљаду година словенски народи ширили на источно — европском полуострву, трудили поелињену част свога племена ограничити само по варошима, што се унутра у земљи и на обале јужних балканских предела налази, а турске пастире истиснути из пустих равница што су унутар у Тракију, то опет политичка географија признаје под Бугарском само један од 5 великих предела, из којих се састоји европска Турска. Границе су Бугарске од севера Дунав, од истока Црно море, а од југа и запада дугачки ланац балканских планина, које Бугарску на југ од Румелије; а на запад од Србије деле, а најпосле, до источно — западне стране Тимок до самог утока у Дунав.“⁴¹

Следећи проблем из живота бугарског народа коме су „Србске новине“ посветиле пажњу у чланку *Поглед на Бугарску* било је становништво на територији Бугарске. Ми немамо намеру да набрајамо колико има Грка, Јевреја, Јермена или Турака на територији Бугарске, већ да изнесемо податке о номадима из Ердеља, такозваним Маконцима, који су доводили стада оваца и коње да презиме на Црноморском приморју, а с пролећа се враћали на сувате ердељских планина, где су се налазиле њихове бачије и насеља. Велика потрошња овчјег и козјег меса за исхрану муслиманског становништва по градовима Отоманског Царства допринела је да бугарски сточарски трговци ступају с њима у пословне везе ради куповине оваца и коза због снабдевања сточарским производима, пре свега, Цариграда а затим осталих места у Турској. „Србске новине“ о номадима Маконцима пишу: „Али осим тих народа, који постојао живе, морају се у

⁴⁰ Србске новине, Београд бр. 92 од 14. августа 1851. године.

⁴¹ Србске новине, Београд бр. 32 од 20. марта 1854. године.

рачун узети и оне номадске породице, које само неко доба године живе у Бугарску, а који су од оног народа, што живи у Ердељу и зове се „Макоњски“ народ. Већина тих Макоњаца живе лети по ердељским планинама, а после зими иду у северна окружја варненског санџака у Добруџу и у силистријско окружје. Због тога што им њихова земља не даје коњима и овцама доста паше, иде неколицина Макоњаца у јесен са својим стадима јужно на Доњем Дунаву. Али због тога, што им газде од земље, на коју они пасу овце и коње своје, како који дан све више захтевају да им се плаћа, дошли су они у најновије време са тим газдама до распре, тако да су се тиме чак аустријско правитељство и турско морали имати посла, јербо је то њихово право, пасти стоку своју у Бугарској, основана на уговору.“⁴²

Карактеристичан је закључак „Србских новина“ о нарави бугарског народа, створеној у условима многовековног турског ропства: „Бугари иако су род Србима, који су им суседи, опет се јако разликују од Срба. Србе знамо да су врли народ, јунаци, смотрени, смели и на речи. А и Бугари били су најпре и сами јунаци, али су се после мало по мало оставили јуначити, те стали сконитије живети. То је учинила турска политика, по мало одучавајући Бугаре од оружја, па склањајући их на пољски рад, да што боље живе. То је черта, која их највећ, а разликује од осталих народа у Турској.“⁴³

Нећемо улазити у проблеме административне поделе Бугарске у саставу Отоманског Царства, као ни у проблем турског пореског система, који је тежио да исцеди што више новаца од бугарског народа, већ ћемо изнети шта су „Србске новине“ донеле у чланку *Преглед о Бугарској* о трговини у Бугарској: „Што се тиче трговине Бугари су се од њеног детињства отели. Главне потребе за живот подмирује им сама земља, па зато те потребе и нису роба за спољну трговину. Сва извозна трговина само је у сировинама, али опет само све равно са увозном трговином, која је како који дан све већа и која поред свију почешћих политичких криза опет има своја покретања, које је то, што се већма тежи за лепшим животом. Саобраћај у самој земљи још је у врло неповољном стању. Царински закупци ретко се кад држе прописа, кад наплаћују царину, него се намирују са трговцима по одношајима тих трговаца. При томе и путеви како који дан све су несигурнији. Нити човек сме путовати по Бугарској, а да нема и оружану пратњу. Даље велика сметња трговини и то је, што вредност новца сваког часа скаче и пада, а узрок томе није само то, што се промећи разни новци, него и то, што су портине финансијске мере у томе рђаве. Ствар на кредит још се неослања на књиге, а лични кредит сасвим је траљав.“⁴⁴

⁴² Србске новине, Београд бр. 33 од 22. марта 1854. године.

⁴³ Србске новине, Београд бр. 34 од 24. марта 1854. године.

⁴⁴ Србске новине, Београд бр. 40 од 7. априла 1854. године.

Кримски рат је бугарском народу донео значајне промене, како у животу у земљи тако и у њиховом повезивању са иностранством. Познато је да су савезници Турске у рату са Русијом били Француска, Енглеска и Аустрија и да су њихове поморске снаге биле стационаране у пристаништу Варна, одакле су изводиле војне операције приликом опсаде Севастопоља. О тим догађајима „Србске новине“ су врло исцрпно обавештавале српску јавност, имајући на уму и судбину бугарског народа, како његов политички, национални и привредни развој тако и утицај западноевропских капиталистичких земаља на његов економски развитак.

Мобилизација и ратне операције турске војске, које су се делимично развиле на бугарској територији проузроковале су и знатне тешкоће, како у привредном развоју бугарског народа тако и у његовој безбедности. Наиме, познате су злоупотребе باشибозука у зонама ратних операција. „Србске новине“ доносе један извештај из Софије од 4. маја 1854. године: „Пољски радови и трговина сасвим зло стоје, тако да људи гледају како ће само своје свакидашње најпрече послове подмирити. Пољском раду смета се тиме, што му се одузимају средства у којима је и онако оскудан, па се сад опет употребљавају при утврђивању војнишком. Ако опет трговина страда осим због много дуговања коекога још и оскудица у новцу, а особито са несигурности путева. Путевима су врло несигурни, а још несигурнији биће докле порасту усеви и докле се планине зазелене. Убиства су тако честа, да су многи сељаци побегли од својих кућа“.⁴⁵ За време кримског рата владала је несигурност на путевима, посебно између Варне и Шумена, па „Србске новине“ обавештавају да су турске власти биле принуђене да употребе наоружане татаре да преносе пошту из Шумена преко Једрена у Цариград.⁴⁶

Слаб промет у трговини и недостатак новца, као последица рата, потребног за плаћање изванредних пореза турским властима, принудили су бугарски народ да у бесцење продаје своје пољопривредне и сточарске производе. Крајем 1854. године о томе пишу „Србске новине“: „У Бугарској је тако велика оскудица у новцу, да се много којешта продаје из нужде, но тако се овце које се обично продају по 25 гроша комад сада за готов новац дају по 12 1/2 гроша“.⁴⁷

У току 1855. године, међутим, „Србске новине“ посветиле су највећу пажњу обавештавању српске јавности о завршним ратним операцијама између Русије, с једне стране, и Турске и њених савезника Француске, Енглеске и Аустрије, с друге стране, а посебно опсади Севастопоља, коју су пратиле из дана у

⁴⁵ Србске новине, Београд бр. 50 од 4. маја 1854. године.

⁴⁶ Србске новине, Београд бр. 57 од 19. маја 1854. године.

⁴⁷ Србске новине, Београд бр. 89 од 3. августа 1854. године.

дан. С времена на време било је доста података и о Бугарској, али они су се односили на места која су запоселе француске и енглеске јединице у току опсаде Севастопоља, као на пример пристаниште Варна. Присуство војних једица западноевропских држава на територији Бугарске допринеле су модернизовању службе веза и међусобних комуникација важних политичких и војних центара на територији Турске. Зато се 1855. године интензивно ради на увођењу телеграфских и телефонских веза између бугарских градова и Цариграда, како би се што успешније пратио ток ратних операција. Тако, на пример, „Србске новине“ 16. августа 1855. године јављају да се у Варни ради на намештању телеграфа испод мора, који ће то пристаниште повезати са Цариградом преко Галате и Финара.⁴⁸ Десетак дана касније „Србске новине“ доносе вест да се ради и на телеграфском повезивању Беча и Цариграда преко територије Бугарске: „Јавља се да ће се до кратког времена створити телеграфска веза између Цариграда и Беча преко Варне, прикључујући се на линију преко Рушчука — Букурешта и Сибина.“⁴⁹

Западноевропске капиталистичке земље покренуле су у току 1855. године још једно питање које ће имати историјски значај за привредни развитак бугарског народа, а то је изградња такозваног гвозденог пута на територији Бугарске, који би преко ње повезивао Цариград, односно Турску, са средњом Европом. Октобра 1855. године о томе „Србске новине“ пишу: „Бечки листови 24. септембра саопштавају основна условија која је турско правитељство поставило за грађене гвозденог пута од Цариграда до Београда.“⁵⁰ О том проблему, међутим, биће више података у тим новинама у току 1856. године, односно после Париског мира, када ће западноевропске државе успети да потисну утицај Русије над Турском и да загосподаре њеним тржиштем, инвестирајући капитал у разне објекте на њеној територији.

Крај кримског рата донео је знатне промене у политичком, националном и привредном развоју бугарског народа. Два момента су утицала на те промене: прво, султанов Хатихумајум од 18. фебруара 1856. године, а затим Париски мир од 30. марта 1856. године. Док се султанов ферман сматра тактичким потезом Велике порте да избегне интервенције и контролу западноевропских држава у животним условима хришћанског становништва у границама Отоманског Царства, односно у унутрашњој политици Турске, дотле је Париски мир укључио Турску у „концерт европских сила“⁵¹ и тиме њен опстанак повезао са ин-

⁴⁸ Србске новине, Београд бр. 92 од 16. августа 1854. године.

⁴⁹ Србске новине, Београд бр. 114 од 1. августа 1854. године.

⁵⁰ Србске новине, Београд бр. 114 од 10. октобра 1855. године.

⁵¹ Васил Поповић, *н.д.*, 124.

тересима великих сила, односно западноевропских капиталистичких држава на Блиском истоку и у југоисточној Европи, занемарујући националноослободилачке покрете балканских и јужнословенских народа. На привредни развитак бугарског народа, међутим, највише су утицали: зајмови западноевропских капиталистичких земаља Турској, односно инвестиције за модернизацију саобраћаја (поште, гвозденог пута и обичних путева) и наоружање турске армије модерним оружјем, затим слободан пласман индустријских производа западноевропских земаља на отоманском тржишту, и, на крају, слобода пловидбе Дунавом и интернационализација те реке. Такви кораци у политици Турске допринеће, поред њене зависности од западноевропских капиталистичких држава, и економској кризи, која ће се одразити у великим структуралним променама у животу становништва које је живело на њеној територији. Модернизација саобраћаја конкурисаће караванском, односно кирицијском превозу робе, у коме је био запослен велики број људи, а увоз индустријских производа из западноевропских земаља допринеће пропадању многих заната који су производили робу за широку потрошњу и тиме штитили домаће тржиште од индустријске конкуренције и економске зависности.

После 1856. године такође је дошло до промена у уређивачкој политици „Србских новина“. Почетком 1856. године смењен је са дужности дугогодишњи њихов уредник и издавач Милош Поповић, а на његово место постављен је Коста Вујић, који је увео и неке новине у информисању српске јавности о догађајима у земљи и иностранству. Уведене су нове рубрике, као на пример „Трговачке вести из земље и иностранства“, „Вести из словенских земаља“ и рубрика „Странци у Београду“.

Присуство западноевропских капиталистичких земаља на територији Турске, посебно Бугарске, почело је да се осећа одмах после ступања на снагу Париског мира, и то нарочито у модернизацији саобраћајних средстава, чиме ће се отворити пут продирању западноевропских капиталистичких земаља на територију Турске, а исто тако и пласман њихових индустријских производа. Први корак који су западноевропске капиталистичке земље предузеле на територији Турске још средином 1856. године, ради њихове инфилтрације на Балканско полуострво и Блиски исток, било је заседање Европске комисије о слободној пловидби Дунавом, која је донела споразум о интернационализацији саобраћаја на овој важној саобраћајници, која повезује Европу са Блиским истоком и југоисточном Европом. Већ почетком августа 1856. године „Србске новине“ јављају како су Дунавом почеле да плове француске и енглеске лађе: „Два западна параброда један француски и један енглески, већ конкуришу са лабама аустријском парабродарском друштву.“⁶² Француски

⁶² Србске новине, Београд бр. 155 од 7. августа 1856. године.

пароброди, међутим, нису се зауставили само на Дунаву. Крајем августа почели су да плове и Савом. Само годину дана касније основаће се француско паробродско друштво за пловидбу Савом и Дунавом, а њихов пароброд „Lioné“ одржаваће редовну линију Београд — Видин — Галац. О томе пишу „Србске новине“ почетком 1857. године: „Француски пароброд „Lioné“, који је зимовао код нас у Београду, почетком овог месеца прошао је поред Рушчука и отишао у Галац, да довуче неколико омањих параброда, који ће овде обделавати редовну пловидбу између Видина и Галаца.“⁵³ После Париског мира, међутим, модернизација пловидбе Дунавом допринела је и бољем привредном повезивању Кнежевине Србије са бугарским подунавским градовима. Већ средином 1856. године „Србске новине“ доносе оглас да су свиштовски трговац Панајот Е. Панајотовић и комп. отворили у Београду винарски подрум ради продаје свиштовског вина: „Подписани има бела и шилераста вина 2000 акова на продају. Наоди се на Сави у више подрума, а најглавни подрум је између Аустријског консулата и одељења наше полиције. Са лећа у лагуму. Цена му је према ваљаности врло јефтина. Добити се може и на веће количине, на један аков и т.д.“⁵⁴

У 1856. године посвећена је велика пажња територији Турске ради пројектовања такозваног гвозденог пута, који ће повезивати Цариград са средњом и западном Европом. Висока порта је већ почетком јула 1856. године објавила план о изградњи гвоздених и обичних путева. По том плану предвиђена је изградња гвоздених путева на следећим правцима: 1) Цариград — Једрене — Пловдив — Софија — Ниш — Крушевац — Смедерево — Београд; 2) Једрене — Бургас — Провација; 3) Варна — Провација — Шумен — Разград — Рушчук, веза са Букурештом преко Дунава. Обични путеви били би изграђени и управцима: 1) Шумен — Силистра; 2) Софија — Ловеч — Никопол; 3) Ниш — Видин; 4) Самоков — Ђустендил — Скопље — Призрен — Скадар.⁵⁵ Већ у току децембра 1856. године „Србске новине“ су пренеле вест како је француска влада послала инжењере који су радили на пројектовању гвозденог пута од Варне до Рушчука.“⁵⁶

После отклањања ратних последица и нормализације саобраћаја било Дунавом или главном сувоземном магистралом долином Мораве, Нишаве и Марице, обнављају се, у току 1857. године, постојеће трговачке везе између Кнежевине Србије и

⁵³ Србске новине, Београд бр. 44 од 18. априла 1856. године.

⁵⁴ Србске новине, Београд бр. 130 од 28. јуна 1856. године.

⁵⁵ Србске новине, Београд бр. 139 од 17. јула 1856. године.

⁵⁶ Србске новине, Београд бр. 224 од 8. децембра 1856. године.

суседних турских провинција, посебно са Бугарском. У „Србским новинама“ поново се уводи рубрика „Трговина и радиност“ и скоро сваких петнаест дана објављују се подаци о промету робе између Радужевачке царинарнице и Вршке Чуке са суседним градовима у Бугарској, или из Алексиначке и Пандарилске царинарнице долином Мораве, Нишаве и Марице за бугарске градове Софију, Пазарцик и Пловдив. Поред података о количини робе која је пренесена преко границе, „Србске новине“ доносили су податке о цени ратарских и сточарских производа, курсу валута и о ценама превоза од Алексиначке царинарнице до Софије, Пазарцика и Пловдива, или од Вршке Чуке и Зајечара до Видина.⁵⁷ Овог пута „Србске новине“ посвећују посебну пажњу ценама ратарских и сточарских производа на пијаци у Варни и Пловдиву, сматрајући да су они заузимали кључно место у трговини Бугарске са иностранством. Тако, на пример, већ почетком марта 1857. године „Србске новине“ су донеле вест да је на пловдивској пијаци цена тешке пшенице 80 гроша за товар, а лаке 60 гроша, кукуруза 65 — 70 гроша.⁵⁸ Много више података новине су донеле о промету робе и ценама на пијаци у Варни где непрестано пада цена: „пшеница лака је 100 гр. кила, варненска тешка 125 гр. а јечам 50 гроша. У Бургасу пшеница лака стаје до 68 гроша, а тешка продаје се по 78 гроша.“⁵⁹ Међутим, кад је прорадила међународна трговина, посебно Варне са Марсељом и Трстом, на пијаци у Варни почела је да расте цена пшеници. „Србске новине“ о томе пишу: „Пшеница лакша сада се плаћа 120 гроша по кили, тешке пшенице нема на месту, а јечам се не доноси са села. Кукуруз је по 70 гроша кило. У пристаништу у Варни дошло је више празних лаба, а отишле су све натоварене. Овчије коже продају се по 30 гроша пар, вуна по 10 гроша ока, а лој по 12 — 14 гр. но га нема.“⁶⁰

Оживљавање трговине између Кнежевине Србије и суседних бугарских градова у пролеће 1857. године илуструју подаци из рубрике „Страни трговци у Београду“. Тако, на пример, према тим подацима од 16. марта 1857. године, у Београду су боравили бугарски трговци: Илија Нешов и Данило Савић из Видина, Анђелаћи Статковић из Враца, Јордан Васиљевић и Хирмани Иваничић из Шумена и Димитрије Петровић из Свиштова.⁶¹ Боравак шест бугарских трговаца у Београду у једном дану из четири бугарска града добар је показатељ трговачких веза између Кнежевине Србије и Бугара.

⁵⁷ Србске новине, Београд бр. 6 од 15. јануара 1857. године.

⁵⁸ Србске новине, Београд бр. 31 од 16. марта 1857. године.

⁵⁹ Србске новине, Београд бр. 41 од 11. априла 1857. године.

⁶⁰ Србске новине, Београд бр. 56 од 18. маја 1857. године.

⁶¹ Србске новине, Београд бр. 31 од 16. маја 1857. године.

У 1857. години „Србске новине“ су се бавиле још једним важним проблемом из живота бугарског народа, а то је била наплата десетка од стране турских власти, односно закупаца десетка. Према наводима у новинама, година је била веома родна „да готово још ни једна година није тако земаљским производима била благословена као ова садашња: јечам, раж, пшеница, у толикој је изобилности родило да би овога рода довољно било за домаће потребе. Али узалуд божија милост излива благодати земљоделцу на зној, кад их нечовечност душманима уме поништити.“⁶² Закупи десетка у трновском, варненском и видинском округу нису на време дошли да наплате десетак, па је због тога бугарски сељак био принуђен да жито држи у пластовима на њивама док они не дођу да процене род. Прекомерно држање жита на њивама нанело је такве штете бугарским сељацима да је знатан део рода пропао: „Узалуд је раја бугарска више пута молила за милост, наводећи како дангубе и како ће јој жито устајати једнако по пољу. Свака њихова молба била је пропраћена одговором. Чекај рајо, доћи ћу кад узмогнем.“⁶³

Иако је Турска у кримском рату била на страни победника, ипак су се осетиле знатне последице у њеном привредном развоју, што се манифестовало притиском турских власти на бугарски народ приликом наплаћивања порезе у првој половини 1858. године. О томе „Србске новине“ пишу: „Пређе је месна власт објављивала колико царске порезе треба које село да плати. Те се пореза исплаћивала по мало целе године. Али сада како објавише одмах заискаше прву половину у једанпут. То је велики терет народу, који немајући новаца мора продавати стоку за ниску цену, само да плати порез на време.“⁶⁴

Наша истраживања информација у „Србским новинама“ о привредном развоју Бугара у доба уставобранитељске владе завршавају се подацима с краја 1858. године, када су настале промене у политичком животу Кнежевине Србије. Зато ћемо навести неколико информација карактеристичних за 1858. годину.

Године 1858. „Србске новине“ су поново увеле рубрику „Трговина и радиност“, у којој су систематски доношени подаци из српских царинарница о промету са иностранством, посебно са суседним бугарским градовима. Међутим, нашу пажњу много више привлачи безбедност у трговини, која је била поремећена после завршетка кримског рата у границама Отоманског Царства, због расула које је настало у турској армији. То је било последица демобилизације учесника у рату, који су задржали

⁶² Србске новине, Београд бр. 100 од 5. септембра 1857. године.

⁶³ Србске новине, Београд бр. 100 од 5. септембра 1857. године.

⁶⁴ Србске новине, Београд бр. 59 од 24. маја 1858. године.

или сакрили оружје. То је допринело појави хајдучких чета, које су нарочито пресретале трговце на повратку са панађура, посебно са познатог Узунцовског панађура. О томе „Србске новине“ пишу: „Сад када вам ово пишем кажу ми људи да је једна чета разбојника опљачкала наше варошане који су ишли с панађура из Узунцове, а догодило се у Балкану. Што су год имали новаца и еспапа, све је то остало у рукама разбојника.“⁶⁵

После врло плодне 1857. године, у Бугарској зими није пао снег. Била је велика суша па је земља пуцала. Кад је пала киша, настале су природне непогоде у 1858. години, о којима у „Србским новинама“ пише: „Труст који је 18. ов. мес. (мисли се на 18. септембар 1858. године) догодио починио је грдне штете. Кажу да је планина Витоша на један сат на југо-запад од Софије распукла на једном месту од по аршина и сељаци уверавају да је у овај час, кад се земља тресла из оне пукотине густ дим и модар пламен избијао је.“⁶⁶ Међутим, ове природне непогоде, како пишу „Србске новине“, имале су и људских жртава: „После оне велике трешње у септембру добоше нам јаке кише, те по други пут страдасмо од воде: 15 људи утопи се прелазећи реку Искру и потока суходола. Ни један мост не оста читав, све вода однесе. Сада је настала суха зима.“⁶⁷

Ако се имају у виду околности под којима су „Србске новине“ прикупљале податке о привредном развоју бугарског народа, на самом почетку развоја српске журналистике, циљ нашег покушаја је да систематизујемо и хронолошки средимо податке и да читаоце упознамо са виђењем привредног развоја српског народа у доба владавине уставобранитеља као основе за развој међусобних привредних веза два јужнословенска народа.

На крају наглашавамо да у архивима Србије има доста архивске грађе која може да допринесе бољем проучавању привредног развоја бугарског народа средином XIX века, а информације из „Србских новина“ треба да послуже само као допуна истраживачком раду.

БУГАРСКИ БАШТОВАНИ КАО ПЕЧАЛБАРИ У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ У ДОБА УСТАВОБРАНИТЕЉА

Ослобођена територија Србије, најпре за време Карађорђа, а затим у доба кнеза Милоша Обреновића, и, на крају, за време уставобранитељске владе, постала је привлачна не само за

⁶⁵ Србске новине, Београд бр. 116 од 21. октобра 1858. године.

⁶⁶ Србске новине, Београд бр. 115 од 18. октобра 1858. године.

⁶⁷ Србске новине, Београд бр. 142 од 22. децембра 1858. године.

српски народ на територији Отоманског Царства или Аустрије већ и за суседне балканске и јужнословенске народе. Постојали су, међутим, различити мотиви за прелазак српске границе и насељавање на територију Кнежевине Србије. Док су неки били принуђени да под притиском зулума башибозлука или читлучења спахијске земље напуштају родна огњишта и да се насељавају на територији Кнежевине Србије како би себи и својим породицама обезбедили миран живот, други су долазили редовним путем, са дозволама турских и аустријских власти, као трговци и занатлије, надајући се да ће им млада српска држава пружити веће могућности за зараду и просперитет њиховог занимања.¹ Често се дешавало да на тај начин у Кнежевину Србију долази велики број сезонских радника, односно печалбара: дунбера, стругара, баштована и других, који су се на територији Србије задржавали онолико колико је трајала радна сезона да би се зими вратили кућама и у пролеће поново дошли натраг како би продужили започети или предузели неки други посао.²

Тек ослобођена Кнежевина Србија и српска власт врло радо су прихватили и потпомагали досељавање становништва из суседних турских области, пружајући, према својим могућностима, све оно што је било потребно за живот како би заједно са српским народом учествовали у подизању младе српске државе. У Кнежевини Србији постојали су велики комплекси земљишта, као последица честих ратова у току XVIII века, на које је српска власт насељавала избеглице и досељенике из суседних турских области.³

Најпре после првог српског устанка, а затим, нарочито после 1815. године, у доба владавине Милоша Обреновића, у Кнежевини Србији су градови доживели нагли успон. Становништво досељено са села укључено је у власт и администрацију младе српске државе. До скорог турске касабе, у којима су биле смештене административна управа и турска војна посада, заједно са трговцима и занатлијама — Цинцарима, Јеврејим, Јерменима и Грцима, градови у младој српској држави отпочињу да се нагло развијају у модерна политичка, економска и културна средишта, одакле почиње да струји нови живот и да се развија национална и политичка свест. У току тог просперитета српских градова, у првим деценијама XIX века, појавила се потреба за развојем и нормалним функционисањем свих делатности потребних за одржавање градског живота. Пошто тргов-

¹ Тихомир Р. Борђевић, *Из Србије кнеза Милоша — Становништво, и насеља*, Београд, 1924, 55.

² Тихомир Р. Борђевић, *н.д.*, 187.

³ Тихомир Р. Борђевић, *н.д.*, 42.

ци и занатлије затечени по српским градовима нису били у могућности да задовоље ове потребе у снабдевању и пружању услуга градском становништву, које се из године у годину све више повећавало, српска власт је била принуђена да широко отвори врата трговцима и занатлијама из суседних балканских и јужнословенских земаља, који су врло успешно, заједно са српским народом, учествовали у изградњи младе српске државе.⁴

Међу првим печалбарима који су из суседних балканских и јужнословенских земаља долазили у Кнежевину Србију првих деценија XIX века били су бугарски баштовани, који су, напуштајући своја родна места, од раног пролећа до касне јесени остајали у Кнежевини Србији, производећи поврће за исхрану и снабдевање становништва, да би се зими вратили кућама, а у пролеће поново долазили у Србију.

Тешко је поуздано утврдити када су бугарски баштовани као печалбари почели да долазе у Кнежевину Србију. Тачно је да су њихов долазак и њихово привређивање тесно повезани са развитком и урбанизацијом српских градова. Уколико се српско сеоско становништво све више насељавало по градовима и укључивало у друга занимања и професије јер му нису дозвољавали да се по градовима занима пољопривредом и сточарством, утолико се у градовима повећавала потреба за производњом поврћа и свих производа потребних за исхрану. Због тога је долазак бугарских баштована као печалбара у Кнежевину Србију директно повезан са развитком и урбанизацијом српских градова у XIX веку.

Постоји претпоставка да су бугарски баштовани почели да долазе у српске градове још за време турске владавине. Пошто су Турци били велики љубитељи воћа и поврћа, вероватно су њихове паше или неки други државни великодостојници доводили бугарске баштоване да би им обрађивали баште и воћњаке.⁵ За сада не располажемо конкретним подацима који би потврдили такве претпоставке. Сигурнија је претпоставка, која се такође односи на узроке њиховог доласка у Кнежевину Србију. Наиме, досељавање је могло бити под притиском читлучења спахијске земље у Бугарској у току XIX века, као и због убирања високих пореза од стране турских власти, тако да су бугарски баштовани били принуђени да траже излаз у одласку на печалбу у Кнежевину Србију, где су могли довољно да зараде како би исплатили заостале порезе и издржавали своје породице.

⁴ Тихомир Р. Борђевић, *н.д.*, 265.

⁵ Васа Стајић, *Привреда Новог Сада 1784—1880*. Из Архива новосадског магистрата, Нови Сад 1941, 148.

Као што смо већ нагласили, масовни долазак бугарских баштована као печалбара у Кнежевину Србију у току XIX века био је непосредно повезан са урбанизацијом српских градова. Већ тридесетих година XIX века, када је по српским градовима почело оснивање многих еснафа, указала се потреба да се 1826. године и у Београду оснује баштовански еснаф са 26 чланова. Еснаф се бринуо најпре о снабдевању београдских становника поврћем, а затим о просперитету те делатности и заштити њихових чланова пред српским властима.⁶ У списку чланова баштованског еснафа у Београду, поред имена и презимена се не наводи и место рођења, тако да нисмо били у могућности да установимо да ли је тада у Београду било баштована досељених из Бугарске. Међутим, по именима и презименима баштована, може се претпоставити да је међу члановима београдског баштованског еснафа већ тада био и понеки Бугарин.⁷

Урбанизација српских градова у XIX веку, међутим, допринела је да и по другим местима буду основани баштовански еснафи, потребни у њиховом привредном и политичком развоју. Тако, на пример, баштовански еснаф у Јагодини основан је 1840. године, са 15 баштована, а у Крагујевцу је основан 1842. године, са 20 баштована.⁹

Најтачније податке о доласку бугарских баштована у Кнежевину Србију, међутим, пружају нам наша истраживања у Архиву Србије, у фонду Попечитељства финансија, односно на основу царинских протокола (бумручких тефтера) у којима су они били регистровани приликом уласка у Србију, и то: име, презиме и место рођења, као и подаци о пртљагу, односно роби коју су носили. Ово посебно истичемо због тога што су бугарски баштовани приликом преласка у Кнежевину Србију носили баштованско семе, по чему су се разликовали од осталих путника или посетилаца, који су прелазили српску границу.

Пре него што изнесемо систематске податке о доласку бугарских баштована у Кнежевину Србију, потребно је да нагласимо да је тај долазак почео на основу Хатишерифа из 1833. године, тек 20. децембра 1833. године, када су српске власти преузеле од турских царинских власти контролу над Београдском царинарницом.¹⁰ У следећој, 1834. години, српске власти

⁶ Тихомир Р. Борђевић, *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од Другог устанка до еснафске уредбе 1847. године*, Београд 1925, 30; Никола Вучо, *Распадање Еснафа у Србији*, Посебно издање САНУ, књ. ССХХII, Београд 1964, 17.

⁷ Бранко Перуничкић, *Београдски суд*, Историјски архив Београда, Београд 1964, 328.

⁸ Никола Вучо, *н.д.*, 58.

⁹ Никола Вучо, *н.д.*, 28.

¹⁰ Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије од ослобођења до 1842.* књ. I, Београд 1897, 205—210.

су основале царинарнице још у Алексинцу, Кладову и Текији, као би и из тог правца контролисале улазак људи и робе из иностранства на територију Кнежевине Србије.¹¹ Од тада почиње систематска евиденција страних путника и посетилаца Кнежевине Србији како би се од њих наплаћивала царина; прво, на основу међународних трговачких уговора Турске са суседним земљама, пошто је Србија у међународним односима сматрана делом територије Отоманског Царства, а затим неке царинске таксе које су увеле српске власти.

Највише бугарских баштована, међутим, прешло је на територију Кнежевине Србије преко Радујевачке царинарнице, која је основана тек у јесен 1839. године. Због тога систематска евиденција бугарских баштована који долазе у Кнежевину Србију почиње тек у јесен 1839. године, а то смо ми утврдили на основу шестомесечног протокола Радујевачке царинарнице — од 1. новембра 1839. године до 1. маја 1840. године, с обзиром на то да је била уведена пракса да се евиденција води по полугодиштима. Прво полугобе обично је почињало у пролеће 1. маја, односно од Бурбевдана, а завршавало се крајем октобра. Бугарски баштовани долазили су у Кнежевину Србију најчешће преко равнице северне Бугарске поред Дунава и код Радујевца прелазили српску границу. Некада су путовали на коњима, и, ради веће безбедности, у групи од пет до шест, а дешавало се да у групи буде десет и више људи, који су заједно одлазили на печалбу у Кнежевину Србију. Ситуација се, међутим, четрдесетих година XIX века из основа променила, када је аустријско паробродско друштво увело редовну паробродску линију између Галаца и Видина, односно Радујевца. Од тада су бугарски баштовани почели да користе то превозно средство и за три до четири дана стизали би од родног места до границе Кнежевине Србије. Према подацима у „Србским новинама“, 1844. године Дунавско паробродарско друштво за одржавање речног саобраћаја између Галаца и Радујевца користило је око 22 пароброда, да би се тај број 1846. године повећао на 32: „Дунавско паробродарско друштво како дејствително расте показаше следеће: године 1844. имао је 22 пароброда на којима је превезено 507.021 путника и 922.761 цента робе, а године 1846. има 32 пароброда и превезено је 903.996 путника и 1,909.237 цента робе.“¹²

Према подацима из Архива Србије, где смо пронашли протоколе Радујевачког Ђумрука, односно царинарнице, о регистрацији путника који су из Турске, односно Бугарске прелазили у Кнежевину Србију од 1839. до 1843. године, можемо да у току четири године пратимо долазак бугарских баштована у Србију као печалбара. Они су рано у пролеће прелазили српску границу, и после шестомесечног задржавања, за време радне сезоне, враћали се касно у јесен својим кућама.

¹¹ Мита Петровић, *н.д.*, 348.

*Долазак бугарских баштована у Кнежевину Србију
у радној сезони 1840. години¹⁴.*

Редни број	Датум	Име и презиме	Место рођења	Роба коју носи	Плаћена царина
1	3. фебруара 1840. год.	Димитрије Петров	Трново	баш. семе	26 гр.
2	8. фебруара 1840. год.	Добри Николин	Трново	баш. семе	23 гр.
3	15. фебруара 1840. год.	Коста Костов	Трново	једног коња	10 гр.
4	16. фебруара 1840. год.	Минчо Димов	Трново	једног коња	10 гр.
5	16. фебруара 1840. год.	Танасије Димов	Трново	једног коња	10 гр.
6	18. фебруара 1840. год.	Енја Петков	Љасковац	семе и коња	13 гр.
7	18. фебруара 1840. год.	Борто Стојанов	Љасковац	семе и коња	16 гр.
8	18. фебруара 1840. год.	Димо Јованов	Љасковац	семе и коња	16 гр.
9	18. фебруара 1840. год.	Јордан Димов	Љасковац	семе и коња	14,8 гр.
10	18. фебруара 1840. год.	Гањо Ристов	Љасковац	семе и коња	12 гр.
11	18. фебруара 1840. год.	Јордан Калчо	Ореовац	једног коња	10 гр.
12	18. фебруара 1840. год.	Петар Петков	Љасковац	једног коња	10 гр.
13	18. фебруара 1840. год.	Никола Рус	Љасковац	семе и коња	12,16 гр.
14	18. фебруара 1840. год.	Петко Дончов	Љасковац	једног коња	10 гр.
15	19. фебруара 1840. год.	Димитрије Стојанов	Љасковац	семе и коња	13 гр.
16	19. фебруара 1840. год.	Стојан Јанков	Љасковац	једног коња	10 гр.
17	19. фебруара 1840. год.	Стојан Динко	Љасковац	једног коња	10 гр.
18	23. фебруара 1840. год.	Недо Тодоровић	Љасковац	семе и коња	16 гр.
19	23. фебруара 1840. год.	Нејо Николић	Љасковац	једног коња	10 гр.
20	23. фебруара 1840. год.	Павле Момиров	Љасковац	једног коња	10 гр.
21	23. фебруара 1840. год.	Танасије Димовић	Љасковац	семе и коња	13 гр.
22	23. фебруара 1840. год.	Тодор Борто	Љасковац	семе и коња	11,8 гр.
23	23. фебруара 1840. год.	Христо Зовић	Љасковац	једног коња	10 гр.
24	23. фебруара 1840. год.	Тодор Костић	Љасковац	семе и коња	15,16 гр.
25	23. фебруара 1840. год.	Неша Сејби	Љасковац	једног коња	10 гр.
26	23. фебруара 1840. год.	Пена Димитријев	Љасковац	једног коња	10 гр.

¹⁴ Архив Србије, Фонд Београдског Вумрука бр. 641, Протокол Радујевачког Вумрука од 1. XI 1839. до 30. IV 1840. године.

27	23. фебруара 1840. год.	Добри Русо	Љасковац	једног коња	10 гр.
28	23. фебруара 1840. год.	Миљчо Димов	Љасковац	семе и коња	14,8 гр.
29	23. фебруара 1840. год.	Коста Крстић	Љасковац	семе и коња	11,32 гр.
30	23. фебруара 1840. год.	Никола Тодоровић	Љасковац	семе и коња	13,24 гр.
31	23. фебруара 1840. год.	Стојан Димитријев	Љасковац	семе и коња	11,8 гр.
32	23. фебруара 1840. год.	Тодор Костадиновић	Љасковац	семе и коња	12,16 гр.
33	23. фебруара 1840. год.	Ристо Илић	Љасковац	семе и коња	11,32 гр.
34	23. фебруара 1840. год.	Стојан Вељков	Љасковац	једног коња	10 гр.
35	23. фебруара 1840. год.	Тодор Пењо	Љасковац	семе и коња	11,32 гр.
36	23. фебруара 1840. год.	Јован Николин	Љасковац	семе и коња	11,8 гр.
37	23. фебруара 1840. год.	Риста Димитријев	Љасковац	једног коња	10 гр.
38	23. фебруара 1840. год.	Врбан Моско	Љасковац	семе и коња	10,2 гр.
39	23. фебруара 1840. год.	Моско Рус	Љасковац	семе и коња	11,3 гр.
40	23. фебруара 1840. год.	Ганчо Николин	Љасковац	семе и коња	11,8 гр.
41	23. фебруара 1840. год.	Паун Николин	Љасковац	семе и коња	12,1 гр.
42	23. фебруара 1840. год.	Ганчо Врбанов	Љасковац	једног коња	10 гр.
43	23. фебруара 1840. год.	Тодор Петков	Љасковац	семе и коња	11,8 гр.
44	1. марта 1840. год.	Тодор Статиј	Љасковац	семе	0,36 гр.
45	5. марта 1840. год.	Димо Јованов	Љасковац	само семе	4,32 гр.
46	7. марта 1840. год.	Миљчо Стојчов	Љасковац	само семе	4,8 гр.

Повратак бугарских баштована из Кнежевине Србије својим кућама у јесен 1840. године¹⁵.

1	21. октобра 1840. год.	Никола Николов	Љасковац	једног коња	10 гр.
2	22. октобра 1840. год.	Марин Димитров	Љасковац	једног коња	10 гр.
3	22. октобра 1840. год.	Василие Дон	Љасковац	једног коња	10 гр.
4	25. октобра 1840. год.	Дима Јованов	Љасковац	једног коња	10 гр.
5	25. октобра 1840. год.	Никола Тодоров	Љасковац	једног коња	10 гр.

Архив Србије, Фонд Београдског вумрука бр. 641, Протокол Радужевацког вумрука од 1. XI 1839. до 30. IV 1840. године.

Редни број	Датум	Име и презиме	Место рођења	Роба коју носи	Вредност робе	Плаћена царина
6	25. октобра 1840. год.	Данчо Драганов	Љасковац	једног коња	10 гр.	
7	25. октобра 1840. год.	Пењо Боргов	Љасковац	једног коња	10 гр.	
8	30. октобра 1840. год.	Добри Цацин	Љасковац	једног коња	10 гр.	
9	3. новембра 1840. год.	Никола Енин	Љасковац	једног коња	10 гр.	
10	25 новембра 1840. год.	Никола Банковче	Љасковац	једног коња	10 гр.	
11	25. октобра 1840. год.	Илија Тодоров	Љасковац	једног коња	10 гр.	
12	27. октобра 1840. год.	Цана Петровић	Љасковац	једног коња	10 гр.	

Долазак бугарских баштована у Кнежевину Србију у радној сезони 1841. године¹⁹.

Редни број	Датум	Име и презиме	Место рођења	Роба коју носи	Вредност робе	Плаћена царина
1	19. јануара 1841. год.	Јордан Димов	Трново	5 ока баш. сем.	75 гр.	2,10 гр.
2	19. јануара 1841. год.	Сивчо Лечов	Трново	2 ока баш. сем.	30 гр.	0,30 гр.
3	21. јануара 1841. год.	Никола Анастијевић	Трново	10 ока сем.	200 гр.	6 гр.
4	25. јануара 1841. год.	Борбе Марин	Трново	3 ока баш. сем.	60 гр.	1,32 гр.
5	12. фебруара 1841. год.	Станко Николин	Љасковац	26 ока баш. сем.	520 гр.	15 гр.
6	12. фебруара 1841. год.	Ристо Енин	Љасковац	10 ока баш. сем.	200 гр.	6 гр.
7	12. фебруара 1841. год.	Тодор Ристов	Љасковац	9 ока баш. сем.	180 гр.	5 гр.
8	12. фебруара 1841. год.	Манчо Димов	Љасковац	8 ока баш. сем.	160 гр.	5 гр.
9	12. фебруара 1841. год.	Васил Данчо	Љасковац	3 ока баш. сем.	60 гр.	1 гр.
10	16. фебруара 1841. год.	Тодор Ристов	Љасковац	15 ¹ / ₂ ока сем.	310 гр.	9 гр.
11	17. фебруара 1841. год.	Борбе Николин	Љасковац	5 ¹ / ₂ ока сем.	110 гр.	3 гр.
12	17. фебруара 1841. год.	Моско Николин	Љасковац	11 ¹ / ₂ ока баш. сем.	80 гр.	2,1 гр.
13	17. фебруара 1841. год.	Никола Јованов	Љасковац	4 ока баш. сем.	30 гр.	1 гр.
14	18. фебруара 1841. год.	Стојан Димитров	Љасковац	16 ока баш. сем.	320 гр.	9,2 гр.
15	20. фебруара 1841. год.	Дима Станев	Љасковац	5 ока баш. сем.	20 гр.	1,1 гр.

¹⁹ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија, Казначейство бр. 575/1841. године.

16	20. фебруара 1841. год.	Стојан Јанков	Љасковац	5 ока баш. сем.	20 гр.	1,3 гр.
17	20. фебруара 1841. год.	Никола Николајев	Љасковац	8 ока баш. сем.	20 гр.	1,1 гр.
18	25. фебруара 1841. год.	Тодор Костић	Љасковац	7 ока баш. сем.	20 гр.	1,8 гр.
19	25. фебруара 1841. год.	Петко Димитријевић	Љасковац	9 ока баш. сем.	20 гр.	1,5 гр.
20	25. фебруара 1841. год.	Неша Суботиновић	Љасковац	7 ока баш. сем.	20 гр.	1,3 гр.
21	25. фебруара 1841. год.	Стојан Димитријевић	Љасковац	6 ока баш. сем.	20 гр.	1,8 гр.
22	25. фебруара 1841. год.	Јован Димитријевић	Љасковац	2 оке баш. сем.	20 гр.	3,2 гр.
23	9. марта 1841. год.	Пена Стојанов	Љасковац	5 ока баш. сем.	100 гр.	3 гр.
24	9. марта 1841. год.	Тодор Бранов	Љасковац	8 ока баш. сем.	160 гр.	4 гр.
25	9. марта 1841. год.	Танасије Димов	Љасковац	8 ока баш. сем.	160 гр.	4,3 гр.
26	11. марта 1841. год.	Добри Иванов	Љасковац	5 ока баш. сем.	160 гр.	8,1 гр.
27	12. марта 1841. год.	Радо Иванов	Љасковац	60 ока бел. лука	50 гр.	1,2 гр.
28	12. марта 1841. год.	Дима Маринов	Љасковац	23 оке баш. сем.	460 гр.	13,3 гр.
29	12. марта 1841. год.	Никола Јовин	Љасковац	6 ока баш. сем.	120 гр.	3,2 гр.
				9 ока баш. сем.	180 гр.	5,1 гр.
				1 1/2 ока баш. сем.	30 гр.	0,3 гр.

Повертак бугарских баштована из Кнежевине Србије својим кућама у јесен 1841. године¹⁷.

1	2. октобра 1841. год.	Никола Танасијевић	Љасковац	једног коња	10 гр.
2	2. октобра 1841. год.	Риста Николин	Љасковац	једног коња	10 гр.
3	28. октобра 1841. год.	Пена Димитријев	Љасковац	једног коња	10 гр.
4	28. октобра 1841. год.	Јован Димов	Љасковац	једног коња	10 гр.
5	28. октобра 1841. год.	Риста Николин	Љасковац	два коња	10 гр.
6	28. октобра 1841. год.	Добри Русо	Љасковац	једног коња	10 гр.
7	28. октобра 1841. год.	Пеја Николин	Љасковац	једног коња	20 гр.
8	28. октобра 1841. год.	Павле Момиров	Љасковац	једног коња	10 гр.

¹⁷ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија, Казначејство бр. 575/1841. године.

9	29. октобра 1841. год.	Коста Крстич	Лъасковац	једног коња	10 гр.
10	29. октобра 1841. год.	Риста Зарић	Лъасковац	једног коња	10 гр.
11	29. октобра 1841. год.	Јордан Ристов	Дона Ораховица	једног коња	10 гр.
12	29. октобра 1841. год.	Врбан Димитријевић	Лъасковац	једног коња	10 гр.
13	29. октобра 1841. год.	Пана Маринов	Лъасковац	једног коња	10 гр.
14	29. октобра 1841. год.	Станко Пенков	Лъасковац	једног коња	10 гр.
15	29. октобра 1841. год.	Јанко Ристов	Лъасковац	једног коња	10 гр.
16	29. октобра 1841. год.	Риста Енин	Лъасковац	једног коња	10 гр.
17	7. новембра 1841. год.	Борбе Петров	Лъасковац	једног коња	10 гр.
18	7. новембра 1841. год.	Петар Петков	Лъасковац	једног коња	10 гр.
19	10. новембра 1841. год.	Никола Енин	Лъасковац	једног коња	10 гр.
20	10. новембра 1841. год.	Ганчо Гањов	Лъасковац	једног коња	10 гр.
21	10. новембра 1841. год.	Иван Петров	Лъасковац	једног коња	10 гр.
22	12. новембра 1841. год.	Миња Ђиров	Лъасковац	једног коња	10 гр.
23	12. новембра 1841. год.	Димитрије Стојков	Лъасковац	једног коња	10 гр.
24	12. новембра 1841. год.	Никола Пејов	Лъасковац	једног коња	10 гр.
25	13. новембра 1841. год.	Бејбул Стојанов	Лъасковац	једног коња	10 ¹⁶ гр.
<i>Долазак бугарских баитована у Кнежевину Србију у сезони 1842. године¹⁶.</i>					
1	25. јануара 1842. год.	Добри Цана	Лъасковац	12 ока баш. сем.	330 гр.
2	30. јануара 1842. год.	Никола Атанасијевић	Лъасковац	7 ока баш. сем.	250 гр.
3	8. фебруара 1842. год.	Борбе Родле	Трново	7 ока баш. сем.	250 гр.
4	8. фебруара 1842. год.	Вулчо Јованов	Трново	7½ ока баш. сем.	275 гр.
5	8. фебруара 1842. год.	Тодор Ристов	Трново	4 ока баш. сем.	275 гр.
6	12. фебруара 1842. год.	Петар Петков	Трново	3 оке баш. сем.	100 гр.
¹⁶ Архив Србије, фонд Полечитељства финансија, Казначейство ф. XV. бр. 1/1842. године.					

7	13. фебруара 1842. год.	Петар Долгачев	Љасковац	14 ока баш. сем.	400 гр.	12 гр.
8	15. фебруара 1842. год.	Стојан Николин	Љасковац	36 ока баш. сем.	1000 гр.	30 гр.
9	15. фебруара 1842. год.	Петко Стојанов	Љасковац	12 ока баш. сем.	350 гр.	10 гр.
10	15. фебруара 1842. год.	Данчо Николин	Љасковац	7 ока баш. сем.	270 гр.	6,6 гр.
11	15. фебруара 1842. год.	Иван Данчо	Љасковац	9 ока баш. сем.	270 гр.	8,4 гр.
12	17. фебруара 1842. год.	Борђе Николин	Љасковац	5 ока баш. сем.	300 гр.	9,6 гр.
13	17. фебруара 1842. год.	Иван Илијев	Љасковац	10 ока баш. сем.	300 гр.	9,6 гр.
14	17. фебруара 1842. год.	Стојан Тодоров	Љасковац	5 ока баш. сем.	150 гр.	4,2 гр.
15	17. фебруара 1842. год.	Врбан Тодоров	Љасковац	7 ока баш. сем.	200 гр.	6,6 гр.
16	20. фебруара 1842. год.	Дончо Јованов	Љасковац	3 1/2 ока баш. сем.	100 гр.	3,2 гр.
17	20. фебруара 1842. год.	Ристо Николин	Љасковац	5 1/2 ока баш. сем.	165 гр.	4,2 гр.
18	20. фебруара 1842. год.	Вачо Кочо	Драганово	6 1/2 ока баш. сем.	180 гр.	6 гр.
19	21. фебруара 1842. год.	Јанко Стајијев	Љасковац	5 ока баш. сем.	150 гр.	4,2 гр.
20	21. фебруара 1842. год.	Дима Стајијев	Љасковац	6 1/2 ока баш. сем.	180 гр.	6,2 гр.
21	25. фебруара 1842. год.	Коста Николов	Трново	2 оке баш. сем.	60 гр.	1,3 гр.
22	25. фебруара 1842. год.	Димитрије Стојанов	Трново	7 ока баш. сем.	200 гр.	6,1 гр.
23	3. марта 1842. год.	Стојан Димитров	Љасковац	10 ока баш. сем.	300 гр.	9,6 гр.
24	3. марта 1842. год.	Тодор Костов	Љасковац	13 ока баш. сем.	390 гр.	11,2 гр.
25	3. марта 1842. год.	Никола Николајев	Љасковац	8 ока баш. сем.	240 гр.	7 гр.
26	3. марта 1842. год.	Врбан Гинчов	Љасковац	8 1/2 ока баш. сем.	250 гр.	7,2 гр.
27	3. марта 1842. год.	Стојан Димов	Љасковац	1 1/2 ока баш. сем.	54 гр.	1,1 гр.
28	3. марта 1842. год.	Стојан Николајев	Љасковац	13 ока баш. сем.	380 гр.	11 гр.
29	3. марта 1842. год.	Тодор Димов	Љасковац	4 1/2 ока баш. сем.	135 гр.	4,2 гр.
30	5. марта 1842. год.	Неша Сајбија	Љасковац	9 ока баш. сем.	270 гр.	8,4 гр.
31	3. марта 1842. год.	Стојан Минчо	Љасковац	4 1/2 ока баш. сем.	300 гр.	10,4 гр.
32	6. марта 1842. год.	Иван Енин	Љасковац	10 ока баш. сем.	134 гр.	4,2 гр.
				18 ока бел. лука	33 гр.	

¹⁰ Архив Србије, фонд Попечителства финансија, Казначејство ф. XV. бр. 1/1842. године.

33	6. марта 1842. год.	Стојан Ђиров	Љасковац	11 ока баш. сем. 18 ока бел. лука	105 гр. 210 гр.	3,2 гр. 6,1 гр.
34	6. марта 1842. год.	Димитрије Димов	Љасковац	8 ока баш. сем.	300 гр.	9 гр.
35	6. марта 1842. год.	Пено Маринов	Љасковац	2 ока баш. сем.	510 гр.	15,8 гр.
36	10. марта 1842. год.	Добри Иванов	Љасковац	8 ока баш. сем.	140 гр.	
37	10. марта 1842. год.	Димитрије Иванов	Љасковац	3 канте меда	50 гр.	•dl z'ci
38	10. марта 1842. год.	Васил Врбанов	Љасковац	3½ ока баш. сем.	125 гр.	3,2 гр.
39	10. марта 1842. год.	Минчо Стоичков	Љасковац	7 ока баш. сем.	125 гр.	3,5 гр.
40	10. марта 1842. год.	Пењо Русаков	Љасковац	10 ока баш. сем.	150 гр.	12,6 гр.
41	17. марта 1842. год.	Танасије Димов	Љасковац	17 ока баш. сем.	330 гр.	
42	17. марта 1842. год.	Спасоје Маринов	Љасковац	12 ока баш. сем.	240 гр.	10,4 гр.
43	18. марта 1842. год.	Јордан Димов	Љасковац	50 ока бел. лука	82 гр.	7 гр.
				80 ока бел. лука	240 гр.	2,1 гр.
				5 ока баш. сем.		

Повератах бугарских баштована из Кнежевине Србије својим кућама у јесен 1842. године²⁹.

1	2. новембра 1842. год.	Иван Енин	Љасковац	три коња	10 гр.	
2	5. новембра 1842. год.	Славеј Христов	Љасковац	једног коња	10 гр.	
3	5. новембра 1842. год.	Генчо Дечов	Љасковац	једног коња	10 гр.	
4	5. новембра 1842. год.	Петар Димов	Љасковац	једног коња	10 гр.	
5	6. новембра 1842. год.	Димо Николов	Љасковац	једног коња	10 гр.	
6	6. новембра 1842. год.	Пено Русов	Љасковац	једног коња	10 гр.	
7	6. новембра 1842. год.	Иван Русовић	Љасковац	једног коња	10 гр.	
8	6. новембра 1842. год.	Врбан Моско	Љасковац	једног коња	10 гр.	
9	6. новембра 1842. год.	Марин Маринов	Љасковац	једног коња	10 гр.	

²⁹ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија, Казначејство ф. XIV. бр. 14/1843. године.

10	9. новембра 1842. год.	Тодор Јортованов	Љасковац	једног коња	10 гр.
11	9. новембра 1842. год.	Пено Стабија	Љасковац	једног коња	10 гр.
12	9. новембра 1842. год.	Коста Начов	Љасковац	једног коња	10 гр.
13	9. новембра 1842. год.	Славеј Костов	Љасковац	једног коња	10 гр.
14	9. новембра 1842. год.	Јордан Димов	Љасковац	једног коња	10 гр.
15	9. новембра 1842. год.	Златко Станчов	Љасковац	једног коња	10 гр.
16	11. новембра 1842. год.	Васил Дановић	Љасковац	једног коња	10 гр.
17	11. новембра 1842. год.	Димитрије Дановић	Љасковац	једног коња	10 гр.
18	11. новембра 1842. год.	Тодор Врбанов	Љасковац	једног коња	10 гр.
19	11. новембра 1842. год.	Тодор Радин	Љасковац	једног коња	10 гр.
20	11. новембра 1842. год.	Боко Стојанов	Љасковац	једног коња	10 гр.
21	11. новембра 1842. год.	Димитрије Стојанов	Љасковац	једног коња	10 гр.
22	11. новембра 1842. год.	Танасије Стојков	Љасковац	једног коња	10 гр.

*Долазак бугарских баштована у Кнежевину Србију
у сезони 1843. године²¹.*

Редни број	Датум	Име и презиме	Место рођења	Роба коју носи	Вредност робе	Плаћена царина
1	2. фебруара 1843. год.	Јован Петров	Љасковац	6 ока баш. сем.	120 гр.	3,4 гр.
2	16. фебруара 1843. год.	Стаменко Николов	Љасковац	24 ока баш. сем.	360 гр.	10,4 гр.
3	16. фебруара 1843. год.	Петко Прванов	Трново	25 ¹ / ₂ ока баш. сем.	395 гр.	11 гр.
4	16. фебруара 1843. год.	Јован Дачов	Трново	26 ока баш. сем.	390 гр.	11,3 гр.
5	16. фебруара 1843. год.	Велко Јованов	Трново	18 ока баш. сем.	270 гр.	8,2 гр.
6	16. фебруара 1843. год.	Стојан Јанков	Трново	12 ока баш. сем.	180 гр.	5,6 гр.
7	16. фебруара 1843. год.	Симеон Лечов	Трново	7 ока баш. сем.	105 гр.	3,5 гр.
8	16. фебруара 1843. год.	Борђе Николајев	Трново	16 ока баш. сем.	240 гр.	7,4 гр.
9	16. фебруара 1843. год.	Моско Николајев	Трново	11 ока баш. сем.	165 гр.	4,2 гр.

²¹ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија, Казначейство ф. XVII. 6/1843. године.

10	17. февруара 1843. год.	Гања Тодоров	Трново	30 ока баш. сем.	450 гр.	13,5 гр.
11	17. февруара 1843. год.	Риста Пенчов	Трново	16 ока баш. сем.	240 гр.	7,8 гр.
12	17. февруара 1843. год.	Тодор Ристов	Трново	9 ока баш. сем.	135 гр.	4,2 гр.
13	17. февруара 1843. год.	Јован Димов	Трново	4 оке баш. сем.	60 гр.	1,4 гр.
14	17. февруара 1843. год.	Петар Петров	Трново	13 ока баш. сем.	195 гр.	5,4 гр.
15	20. февруара 1843. год.	Дима Николов	Трново	24 ока бел. лука	15 гр.	9,6 гр.
16	20. февруара 1843. год.	Риста Костић	Трново	20 ока баш. сем.	300 гр.	4,2 гр.
17	20. февруара 1843. год.	Калча Јованов	Трново	10 ока баш. сем.	150 гр.	5,4 гр.
18	23. февруара 1843. год.	Тодор Петков	Љасковац	11 ока баш. сем.	165 гр.	23,4 гр.
19	23. февруара 1843. год.	Никола Стојанов	Љасковац	63 оке баш. сем.	945 гр.	10,2 гр.
20	23. февруара 1843. год.	Васил Дончов	Љасковац	23½ оке баш. сем.	345 гр.	2,1 гр.
21	23. февруара 1843. год.	Димитрије Димов	Љасковац	5 ока баш. сем.	75 гр.	7,4 гр.
22	23. февруара 1843. год.	Пано Станоев	Љасковац	15½ ока баш. сем.	232 гр.	7,2 гр.
23	23. февруара 1843. год.	Никола Николајев	Љасковац	20 ока бел. лука	10 гр.	3,6 гр.
24	23. февруара 1843. год.	Јордан Димов	Љасковац	16 ока баш. сем.	250 гр.	5,6 гр.
25	23. февруара 1843. год.	Тодор Пенев	Љасковац	7 ока баш. сем.	105 гр.	4,38 гр.
26	23. февруара 1843. год.	Стојан Димитријев	Љасковац	12 ока баш. сем.	180 гр.	6,6 гр.
27	23. февруара 1843. год.	Тодор Костић	Љасковац	11 ока баш. сем.	165 гр.	9,6 гр.
28	23. февруара 1843. год.	Дима Јованов	Љасковац	15 ока баш. сем.	225 гр.	2,10 гр.
29	25. февруара 1843. год.	Стојан Стамагов	Љасковац	20 ока баш. сем.	300 гр.	5,6 гр.
30	26. февруара 1843. год.	Станоје Пиров	Љасковац	5 ока баш. сем.	75 гр.	9,2 гр.
31	26. февруара 1843. год.	Јован Петров	Љасковац	12 ока баш. сем.	180 гр.	6,3 гр.
32	3. марта 1843. год.	Пана Маринов	Трново	21 ока баш. сем.	225 гр.	5,6 гр.
33	3. марта 1843. год.	Тодор Врбанов	Трново	15 ока баш. сем.	180 гр.	4,2 гр.
34	3. марта 1843. год.	Васил Георгиев	Трново	12 ока баш. сем.	135 гр.	4,5 гр.
35	5. марта 1843. год.	Ганча Николов	Љасковац	9 ока баш. сем.	150 гр.	1,4 гр.
				10 ока баш. сем.	45 гр.	
				3 оке баш. сем.		

Бугарски баштовани као закупци правитељствених башта по главним градовима Кнежевине Србије

Урбанизација српских градова у првим деценијама XIX века, посебно политичких и административних центара као што су Београд и Крагујевац, пружала је занатлијама и трговцима из суседних турских области велике могућности да буду укључени у њихов привредни развитак. По дужини задржавања у Кнежевини Србији, као и по начину пружања занатлијских услуга градском становништву, занатлије из суседних турских области могу се поделити у две категорије: једни, који су по градовима отварали своје радње и неограничено се задржавали у границама Србије, с тим што су се повремено враћали својим породицама „на вилајет“, кад су их замењивали њихови рођаци и ортаци; и други, сезонски радници или занатлије, као што су били дунђери, калдрамџије, баштовани и други радници, који су у Кнежевину Србију обично долазили на почетку сезоне, рано спролећа, а после завршених сезонских радова враћали се својим породицама, најчешће у јесен, да би се следеће године опет вратили на посао. Тој категорији занатлија или сезонских радника припадали су и бугарски баштовани, који су у Кнежевину Србију долазили рано у пролеће, чим се отопи снег, како би отпочели да припремају своје баште за производњу поврћа, а касно у јесен, кад би прикупили плодове свог рада, са зарађеним новцем враћали су се кућама.²²

Бугарски баштовани, који су у Кнежевину Србију долазили као сезонски пољопривредни радници или произвођачи поврћа, имали су два основна проблема, од чијег је правилног решења зависео њихов успех у предузетим пословима у Србији; то је било безбедно организовање путовања од места рођења (или сталног боравка) до неког насеља или града у Кнежевини Србији, где су у току радне сезоне мислили да се дуже задрже, а затим, обезбеђење сталног запослења у току сезоне рада, како не би лутали по Србији и губили драгоцено време у тражењу запослења.

Да би безбедно путовали од места рођења или становања до неког насеља или града у Кнежевини Србији, бугарски баштовани су обично на пут полазили у групама од 2 до 4, па чак од 15 — 20 печалбара. Тако на пример, 16. фебруара 1840. године заједно је кренуло на пут дванаест; 18. фебруара девет; 19. фебруара три; 23. фебруара 26.²³ Из Кнежевине Србије кренули су заједно својим кућама 22. октобра два; 25. октобра четири; 25. новембра два; у току 1841. године на пут за Кнежеви-

²² Климент Цамбазовски, *Бугарски баштовани као печалбари у Кнежевини Србији*, *Balkanica IV*, Београд 1973, 227.

²³ Архив Србије, фонд Београдског Ђумрука бр. 641, Протокол Радужевачког Ђумрука од 1. XI до 30. IV 1840. године.

ну Србију кренула су 19. јануара два; 12. фебруара седамнаест; 17. фебруара три; 20. фебруара три; 25. фебруара четири; 9. марта три; 12. марта три.²⁵ Из Кнежевине Србије својим кућама у јесен 1841. године кренули су: 2. октобра два; 28. октобра шест; 29. октобра осам; 7. новембра два; 10. новембра три; 12. новембра три;²⁶ у пролеће 1842. године на пут за Кнежевину Србију кренули су: 8. фебруара три; 13. фебруара два; 15. фебруара четири; 17. фебруара четири; 20. фебруара три; 21. фебруара два; 25. фебруара два; 3. марта девет; 6. марта четири; 10. марта пет; 17. марта два;²⁷ у јесен 1842. године из Кнежевине Србије својим кућама кренули су: 5. новембра три; 6. новембра пет; 9. новембра шест; 11. новембра седам,²⁸ на пут за Кнежевину Србију у пролеће 1843. године кренули су: 16. фебруара осам; 17. фебруара пет; 20. фебруара три; 23. фебруара једанаест; 26. фебруара двадесетдва; 3. марта три.²⁹

Проблем запошљавања бугарских баштована у Кнежевини Србији из године у годину је све успешније решаван, захваљујући: прво, заједничком словенском пореклу, као и блискости језика, што је омогућавало бугарским баштованима да се брзо споразумеју са народом у пословима од заједничког интереса; затим, политици уставобранитељске владе, која је тежила да са суседним балканским и јужнословенским земљама развије успешне трговачке везе; и, на крају, једноставној административној процедури приликом преласка границе, с обзиром на то да је Србија била у вазалном односу према Турској, а бугарским баштованима за прелазак српске границе била је довољна тескера од турских власти да би стигли и у најудаљенија места у Кнежевини Србији.

Много сложенији проблем за бугарске баштоване био је избор и припремање земљишта за производњу поврћа. Било је потребно пронаћи парцеле које би се могле наводњавати, а затим се стручно припремити за производњу поврћа, и, на крају, подићи уребај за наводњавање, односно долап, као и кућицу за чување баштованског алата и становање баштована. Да би повезали све што је потребно у производњи поврћа, бугарски баштовани су узимали земљиште под закуп на неколико година од приват-

²⁵ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија, Казначејство ф. XIV. 14/1843. године.

²⁶ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија, Казначејство бр. 575/1840. године.

²⁷ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија, Казначејство ф. XV. 1/1842. године.

²⁸ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија, Казначејство ф. XV. 1/1842. године.

²⁹ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија, Казначејство ф. XIV. бр. 14/1843. године.

³⁰ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија, Казначејство ф. XVII. 6/1843. године.

них сопственика или „правителствене баште“ поред река или потока, на три, пет, седам или више година, како би у том раздобљу парцеле оспособили за гајење баштованских култура. Ако би земљиште узето под закуп било сувише пространо, уортачило би се неколико баштована и тако би себи обезбедили посао у Кнежевини Србији за више година, што је доприносило уштеди материјала за припремање земљишта и сигурности запослења за следећу годину.

Као што смо нагласили, бугарски баштовани су обично закупљивали земљиште од приватних власника или „правителствене баште“ у административним и политичким центрима, пре свега у Београду, Крагујевцу, Чачку, Зајечару, Јагодини и другим градовима, поред река или потока, како би лети и за време суша заливали поврће. Тако, на пример, узимали су под закуп „правителствену башту“ у Топчидеру или код Цареве ћуприје на Топчидерској реци,³⁰ као и Чаир и Аду на Лепеници у Крагујевцу.³¹

Међу првим закупцима правителствене баште Чаир и Ада на Лепеници у Крагујевцу био је Панча Денић, родом из Трнова, који је у овај град вероватно дошао још 1837. године и почео да се бави баштованским послом. О свом бављењу у Крагујевцу он износи 24. августа 1851. године: „Већ ово је тринајеста година од прошлог Бурђева дана ове године наступила, од како сам ја додепокорнеји подписани, родом из Велике Трнаве (у Бугарској) овде у Крагујевац свој занат баштовански радити дошао и осим четири године што нисам трговачке баште радио, и трговцима посевае кирије плаћао, већ ово је девета година настала како Правителствену башту радим, и за свих девет година издао сам у касу Високославног Правителства садашњег: до сад сам 1489 ½ талира само кирије, и као млад човек будући, по чему мислим и даље овде остати и свој занат радити, па ћу још толико учинити, о коме Високославно Правителство, по правилном расужденију своје избави од такве штете, коју сам из ниже учињене наводе претрпети морао, и која ми још много већа овог лета предстоји.“³²

Према подацима којима располажемо, Панча Денић је узео под закуп правителствену башту, Аду и Чаир код крагујевачке цркве. Према величини земљишта које је узео под закуп, може се претпоставити да је Панча Денић имао неког ортака из свог родног места с којим је обрађивао башту или је сваког пролећа ангажовао баштоване из Бугарске који су долазили у печалбу у Кнежевину Србију.

³⁰ Архив Србије, фонд Попечителства унутрашњих дела ф. XI. бр. 149/1847. године.

³¹ Архив Србије, фонд Попечителства финансија, Промислшеност ф. XVIII. 32/1851. године.

³² Архив Србије, фонд Попечителства финансија, Промислшеност ф. VIII. бр. 32/1851. године П. бр. 32 од 29. X 1851. године.

Да би оспособио закупуено земљиште за производњу баштованских култура, Панча Денић је најпре подигао канале за наводњавање поврћа, а затим одводне канале, да би у пролеће заштитио башту од вишка воде, када је Лепеница обично надолазила због топљења снега или изненадних пљускова, и, на крају, долап за наводњавање поврћа. Подигао је и кућицу, где је чувао баштовански алат и у њој становао или само у току сезоне или целе године.

Средином јула 1849. године, међутим, истицао је последњи уговор између Попечитељства финансија и Панча Денића о закупу правитељствене баште. Због тога је Началство крагујевачког округа требало да распише нову лицитацију, како би се јавним надметањем одредио нови купац не само за досадашњу парцелу већ и за Аду испод Лепенице и Чаир код крагујевачке цркве. Пре него што је објављена лицитација о закупу правитељствене баште Аде и Чаира код крагујевачке цркве, 14. јула 1849. године Панча Денић посетио је Попечитељство финансија у Београду и изразио спремност да и у следеће три године задржи под закупу земљиште које је до тада обрађивао и производио поврће, као и нове парцеле које би оспособио за баштованске културе. О томе је 25. јула Попечитељство финансија упознало начелника округа крагујевачког и предложио му да што пре распише лицитацију како би се јавним надметањем издали под закуп правитељствена башта, Ада и Чаир. Лицитација је била заказана за 2. август 1849. године, а у току надметања као конкуренти Панча Денића појавили су се још и „други баштовани а имено Риста и Димитрије Ади Николић, браћа и ортаци такође из Великог Трнова у Турској, представили су Началству и обећање, да ће они 205 цес. дуката Аренде годишње давати, без да потражују долап или што друго да им се прави, па ако се ове аренде и више што обећа дати, веле да ће и даље повећавати.“³³

У току лицитације Панча Денић је ипак понудио најповољније услове за закуп не само правитељствене баште већ и Аде и Чаира код крагујевачке цркве и, 27. септембра 1849. године, са Попечитељством финансија закључио је трогодишњи уговор са годишњим закупом од 205 1/2 цесарских дуката. Нове парцеле, које је Панча Денић прикључио правитељственој башти, међутим, требало је припремити за производњу поврћа. Зато је било потребно предузети извесне кораке који би допринели да се земљиште припреми за производњу баштованских производа. Најпре је јазом из Лепенице, испод правитељствене воденице, довео воду до долапа да би се заливало поврће које ће се производити на Ади и Чаиру, а затим је подигао кућицу од тврдог материјала која је стајала око 30 цесарских дуката, где је становао и чувао баштовански инвентар. Међутим, то нису била сва улага-

³³ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија, Промишљеност ф. XVIII. бр. 32/1851. године, П. бр. 2268 од 2. VIII 1852. године.

ња ради оспособљавања земљишта на Ади и код Чаира за гајење баштованских култура. Кад су у пролеће 1850. године, а затим и 1851. године велике кише поплавиле земљиште на Ади и код Чаира, Панча Денић је био принуђен да ископа одводне канале како би се са земљишта оцедила сувишна вода, а затим спречило да из Лепенице вода прелази преко његове баште, за што је платио око 4000 гроша. Највећу је штету, међутим, Панча Денић претрпео у пролеће 1851. године од изливања Лепенице преко његове баште: „Пак ове године по чему је она иста као и прошла година кишовита и по чему је, и она друга час Лепеница, која је при доласку вода оним другим каналом поред трапа код Крагујевца (Баточини водећи) отицала сва овамо право на башту моју навраћена, која ће ми толику штету нанети, да ћу ја и овог лета више од 6.000 гроша штете претрпети, и коначно како себи исто тако и дечицу своју упропастити.“³⁴

Због штета од поплаве и великих киша, а посебно зато што је вода из Лепенице била навраћена преко његових башта каналом од Крагујевца ка Баточини, Панча Денић се молбом обратио Попечитељству финансија и захтевао да му призна неке трошкове за копање одводног канала или да му смањи закупнину како би покрио непредвиђене трошкове у току 1851. године: „Поводом којим и принуђен сам посредством прошенија овог усудити се Високославно Попечитељство најпокорније умолити, сиреч, да би ми у штети мојој, или олакшање аренде, или пак учињеним трошковима, или најпосле у чему оно Високославно Попечитељство за добро нађе милостиву рукопомоћ учинити благоизволило.“³⁵

Попечитељство финансија је, међутим, 5. септембра 1851. године одговорило Панчи Денићу да, на основу међусобног уговора закљученог 27. септембра 1849. године, а на основу тачке 7. и тачке 10. „Правитељство се у закљученију уговора нигде обавезало није узимати у призреније штете арендатора које би му се естественим причинама нанети могле.“³⁶

*
*   *
*

Сигурно је да су бугарски баштовани дошли у Београд пре него што су стигли у неки други град Кнежевине Србије, да би

³⁴ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија, Промишљеност ф. XVIII. бр. 32/1851. године II. бр. 3218 од 29. X 1851. године.

³⁵ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија, Промишљеност ф. VIII. бр. 32/1851. године II. бр. 3218 од 29. X 1851. године.

³⁶ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија, Промишљеност ф. VIII бр. 32/1852. године, II. бр. 3218 од 29. X 1851. године.

Београђане снабдевали поврћем, с обзиром на то да је он тада био највећи политички и административни центар Србије. Први подаци из Архива Србије о закупуивању правитељствене баште у Топчидеру, међутим, потичу од априла 1847. године. Тада је Стамен Николић, баштован, родом из Великог Трнова, заједно са својим ортацима, са Попечитељством унутрашњих дела склопио уговор о закупу правитељствене баште у Топчидеру. Уговор је закључен 21. априла 1847. године: „Уговор који је између Правитељства унутрених дела и Стамена Николића, Георгија и Томе Јанковића ортака из Великог Трнова у Бугарској због дате истому Стамену земље у Топчидеру под кирију на следеће тачке сведен под данашњим даном.“

„1. Попечитељство унутрених дела даје од Топчидерске ливаде до сењака лежећег у простору од 13 дана орања реченом Стамену и његовим ортацима, да они на истом простору себи башту за свој занат баштованцијски ураде и такву до Крстовдана 1848. године држе, а потом је Попечитељству овом на расположење без икаква предусловија поврате.

2. Стамен се обавезује са својим ортацима да Правитељству за сваки дан ораће земље по 5 цес. дук. годишње у суму за једну годину 65. цес. дук. плаћати, и то да половину погобене суме свагда о Бурбевдану, а пооњу о Митрову дне положи, с тим примечанијем да другу половину друге године о Крстову дне положити има.

Точније ради испуненије предложеног уговора, сачињена су два равногласна контакта од којих ће један једна а други друга страна са надлежним подписима снабдевен при себи хранити.“⁸⁷

Уговор између Попечитељства унутрашњих дела и Стамена Николића и његових ортака закључен је крајем априла 1847. године, када је правитељствена башта у Топчидеру била већ узорана и припремљена за почетак сезонских радова за производњу поврћа. Због тога закупци земљишта нису ставили никакве примедбе на споразум, већ су то учинили кад су дошли да исплате прву половину закупа за 1847. годину. Тада је Тома Јанковић, један од ортака Стамена Николића, ставио приговор Попечитељству финансија да под закуп узета правитељствена башта у Топчидеру нема 13 дана орања, као што стоји у уговору. Због тога су захтевали да се при коначном обрачуну за 1847. годину кирија за толико смањи. Ту промену, међутим, није могло да спроведе Попечитељство финансија, већ је затражило да то учини Попечитељство унутрашњих дела, које је са Стаменом и његовим ортацима закључило уговор. Попечитељство финансија је о томе обавестило Попечитељство унутрашњих дела: „Попечитељство је финансија под данашњим призвало једног од Арендатора речене земље и захтевало: да му уговорену Аренду за прошлу прву

⁸⁷ Архив Србије, фонд Попечитељства унутрашњих дела, П. оделење, ф. XI. бр. 149/1847. године, П. бр. 1781 од 21. IV 1847. године.

годину изкусури, јер наиме од те једногодишње Аренде од 65 цес. дуката досада је предато само 2.000 гр. чаршиски, или 35 дук. цес. и 10 цент.; и то она сума коју је половина Попечитељство при спроводу контракта послало, на који позив представио се Тома Јанковић и изјаснио се: да у оном парчету, које им је у име 13 плугова земље уступљено, не износи 13 дана орања, како би уговорену цену за ту земљу од 65 дук. цес. платили, но много мање, следователно, да непристаје оно парче које је прошле године заватио у 13 дана орања по погодби исплатити.³⁸

После пријема писма Попечитељства финансија од 23. марта 1848. године, Попечитељство унутрашњих дела предузело је кораке да провери истинитост приговора закупаца правитељствене баште у Топчидеру и послало инжењера да премери земљиште. После премеравања, Попечитељство унутрашњих дела послало је Попечитељству финансија, 15. априла 1848. године, следећи извештај: „Попечитељство унутрашњих дела наредило је, да се иста земља овога пролећа узоре, и у следству тога добио је извештај под 2. тек. мес. од правог инцинира да су на тој земљи 4 орача орала од којих:

- Iви са три пара волова 170° дужине и 11° ширине свега 1870 кв. фата пороа
- IIги са два пара волова 170° дужине 40° ширине свега 1700 кв. фата пороа
- IIIћи са два пара волова 170° дужине 7 1/4 ширине свега 1232 кв. пороа
- IVти такође са два пара волова 170° дужине и 7 1/4 ширине свега 1232 кв. фата пороа.“³⁹

После извршеног премеравања земљишта Попечитељство унутрашњих дела доставило је Попечитељству финансија следећи закључак о исплати закупнине за правитељствену башту у Топчидеру од закупаца Стамена Николића и његових ортака: „По чему по преднаведеним инцинерском размеру ова изарендирана земља, која је свега 13035 1/2 квадратних фата на приложеном овде плану састоји и не износи више него 9 дана и 869 квадратни фати ораће земље, на коју кад се кирија од једног дана орања по 5 дук. цес. рачуна онда треба да вишеречени арендатори годишње кирије од 46 дук. цес. 7 цв. 14 1/2 крајц. сребра плаћати.“⁴⁰ Тиме је овај спор решен у корист закупаца правитељствене баште у Топчидеру Стамена Николића и његових ортака из 1848. године.

Следећи закупца правитељствене баште у Топчидеру, оне испод Цареве Ђуприје, у току 1849. године, био је Јован Димитрије-

³⁸ Архив Србије, Попечитељство унутрашњих дела, П. одељење ф. XI. бр. 149/1847. године, П. бр. 1131 од 15. IV 1848. године.

³⁹ Архив Србије, фонд Попечитељства унутрашњих дела, П. одељење ф. XG. бр. 149/1847. године, П. бр. 1131 од 15. IV 1848. године.

⁴⁰ Архив Србије, фонд Попечитељства унутрашњих дела, П. одељење ф. XI. бр. 149/1847. године, П. бр. 1131 од 15. IV 1847. године.

вић, родом из Великог Трнова у Бугарској. Он је закупио шест парцела, а хтео је да узме и ливаду у њиховој близини, коју је држао под закуп Јован Максимовић, механџија, како би и то земљиште оспособио за гајење баштованских култура. На дан 30. септембра 1849. године Попечитељство финансија овако је образложило жељу Јована Димитријевића Попечитељству унутрашњих дела да ливаду претвори у башту: „Јован Димитријевић из Трнова у Бугарској закупац правитељствених башта у Топчидеру испод Цареве Ђуприје, представивши се Попечитељству финансија моли да му се како поменуће баште, тако и земља са ливадом, коју механџија Јован Максимовић под закуп држи: уступи и то на три године од Митрова ове до Митрова 1852. године са годишњом Арендом од 600 талира.“⁴¹

Да би Јован Димитријевић, међутим, ту суму исплаћивао годишње, било је потребно да становници Жаркова дозволе да се од жарковачке воденице јазом вода доведе под долап, како би се обезбедило наводњавање поменутих шест парцела. Ако се не обезбеди наводњавање свих шест закупљених парцела, годишња аренда износила би до 500 талира.

После две недеље, 17. октобра 1849. године, из Попечитељства унутрашњих дела стигао је Попечитељству финансија следећи одговор у вези са захтевом Јована Димитријевића: „На уважајемо одношеније Предхваљенох Попечитељства од 30. пр. мес. П. Н: 2823 одговарајући Попечитељство внутрених дела јавља му, да оно противу тога ништа приметити нема што Предхваљено Попечитељство и ову ораћу земљу с ливадом, коју је Јован Максимовић, механџија под Аренду до сада држао под закуп, баштованима намерава дати и по томе желећи Попечитељство ово поменућу земљу испод свог руководства Попечитељству финансија уступити моли га, да би оно изволело такву под своим ведомством примити и о истој даље стараније водити.“⁴² На крају писма Попечитељства унутрашњих дела Попечитељству финансија, међутим, наводи се да постоје и други бугарски баштовани, на пример Тодор Јовановић, Никола Павловић и Аврам Илић, који су заинтересовани да правитељствену башту у Топчидеру добију под закуп, о чему треба водити рачуна.

Закупци правитељствене баште у Топчидеру, односно земљишта Економије у Топчидеру код Цареве Ђуприје у току 1859. године били су ортаци Атанаско Еремић и Стојан Марић, баштовани родом из Бугарске, који су заједно закупили 27 ланаца земље на пет година, са годишњом арендом од 175 1/2 дуката цесарских годишње. Међутим, поплаве и обилне кише у пролеће 1860. године нанеле су велике штете баштованима Атанаску Еремићу и Стојану Марину. Због тога су били принуђени да се обрате мол-

⁴¹ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија, Промислшеност ф. VI. бр. 61/1849. године, П. бр. 2823 од 30. IX 1849. године.

⁴² Архив Србије, фонд Попечитељства финансија, Промислшеност ф. VI. бр. 61/1849. године, П. бр. 3018 од 17. X 1849. године.

бом кнезу Милошу Обреновићу и затраже да им се за 1860. годину смањи закуп, како би надокнадили претрпљену штету. Молба је била упућена преко Попечителства финансија и Државног савета кнезу Милошу Обреновићу, коме су предлагали следећу одлуку: „Па како су ови арендатори због честих изливања Топчидерске реке ове године много штете претрпели, то су молили Његову Кнежевску Светлост пробом од 11. маја т. г. да им за ову годину попусти нешто од споменуће аренде, која им је кно? доста скупа.“⁴³

На одговор се није дуго чекало. Првих дана јуна 1860. године кнез Милош је одговорио Попечителству финансија да прихвата његов предлог: „Ја сам одобрио и Попечителство финансија известило је, да се Атанаску Еремићу и Стојану Марину баштованима и арендаторима Правитељствене земље у Топчидеру на Царевој Гуприји, зато што су ове године велику штету од честих излива воде претрпели, на двадесет седам ланаца, које под аренду држе од сваког ланца по 2 дук. цес. или свега педесет и четири дуката цесарских од аренде попушта.“⁴⁴

Пословне везе бугарских баштована са грађанима Кнежевине Србије

Производња поврћа, као пољопривредна грана која је повезана са претходним улагањем средстава, бугарским баштованима као печалбарима у Кнежевини Србији, представљала је посебан проблем. Наиме, требало је обезбедити новац како за обраду земљишта тако и за свакодневне потребе, док се не почну остваривати приходи од поврћа, који ће не само покрити трошкове већ и допринети остваривању добре зараде. Та околност присиљавала је бугарске баштоване да у самом почетку, узимајући у закуп правитељствене баште или земљиште од приватних лица, ступе с грађанима Кнежевине Србије у поверилачке односе, односно да позајмљују новац.

Исплата закупнине земљишта обично се решавала склапањем уговора, и то тако да отплаћивање закупљене земље отпочне после извесног рока, најчешће после шест месеци, кад су почињали да се остварују и приходи од засађеног поврћа. За остале трошкове, као што су, на пример: орање и бубрење земљишта, копање канала и подземних долапа за наводњавање, као и трошкове за личну потрошњу, бугарски баштовани били су принуђени да зајме новац од својих пословних пријатеља у Кнежевини Србији, односно да потписују менице или облигације, са одговарајућом каматом у предвиђеном року. У Архиву Србије чува се

⁴³ Архив Србије, фонд Државног Савета ред. бр. 426/1860. године, П. бр. 1079 од 24. V 1860. године.

⁴⁴ Архив Србије, фонд Државног Савета, ред. бр. 426/1860. године П. бр. 1516 од 2. VI 1860. године.

граба која потврђује поверилачке односе бугарских баштована са грађанима Кнежевине Србије, било кад је реч о закупини земљишта или о узимању новца на зајам, односно потписивању меница и облигација с предвиђеним роковима. Ако би настао спор између повериоца и дужника, решаван је пред судовима Кнежевине Србије, а ако би бугарски баштовани напустили Србију, српске судске власти захтевале су интервенцију турских власти ради спровођења судских решења над лицима која су била њихови, односно турски поданици. Тако, на пример, Борба Хашикондић, родом из Љасковца у близини Великог Трнова, почетком 1850. године позајмио је од Петра Радојчића из Крагујевца 200 гроша чаршијских с каматом од 12%, и из непознатих разлога се вратио у родно место, а да није регулисао свој дуг према повериоцу. Тада је Петар Радојчић преко српских судских власти затражио интервенцију турских власти да званично наплате дуг. Да би извршио наплату дуга, суд округа крагујевачког био је принуђен да преко Попечитељства правосуђа у Београду и Попечитељства иностраних дела интервенише код турских судских власти да пронађу дужника и наплате дуг по приложеном судском решењу. У акту Попечитељства правосуђа упућеном Попечитељству иностраних дела писало је: „У парници Петра Радојчића из Крагујевца против Борба Хаши Кондића у Бугарској живећег подигнутој поради наплате 200 гр. чар. дуга, издао је Суд Округа крагујевачког овде приложено решење. Но како се оно иначе посредством турских власти Кондићу намерава, Попечитељство правосуђа упућује га Попечитељству иностраних дела с молбом да га оно надлежним путем Кондићу на реверс достави.“⁵⁴

Пошто тада није постојао редован поштански саобраћај између градова у Кнежевини Србији и Турској, односно Бугарској, Попечитељство иностраних дела било је принуђено да судско решење Борба Хашикондића из Љасковца најпре пошаље начелнику округа крајинског, а он — директору крагујевачког карантина, који га је доставио месним турским властима у Љасковцу. После неколико месеци стигла је потврда силистријског паше да је судско решење достављено Борбу Хашикондићу.

Због слабих поштанских и саобраћајних веза између Србије и Турске, судске парнице између грађана Кнежевине Србије и бугарских баштована који су се вратили својим кућама трајале су по неколико година. Тако је било и са парницом између Петра Радојчића из Крагујевца и Борба Хашикондића из Љасковца у Бугарској, која је почела крајем 1850. године, а завршила се тек 1854. године.

Следећа судска парница односила се на наплату дуговања за закупнину приватног земљишта. Бугарски баштовани Мина

⁵⁴ Архив Србије, фонд Попечитељства иностраних дела I. одељење ф. VI. 57/1851. године II. бр. 107 од 20. XII 1850. године.

Кировић и Генча Гановић, родом из села Горње Ореховице близу Великог Трнова, узели су земљиште под закуп од Николе Ристића из Шапца са годишњим закупом од 40 дуката цесарских. Међутим, Мина Кировић и Генча Гановић, у јесен 1852. године, после завршетка баштованске сезоне, отпутовали су у своје родно место, а Николи Ристићу нису платили уговорену закупнину од 40 дуката цесарских. Никола Ристић обратио се суду округа шабачког с молбом да се преко Попечитељства правосуђа и Попечитељства иностраних дела решење достави турским властима да би се од Мине Кировића и Генча Гановића наплатио дуг за закупљену земљу. И овог пута Попечитељство иностраних дела доставило је решење суда округа шабачког турским властима преко начелника округа крајинског и радујевачког карантина.⁴⁶

Међутим, некада су грађани Кнежевине Србије били принуђени да се директно обрате Попечитељству иностраних дела, захтевајући да на основу облигација бугарских баштована интервенише код турских власти за наплату дуга. Тако је било са Манојлом Карајовановићем из Београда, који је још 1857. године позајмио ортацима и бугарским баштованима Антонију Драганову, Петку Стојановићу, Станку Петковићу, Петку Черноме, Ганчи Петкову, Антонију Николићу и Петру Крстићу (сви родом из села Еловице, трновског округа) суму од 200 дуката цесарских да би их употребили за производњу поврћа. После завршетка сезоне, међутим, бугарски баштовани отпутовали су својим кућама, а нису регулисали своје дуговање Манојлу Карајовановићу. Неколико година он се надао да ће се његови дужници вратити у Кнежевину Србију да наставе своје баштованство и врате дуг. Међутим, та његова очекивања нису се испунила, па је био принуђен да 19. јануара 1860. године посети Попечитељство иностраних дела и затражи да се, преко турских власти у Великом Трнову, пронађе његови дужници у селу Еловици и од њих наплати дуг од 200 цесарских дуката с предвиђеном каматом.⁴⁷

Најоригиналнији је био случај Игњата Стаменковића, абаџије из Београда приликом наплате дуга од бугарских баштована. Кад је после неколико покушаја установио да преко турских власти не може да пронађе своје дужнике, Игњат Стаменковић је одлучио да у Бугарску пошаље свога опуномоћеника да их пронађе и лично затражи новац. Због тога је Игњат Стаменковић 22. јануара 1860. године посетио Попечитељство иностраних дела и обавестио га да је код трновског паше 6. новембра 1857. године, затим 17. марта 1858. године и, на крају, 14. фебруара 1859. године интервенисао да се од његових дужника Борба и Годора Ристића из села Темиша, округа трновског, наплати дуг од 34 цесарска дуката, као и 245 гроша чаршијских за чакшире

⁴⁶ Архив Србије, фонд Попечитељства иностраних дела I. одељење ф. II. бр. 100/1855. године, II. бр. 3813 од 25. XI 1853. године.

⁴⁷ Архив Србије, фонд Попечитељства иностраних дела I. одељење, ф. I. 57/1860. године II. бр. 275 од 19. I. 1860. године.

и гуњ; затим, од Станча Петровића из села Еловице, Шебек Мала, округа трновског, наплати дуг од 53 цесарска дуката и, на крају, од Христe Драгоција из села Еловице, Шебек Мала, округа трновског — дуг од 29 цесарских дуката. Међутим, увек је добијао одговор да његове дужнике не могу да пронађу. Зато моли Попечитељство иностраних дела да његовом опуномоћенику Јовану Крстићу из Крагујевца, који својим послом путује у Велико Трново, да препоруку за трновског пашу како би му он помогао да пронађе те дужнике и наплати наведене дугове.⁴⁸

Услуге српских судова, међутим, нису тражили само грађани Кнежевине Србије већ су то чинили и бугарски баштовани кад су се парничили у Србији због невраћеног позајмљеног новца. Тако, на пример, кад бугарски баштовани Јован Никић и Никола Димитријевић нису могли да наплате у Чачку од Петка Стојановића, баштована и надничара код Стојча Петковића, закупца правитељствене баште у Топчидеру, дуг од 1700 гроша чаршијских, били принуђени да се 24. новембра 1856. године обратe суду округа београдског и затраже да се донесе судско решење како би се преко српских власти предузеле мере за наплату облигација од 1700 гроша чаршијских. После донесеног решења суда округа београдског да се од Петра Стојановића наплати та облигација, Управа града Београда предузела је кораке да пронађе дужника и судско решење спроведе у дело. Кад су, међутим, извршни органи Управе града Београда пронашли Петка Стојановића, установили су, да он у Кнежевини Србији нема никакве имовине, а у вези с приходом од рада код Стојча Петковића, закупца правитељствене баште у Топчидеру, утврдили су да је унапред примио „ајлук“, односно плату као надничар, тако да не постоје могућности за спровођење судске одлуке за наплату дуга.

После годину дана, међутим, Јован Никић и Никола Димитријевић поново су се 24. септембра обратили српским властима, односно Попечитељству унутрашњих дела и затражили да предузме кораке за наплату дуга од Петка Стојановића на основу донесеног судског решења београдског суда. И овог пута Попечитељство унутрашњих дела обратило се Управи града Београда са захтевом да пронађе дужника и предузме кораке за наплату облигација у износу од 1700 гроша чаршијских. На дан 21. октобра 1857. године Попечитељство унутрашњих дела добило је следећи одговор од управитеља града Београда: „Акта по предмету дуговања Петка Стојановића из Турске Јовану Никићу и Николи Димитријевићу из Чачка прилажући управитељство вароши ове овде под ./ с учтивошћу похваљеном Попечитељству јавља да је исти дужник оног времена кад је пресуде извршење наређено, слуга код Стојче Петковића био но да је о прошлом Митровдне из службе изашао и у ортаклук са Антонијем Драгановићем и

⁴⁸ Архив Србије, фонд Попечитељства иностраних дела I. одељење ф. XI. бр. 98/1860. године, II. бр. 4274 од 24. X 1860. године.

још 7 другова ступио, узевши са овим Правитељствену башту у Топчидеру, где су летос радњу баштованску управљали. Међутим, је именовани Антоније, који је све ортаке руководио, пошто се доста задужио, незнамо куда одтумарао, а ови су под дугом за себе и за њега остали, па им је тако сав плод летошњих усева и саму струку којом раде, Милић Николић из Књажевца и Јован Стојановић, абација овдашњи по гласу акта која се при Управитељству овом наодећи се узапте, те тако продавајући плодове овогодишње почастино овима дуг исплаћују, и никако не изгледа да ћеду и све поверитеље бити у стању намирити.“⁴⁹

Долазећи у Кнежевину Србију као печалбари за време сезоне, бугарски баштовани су се постепено укључивали у свакодневни живот српског народа, и, из дана у дан, из године у годину, постајали део те заједнице. Неки од њих су врло успешно користили свој боравак у Кнежевини Србији и зарађивали довољно новаца, како за задовољавање свакодневних потреба тако и за издржавање породица. Неки од њих, међутим, нису били способни да постигну своје циљеве као печалбари у Кнежевини Србији, већ су се задуживали и наносили штету и себи и пословним пријатељима.

Са неколико докумената покушали смо да осветлимо и ту страну живота бугарских баштована у Кнежевини Србији. Намера нам је била да изнесемо њихове животне проблеме онакве какви су они стварно и били. Међутим, грађа из Архива Србије може се врло корисно употребити и за проучавање правног статуса бугарских баштована у Кнежевини Србији, као турских поданика и пословних сарадника у заокупљивању правитељствених башта или приватних земљишних поседа.

ПРИВРЕДНЕ ВЕЗЕ БУГАРСКИХ СТОЧАРСКИХ ТРГОВАЦА С КНЕЖЕВИНОМ СРБИЈОМ СРЕДИНОМ XIX ВЕКА

Најважнија привредна грана која је средином XIX века била спона привредној сарадњи између Бугара и Кнежевине Србије у доба владе уставобранитеља, несумњиво је било сточарство, посебно увоз ситне стоке — оваца, овнова и коза у Турску, ради снабдевања муслиманског становништва месом. Два момента, међутим, утицала су на привредну сарадњу бугарских сточарских трговаца са Кнежевином Србијом у то доба, а то су били: политичка и национална самосталност српског народа, која је допринела да се он ослободи турског феудалног система и да свој развитак усмери ка унапређењу земљорадње и сточарства, две основне привредне гране које су одговарале средини у којој

⁴⁹ Архив Србије, фонд Попечитељства унутрашњих дела, П. оделење ф. v111. бр. 64/1857. године, П., бр. 5004 од 21. X 1857. године.

је живео и његовим могућностима,¹ а затим — унутрашње промене у границама Отоманског Царства у доба реформатора султана Селима III и султана Махмуда II, посебно после Гилхамског хатишерифа из 1839. године. Све то допринело је привредном просперитету бугарског народа, посебно бугарских велетрговаца у Цариграду, међу којима су веома значајну улогу имали бугарски сточарски трговци, снабдевачи муслиманског становништва сточарским производима.²

Још један моменат, међутим, утицао је на привредну сарадњу бугарских сточарских трговаца са Кнежевине Србијом средином XIX века, посебно кад је реч о извозу оваца, овнова и коза из Србије у Цариград и суседне турске провинције. То је, наиме, било присаједињење 1833. године шест нахија источне Србије Кнежевине Србији, на чијој територији је било развијено овчарство. Природни услови — богати пашњаци и високе планине, преко којих је источна Србија повезана са Бугарском, а на којима су средином XIX века гајена велика стада оваца и коза, допринели су да ова сточарска производња постане основа привредне сарадње између српског и бугарског народа у том историјском раздобљу.³

Слободан развитак, средином XIX века, српске националне привреде, која је у то време достигла такав степен производње у земљорадњи и сточарству, био је такав да је задовољавала не само потребе српског народа већ су се знатне количине тих производа извозиле у суседне земље, пре свега у Аустрију, а затим у Турску.⁴ С друге стране, значајна улога бугарских сточарских трговаца средином XIX века у спољној трговини у Отоманском Царству, посебно после ослобођења Грчке, када су потисли грчке трговце и постали један од главних фактора у снабдевању Цариграда месом и сточарским производима, допринели су да се, из године у годину, све више развија спољна трговина између Кнежевине Србије и Турске.⁵

Тешко је одредити датум кад су отпочеле привредне везе бугарских сточарских трговаца са Кнежевином Србијом. Међутим, политички и национални развитак Кнежевине Србије, посебно развитак њених националних институција које су усмеравале њен привредни развитак, донекле могу да послуже као показатељ кад су оне почеле. То није могло бити пре него што је Кнежевина Србија Хатишерифом из 1830. и 1833. године добила своју привредну и политичку аутономију, када су у националном и привредном развоју српског народа укинута и последњи ос-

¹ Никола Вучо, *Привредна историја Србије до првог светског рата*, 186.

² *Историја на Бугарија*, том први, 309.

³ Владимир Стојанчевић, *Из историјске прошлости источне Србије (1804—1833)*, Историјски архив Зајечара, Зајечар 1983, 134.

⁴ Даница Милић, *Трговина Србије, 1815—1839*, 312.

⁵ Јован Хаџи Васиљевић, *н.д.*, 37.

таци феудалних обавеза према турском феудалном систему, односно када је српски народ постао самосталан робни произвођач, који је могао слободно да располаже вишковима своје производње и да их износи на тржиште за продају и да их нуди не само домаћим него и страним трговцима. Као почетак евиденције привредних веза бугарских сточарских трговаца са Кнежевином Србијом, међутим, сматра се оснивање или организација царинске службе у Србији, непосредно после ступања на снагу Хатишерифа из 1830. и 1833. године, када је спољна трговина Кнежевине Србије постала независна од турских власти, а царинске таксе један од главних државних прихода. Од тог момента започиње и систематска евиденција иностраних трговаца у Србији, било кад су долазили или кад су напуштали њену територију, с кратким личним подацима: име и презиме, место рођења, одакле долази, врсту робе коју увози или извози, и, на крају, висина царинске таксе коју је платио.⁶ Истим темпом којим се развијала и усавршавала царинска служба у Кнежевини Србији усавршавала се и развијала и евиденција страних трговаца на граници Србије било приликом њиховог уласка на њену територију или у време њиховог учествовања на вашарима и панађурима, где се од њих наплаћивала такса за трговачки промет.⁷

Бугарски сточарски трговци као снабдевачи цариградске пијаце стоком из Кнежевине Србије

Праћењем кретања бугарског становништва из села у град крајем XVIII и у првим деценијама XIX века, која су обухватила скоро целу бугарску територију, може се установити да се највећи део сеоског становништва ипак досељавао у Цариград као најважнији политички и привредни центар Отоманског Царства, с обзиром на то да су тамо могли најлакше доћи до запослења. У току само неколико деценија, почевши од краја XVIII до средине XIX века, у Цариград се доселило неколико десетина хиљада бугарских сељака. Међутим, тај број се из године у годину повећавао да је у Цариграду, пре ослобођења Кнежевине Бугарске било 60 000 Бугара.⁸ У почетку су ти досељеници били пољопривредни радници на чифлицима у близини града или су узимали у најам напуштену земљу да би се бавили земљорадњом и сточарством. Бугарски сељаци досељеници у Цариград, у прво време, у борби за опстанак у новој и непознатој средини, прихватили су послове који су им омогућавали да што пре добу до зараде, па зато нису имали посебна удружења или установе

⁶ Мнџа Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књ. I, 204.

⁷ Климент Цамбазовски, *Бугарски сточарски трговци у Кнежевини Србији у првој половини XIX века*, *Balkanica VI*, 172.

⁸ Христо Гандев, *н.д.*, 183.

око којих би се окупљали. Њихова једина веза био је, према речима проф. Михаила Арнаудова, народни језик: „Према странцима и званичним надлештвима нису представљали неку посебну групацију, будући да су верски били повезани с цариградском патријаршијом, која је била надлежна за њихова званична акта, стога су били сврстани као део рум — милет, односно део грчке народности. Током времена почели су да се занимају занатима и трговином, што је допринело да порасте њихов углед у средини у којој су живели.“⁹ Професор Христо Гандев на следећи начин објашњава њихову трансформацију од сељака у занатлије и трговце: „Наши досељеници нису за увек остали у свом рустикалном стању на периферији града. Младо поколење које је ту израсло започело је да се бави занатима, прошло је све ступење припреме и брзо повећало број бугарских еснафлија. На тај начин су се бугаризирале еснафске организације, чак и састав управе, па су турски и грчки елементи почели да одступају са руководећих места у привредном животу.“¹⁰

Трговац, односно велетрговац — чорбација могао је постати или занатлија који је трговао својим производима или производима других занатлија или сточар, који је стоку куповао и продавао на велико. О томе проф. Христо Гандев каже: „Ови сточари, или целебције, гајили су или скупљали огромна стада крупне или ситне стоке и трговали живом стоком и сточарским производима: сиром, маслом, вуном, сувим месом, лојем, кожом, роговима и слично. Њихова трговина била је врло рентабилна, зато што је изискивала мале расходе, а није била везана уз велики ризик. Целебције су веома брзо прикупили велика богатства, успевали да се повежу с властима и да утичу на њих, наметали се као једини представници на сељу (селу) одакле су били пореклом и постајали званични представници свога краја пред турским властима.“¹¹

Врло повољни услови за просперитет бугарских занатлија и трговаца у Цариграду најпре су створени за време владавине и реформе султана Селима III, када се Турска отворила према западноевропским земљама ради развоја спољне трговине. У тај развој били су укључени и бугарски трговци, што је допринело њиховом економском стабилизовању.¹² Ти услови су побољшани за време владавине и реформе султана Махмуда II, када су 1826. године расформирани јањичари и извршена модернизација турске војске, за коју је било потребно производити нову и савремену опрему. Најповољнији услови, међутим, за привредни развој бугарског народа, посебно трговине стоком са суседним балканским земљама, створени су после доношења Гилхамског хатишерифа из 1839. године, односно за време владавине султана

⁹ Михаил Арнаудов, Неофрит Хилендарски — Бозвели, кн. I, 441.

¹⁰ Христо Гандев, *н.д.*, 182.

¹¹ Христо Гандев, *н.д.*, 100.

¹² *История на България*, том први, 307.

Абдуле Мецида, када су извршене такве промене у политичком и друштвеном развиту Отоманског Царства да се хришћанско становништво изједначило у грађанским правима са муслиманским становништвом. По одредбама Хатишерифа из 1839. године основан је Државни савет, у који је требало да буде изабрано и шест хришћана из царства, међу којима и бугарски чорбација Тодор из Жеравне. Савет је заседао у Једрену, а Тодора су у Једрене свечано одвели један турски официр и два војника. Сливенски санџак-беј одао му је почаст као високом државном чиновнику и обавестио га је о стању у санџаку.¹³

Имовинско стање бугарских трговаца и њихово лојално понашање према турским властима допринели су да они стекну велики углед код представника турске власти: „Положај бугарских трговаца у Цариграду нарочито је ојачао после грчког устанка 1821. године, када су они започели да потискују Грке и да заузимају њихова места у трговини и на високом положајима у турској управи.“¹⁴ У доба закључења Једренског мира и уговора, познати бугарски трговац Стефан Богориди био је чак постављен за губернатора острва Самоса, а био је веома близак султановом двору. Према писању „Србских новина“ од 11. децембра 1851. године, толико је његов утицај на султановом двору био велики, па је чак султан Абуд Мецит присуствовао венчању његове кћери, а представник српске владе и кнеза Александра Караборђевића на том венчању у Цариграду био је Аврам Петронијевић, тадашњи српски капућехаја на султановом двору.¹⁵

Средином XIX века у Цариграду је било толико бугарских трговаца да су почели да се организују у еснафе и друге посебне организације које би им омогућиле да заједнички штите своје интересе. Бугарска колонија у Цариграду је већ четрдесетих година XIX века представљала значајан чинилац у привредном и политичком развиту бугарског народа у Турској, како по бројности тако и по економском успеху. Живот бугарских трговаца у Цариграду текао је по канцеларијама или радним просторијама, које су биле распоребене у неколико његових чувених четврти. На пример, у Чарагчи-хану били су смештени копривштинске и панабурске абације, у Бојаци-хан долазили су трговци из Трнова, у Зумбул-хану биле су канцеларије Браће Гешова, у Кључукукени-хану канцеларије Георгија Захарија и у Кумур-хану — Гаврила Моравенова.¹⁶ Највећи број бугарских трговаца, међутим, био је смештен у такозваном Балкапану. То је била четвртаста камена и веома чврста зграда, са подрумима, изнад којих је било око шездесет канцеларија, које су на улазу имале мала предсобља, а иза њих — радне просторије. Увече или у случају опасно-

¹³ Христо Гандев, *н.д.*, 183.

¹⁴ Јован Хаџи Васиљевић, *н.д.*, 37.

¹⁵ Српске новине, Београд бр. 146, од 22. децембра 1851. године.

¹⁶ Михаил Арнаутов, Неофит Хилендарски — Бозвели, 451.

сти затварана су велика врата. Више од стотину бугарских велетрговаца било је смештено по разним канцеларијама у Балкапану или по хановима, а све је то чинило основу бугарске националне колоније у Цариграду средином и крајем XIX века.¹⁷

Нас, међутим, сада занимају сточарски трговци, или тако зване целебције и балканције, који су својим богатством и патриотизмом одиграли врло значајну улогу у културно-просветном и националном развоју бугарског народа крајем XVIII и првих деценија XIX века, а који су били чести посетиоци Кнежевине Србије. О томе Јордан Јорданов каже: „Живот целебција и белегција био је врло интересантан не само као деликатне и ризичне трговине, већ су они били активни носиоци бугарске народности, као и једни од првих активиста у духовном и материјалном препороду бугарског народа. Због чега су целебције требали да буду смели како би се супротставили и одбили сваки покушај напада од стране администрације турске власти, као и турских првака. Многи од целебција добили су султанов ферман да слободно тргују и нико није смео да се меша у њиховој трговини, зато што су снабдевали цариградско становништво и војску месом. Целебције су јахали на коњима, имали су право да носе оружје и да воде са собом наоружану пратњу за личну заштиту. Њих месне паше и ајани нису смели да нападају, зато што су имали директне контакте са султановим двором.“¹⁸

Бугарски сточарски трговци који су одржавали трговачке везе са Кнежевином Србијом најчешће су били родом из прибалканских градића средње Бугарске у подножју планинског венца Средње горе, која раздваја северну од јужне Бугарске, и то из места: Копривштице, Панађуришта, Пирдопа, Калофера, Златице, Сопота, Батака и других места. Природне погодности тих места омогућавале су становништву да по оближњим планинама и падинама гаји велики број оваца и коза, које су продавали у Цариграду, као и сточарске производе — сир, масло, пастрму и друго. Трговина ситном стоком нарочито се развила крајем XVIII века, када је Цариград имао више од 500 000 становника и велики број војника, за чију је исхрану требало набавити огромну количину меса и млечних производа, као и прерађевина.¹⁹ Гајењем ситне стоке у Отоманском Царству нису задовољене потреба Цариграда, бугарски сточарски трговци куповали су стоку у суседним земљама, поред осталих и у Кнежевини Србији. Због значаја који су бугарски сточарски трговци имали у снабдевању цариградског становништва и војске месом и сточарским производима, турска влада им је додељивала разне привилегије и повластице. Најистакнутији су чак добијали и царске фермане да би могли слободно да тргују по целој царевини и са суседним

¹⁷ Михаил Арнаудов, Неофит Хилендарски — Бозвели, 444.

¹⁸ Јордан Јорданов, *н.д.*, 183.

¹⁹ Др Христо Гандев, *н.д.*, 183.

земљама. О томе су бугарски сточарски трговци, 16. маја 1852. године, кад су од кнеза Александра Караборђевића тражили интервенцију код турске владе, ради заштите њихових права приликом извоза овнова и оваца из Србије у Турску, изјавили: „Наши дедови и очеви водили су, а ми сада као њихови наследници водимо доста знатну трговину са овновима одавде из Србије за Цариград. Не сумљамо, да и вашој Светлости није ово обстојателство познато. И као овакви трговци именујемо се Турском речју „Заирџије Стамболске“, за то, што овакве овнове највише за потребу царску и Правителствену дотерујемо у више хиљада у Цариград, по чему имамо и почасни ферман од цара нато, да никада ни паре не морамо плаћати, ни за Беглук, ни за Ђумрук.“²⁰ На челу ових трговачких послова који су се развијали на релацији Цариград — Кнежевина Србија био је, према наводима бугарских сточарских трговаца „Иснаф Целебџијски“: „Као што је надамо се вашој Светлости познато, да ми и цели наш Иснаф Целебџијски поготово сваке, а и ове године, од двадесет и више илијада овнова из Србије у Цариград за Иснаф купујемо и отерамо, као цариградске заирџије.“²¹

Бугарски сточарски трговци долазили су у Кнежевину Србију рано у пролеће, кад су се овце јагњиле, односно у марту и априлу, кад се отопи снег са путева и планина да би лакше путовали. Неколико месеци обилазили су сточарске крајеве у Кнежевини Србији, посебно источну Србију, као и пролећне вашаре и панаџуре, где су могли да купе јагањце. Кад би накуповали по неколико стотина (појединци су куповали по две и три хиљаде), онда су обично преко Панадрилског Ђумрука (царине) прелазили српску границу и упућивали се у Цариград, преко Пирота, Самокова и Ихтимана, и долином Марице, до турске престонице. Своје путовање од Кнежевине Србије до Цариграда тако су подешавали да су се неколико месеци задржавали по планинским суватима Старе планине преко којих су пролазили да би што боље утовили младе јагањце сочном планинском травом, тако да би на цариградску пијацу стигли уочи највећег муслиманског празника Бајрама, када се, по муслиманским обичајима, купује такозвани куртанбајрам.²² У Цариград су улазили преко места познатог под називом Еди кула, односно седам кула, у којима су турске власти вршиле контролу свих стада оваца и овнова, које је требало продати на цариградској пијаци.

Већ смо нагласили да су бугарски сточарски трговци који су одржавали везе са Кнежевином Србијом претежно били родом из Копривштице, Панаџуришта, Карофела, Карлова, Пирдо-

²⁰ Архив Србије, фонд Попечитељства иностраних дела и оделење ф. VI. бр. 85/1852.

²¹ Архив Србије, фонд Попечитељства иностраних дела и оделење ф. VI. бр. 85/1852.

²² Климент Цамбазовски, *Бугарски сточарски трговци у Кнежевини Србији у првој половини XIX века*, 180.

па, Пазарцика, Пловдива, Златице, Сопота, Батака и других места. Међу њима је било и оних који су имали велики углед не само код бугарског народа него и код турских власти. Од 1842. до 1847. године, на пример, Кнежевину Србију посећивали су најистакнутији бугарски сточарски трговци из породице Чалковци из Копривштице.²³ У протоколу панадрилске царинарнице из 1842. и 1843. године налазе се подаци да је Кнежевину Србију посетио Стојан, Стојко из породице Чалковци из Копривштице, а који се потписивао као Стојан Стојко Тодоровић, и за два до три дана из Србије изгонио у Цариград 3263 овнова. О том познатом бугарском сточарском трговцу Јордан Јорданов каже: „Велики Велко умро је у току 1841. године, а његово место како у трговини, исто тако, и у друштвеним пословима достојно је заузео његов брат Велики Стојан Тодоровић. Он је био врло одлучан и загрејани патриота, али као искусан трговац, веома тактичан. За њега се претпоставља, да је учествовао у познатој Завери, када се сусретао са истакнутим иностраним личностима, а разумљиво је радило се о политичком ослобођењу Бугарске, независно од Грчке и Бугарске (мисли се на браилску побуну). Велики Стојан изградио је цркву у пловдивском предграђу Маршава, у којој је наредио да се служи на бугарском језику. Исто тако подигао је бугарску школу у Каршијаку и Марашу у Пловдиву. После пожара у Пловдиву када је у току 1847. године изгорела общта школа, велики Стојан је уз помоћ и осталих трговаца, подигао изнова школу, а истовремено подигао је и женску школу. Исти у спомен своје жене, њеним средствима подигао је 1850. године школу „Св. Кирила и Методија“, која се прославила као и Габровачка школа.“²⁴

Познати бугарски сточарски трговац Стојко Тодоровић из Копривштице је четрдесетих година XIX века врло често посећивао Кнежевину Србију, захваљујући трговачким везама и промету између Србије и Цариграда. У доба уставобранитеља постојала је врло честа и чврста веза између српске владе и истакнутих бугарских сточарских трговаца, који су учествовали у бугарском националном покрету, а преко њих се развијала културно-просветна и политичка сарадња између српског и бугарског народа.²⁵ Та веза није се остваривала само у границама Кнежевине Србије већ и у Бугарској, а то се десило приликом посете кнеза Александра Караборђевића Казанлаку, средином 1846. године, када је имао врло занимљив сусрет са трговцима из тог дела Бугарске.²⁶

²³ Јурданъ Јурдановъ, *н.д.*, 212.

²⁴ Јурданъ Јурдановъ, *н.д.*, 214.

²⁵ Климент Цамбазовски, *Културно-политичке везе Бугара с Кнежевином Србијом од почетка XIX века до Париског мира 1856. године*, САНУ, Балканолошки институт, Београд 1982, 167.

²⁶ Климент Цамбазовски, *Бугарски сточарски трговци у Кнежевини Србији у првој половини XIX века*, 181.

Томе, међутим, треба додати и врло честе контакте између српског капућехаје у Цариграду Константина Николајевића и бугарских сточарских трговаца, кад се указивала потреба да српска влада интервенише код великог везира да би се елиминисале злоупотребе турских царинских власти и беглекција, који су од бугарских сточарских трговаца незаконито наплаћивали царинске таксе или беглук за стоку која се терала из Кнежевине Србије у Турску, односно у Цариград. Тада би се указала потреба за заједничком акцијом српске владе и бугарских сточарских трговаца код турских власти како би се правилно протумачиле надлежности турских царинских органа, као и злоупотребе закупа беглука, који су желели да се што више обогате у току трајања закупа аренде од беглука, на рачун бугарских сточарских трговаца.

О замаху извоза овнова оваца и коза из Кнежевине Србије у Цариград средином XIX века најбоље могу да потврде протоколи Панадрилског Ђумрука (царинарнице) у којима је бележено колико је сваки бугарски сточарски трговац пребацио ситне стоке преко српске границе у Турску, односно Цариград. Према нашим подацима из Протокола Панадрилске царинарнице, рекордан извоз овнова, оваца и коза из Кнежевине Србије у Цариград постигнут је у току 1842. године, када је извезено 51 422 овнова и оваца и 10 185 коза, што је био значајан трговачки подухват у то доба.²⁷

Бугарски сточарски трговци у Кнежевини Србији

Географски и међународни положај Србије и Бугарске на Балканском полуострву био је један од основних фактора привредних веза између српског и бугарског народа. Кад се томе дода и заједничко јужнословенско прекло, као и сличност језика, може се претпоставити какве су све могућности постојале за њихову међусобну сарадњу на друштвеном и привредном животу. Међутим, заједнички живот и иста судбина у границама Отоманског Царства приближавала је два народа у културно-просветном и политичко-привредном развоју, посебно у оном делу где су се међусобно додиривали или били у заједничкој административној и политичкој целини Турске. Предмет нашег истраживања, међутим, јесте привредна сарадња произвођача сточарских производа из Кнежевине Србије и бугарских сточарских трговаца у вези са извозом и пласманом ситне стоке и сточарских производа из Србије на отоманско тржиште. Та традиционална веза постојала је док су они живели заједно у границама Отоманског Царства, посебно између произвођача сточарских производа у источној Србији, који су своја стада оваца и коза напа-

²⁷ Климент Цамбазовски, *исто.* 178.

сали дубоко на територији Бугарске, на суватима Старе планине, и бугарских сточарских трговаца, који су Цариград снабдевали сточарским производима. О томе износи Гавра Андрић гургусовачки, односно књажевачки сточарски трговац, чија су стада оваца и коза пасла по суватима Старе планине 1858. године: „Од постанка Кнежевине Србије и присаједињења са Бугарском границећи се 6 округа ка истом, трговина наша са живом стоком између нас и пограничне нам Бугарске увек је једним истим начином вођења т. ј. трговци су наши своју стоку сваке године у видинско окружје и у суседне пределе гди сувати има на исте претеривали, тамо стоку ранили, и урањену нешто овамо натраг враћали, а нешто и бугарским трговцима продавали, без да су до сад чему год од стране турске стране узнемиравани били.“²⁸

Захваљујући присаједињењу шест округа источне Србије Кнежевини Србији у мају 1833. године, у Србији је унапређена производња ситне стоке, посебно оваца, овнова и коза, што је створило услове за повећан извоз ситне стоке у Цариград и суседне турске провинције. То потврђује и једна мала статистика у студији о трговини у доба кнеза Милоша, где аутор Даница Милић износи да се производња оваца, овнова и коза у Кнежевини Србији из године у годину повећава после присаједињења источне Србије. Тако, на пример, у периоду од 1827. до 1833. године у Србији је било 41 490 торова, у којима се гајило 1,201.162 оваца и коза, а у току 1834. године било је 64 255 торова и гајено је 1,336.938 оваца и коза.²⁹

Могућности за привредну сарадњу између бугарских трговаца и српских произвођача, међутим, проширене су тек после ступања на снагу Хатишерифа из 1830. и 1833. године, када је Кнежевина Србија добила политичку, националну и привредну аутономију и кад су укинуте феудалне дажбине српских сељака, тако да су створене могућности за повећану производњу пољопривредних и сточарских производа, који су задовољавали не само потребе исхране српског становништва већ се вишак те производње извозио. Тек тада је почео процес независног развоја српске националне привреде, која ће моћи да самостално организује своје привредне односе и везе са суседним земљама. Тада је на границама Србије према Турској била организована царинска служба, која је водила евиденцију уласка и изласка иностраних и домаћих трговаца, као и извоза и увоза преко границе, односно контролу спољне трговине.³⁰ Међутим, не треба заборавити

²⁸ Климент Цамбазовски, *Утицај Хатишерифа од 1830. и 1833. године на режим сточарења и трговине стоком на источној граници Кнежевине Србије*, Зборник са симпозијума „Одредбе позитивног законодавства и обичајног права о сточарским кретањима у југоисточној Европи кроз векове, Посебно издање Балканолошког института САНУ, Београд, 1 — 76, 325.

²⁹ Даница Милић, *Трговина Србије 1815—1839*, 312.

³⁰ Мита Петровић, *н.д.*, књ. I, 204.

да су у Хатишерифу из 1830. и 1833. године постојале извесне одредбе којима је олакшан трговачки промет између Кнежевине Србије и суседних провинција, посебно са Бугарском. Ево како је то формулисано у Хатишерифу из 1833. године: „Моја је особита жеља, да српски народ под сенком моје царске силе ужива све користи што их трговина доноси; да сваки Србин који хоће да тргује моћи ће, пошто му се прегледа пасош од његовог кнеза, узимати од чиновника моје високе Порте тескере, с којим ће моћи путовати по свима областима моје велике царевине да тамо тргује, као и остали поданици моје високе Порте.“³¹ Оно што је важило за српске трговце на територији Отоманског Царства, важило је и за бугарске сточарске трговце на територији Кнежевине Србије. Значи, долазак бугарских сточарских трговаца у Кнежевину Србију није био ничим ограничаван. Довољно је било да они имају тескера својих месних турских власти да би без икаквих препрека могли слободно да путују по целој територији Кнежевине Србије.

Бугарски сточарски трговци обично су у Кнежевину Србију долазили рано у пролеће, у марту или априлу, чим се снег отопи и створе могућности за путовање без сметње по друмовима, као и кад трава толико нарасте да могу пасти купљене овце и козе. Бугарски сточарски трговци обично су долазили у Кнежевину Србију са великим бројем чобана, односно терача стада, наоружаних пушкама, који су их обезбеђивали на путовању или бранили од нападача на дугом путу од Србије до Цариграда.³² Тешки услови живота, међутим, натерали су бугарске чобане, односно тераче стада, да буду тако обучени у кожа одела која су их штитила од хладноће, снега и кише, па су личили на „мечке које се крећу на две ноге“.³³ Бугарски чобани, односно терачи стада, на свом путу од границе Кнежевине Србије до Цариграда имали су највише тешкоће, међутим, између Самокова и Софије, где су их често нападали разбојници да би им отели овце (стада).“³⁴

Као што смо нагласили, бугарски сточарски трговци долазили су у Кнежевину Србију рано у пролеће и, после неколико месеци задржавања на територији Србије, са великим стадима онова, оваца и коза прелазили су српску границу код Пандарилске границе и преко Пирота, Самокова, Софије и Интиманског кланца спуштали се у долину Марице. Тако би преко тракијских поља стигли у Цариград уочи Бајрама, да би што повољније про-

³¹ Климент Цамбазовски, *Утицај Хатишерифа од 1830. и 1833. године на режим сточарења и трговине стоком на источној граници Кнежевине Србије*, 324.

³² Климент Цамбазовски, *Бугарски сточарски трговци у Кнежевину Србији у првој половини XIX века*, 172.

³³ Јурданъ Јурданов, *н.д.*, 218.

³⁴ Србске новине, Београд бр. 65 од 5. јула 1848. године.

дали своју стоку, користећи муслиманске обичаје за овај велики празник. Бугарски сточарски трговци долазили су у Кнежевину Србију преко Алексиначке царинарнице, зато што је долином Марице, Нишаве и Мораве текао редован саобраћај између Алексинца и Цариграда, односно између Турске и Кнежевине Србије. Тако, на пример, у марту и априлу 1844. године стигли су преко Алексиначке царинарнице у Кнежевину Србију бугарски сточарски трговци заједно са чобанима: Никола Најдановић из Копривштице 13. априла 1844. године, Тодор Павлов из Копривштице 13. априла 1844. године, Брајко Вулков из Копривштице 13. априла 1844. године, Петко Х. Братојев из Пирдопа 20. марта 1844. године, Тодор Рајковић из Панаџуришта, 11. априла 1844. године, Јосиф Тодоровић из Панаџуришта 12. априла 1844. године и други. У пролеће 1844. године преко Алексиначке царинарнице дошло је у Кнежевину Србију око 40 до 50 бугарских сточних трговаца, са чобанима или терачима стада, и то: из Копривштице 20, из Пирдопа 8, из Панаџуришта 5, из Петрича 5, из Клисуре 2. После једномесечног или двомесечног задржавања у Кнежевини Србији прешли су српску границу код Пандарилске царинарнице и упутили се за Цариград. Тако, на пример, Дајча Беновић из Копривштице, на путу за Цариград, прешао је српску границу 3. маја 1844. године, после месец и по дана задржавања у Кнежевини Србији, Тодор Павлов из Копривштице вратио се после месец дана задржавања; Петко Х. Брајтов из Пирдопа вратио се после 50 дана задржавања, Брајко Вулковић из Копривштице вратио се после 28 дана; Тодор Рајковић из Панаџуришта вратио се после месец дана, Илија Стојановић из Копривштице вратио се после 25 дана, а Јосиф Тодоровић из Панаџуришта — после 28 дана.³⁵

Количина и квалитет стоке коју су бугарски сточарски трговци куповали по селима или панаџурима и вашарима у Кнежевини Србији после непредвиђеног задржавања, може се најбоље утврдити на основу царинских протокола Пандарилске царинарнице и царинарнице на Вршкој Чуки, где су они најчешће прелазили границу. Захваљујући раду у Архиву Србије, ми смо успели да прикупимо податке о доласку и одласку бугарских сточарских трговаца у Кнежевину Србију од краја 1841. године до краја 1844. године. На основу евиденције која је вођена у Пандарилској царинарници и царинарници на Вршкој Чуки, могли смо да утврдимо: датум преласка границе бугарских сточарских трговаца, име и презиме, место рођења, број оваца, овнова и коза које су пребацивали преко српске границе и царинску таксу која је плаћана српским царинарницама по тада установљеној тарифи. Најпре ћемо изнети податке из протокола Пандарилске царинарнице од краја 1841. до краја 1844. године.

³⁵ Климент Цамбазовски, *Бугарски сточарски трговци у Кнежевини Србији у првој половини XIX века* 172.

*Пандарилска царинарница
1841. година*

1)	3. IX 1841. године	Никола Недељковић из Копривштице	923 овна	461 20 пр.
2)	9. IX 1841. године	Вулко Најденовић из Копривштице	3.878 овнова	1.938 гр.
3)	17. IX 1841. године	Вулко Ганчић из Копривштице	436 овнова	218 гр.
4)	18. IX 1841. године	Ратко Атанацковић из Копривштице	284 козе	142 гр.
5)	18. IX 1841. године	Јованча Вулковић из Пирдопа	532 овна	266 гр.
6)	11. X 1841. године	Борбе Мијовић из Бековице	659 коза	329 гр.
7)	5. XI 1841. године	Лала Јовановић из Пирдопа	602 овна	306 гр.
8)	7. XI 1841. године	Лала Јовановић из Пирдопа	600 овнова	300 гр.
9)	9. XII 1841. године	Лука Генчевић из Копривштице	200 дебелих свиња	1.000 гр.
10)	9. XII 1841. године	Пенчо Панчовић из Копривштице	199 дебелих свиња	995 гр.

1842. година

1)	10. IV 1842. године	Стојан Анђелковић из Сопота	668 овнова	344 гр.
2)	18. IV 1842. године	Дакчо Стојановић из Панабуришта	631 овна	315 гр. и 20
3)	22. IV 1842. године	Неша Николић из Пазарџика	1.370 овнова	685 гр.
4)	24. IV 1842. године	Неја Симоновић из Копривштице	829 овнова	414 гр.
5)	24. IV 1842. године	Јулча Гамчовић	2.024 овна	1.012 гр.
6)	24. IV 1842. године	Јања Николић из Копривштице	1.000 овнова	500 гр.
7)	24. IV 1842. године	Неша Николић из Пазарџика	691 овна	345.20 п.
8)	25. IV 1842. године	Неша Николић из Пазарџика	693 ован	346 гр.
9)	28. IV 1842. године	Јосиф Тодоровић из Панабуришта	3.265 овнова	1.632,20 п.
10)	30. IV 1842. године	Стојан Манчовић из Панабуришта	685 овнова	342.20 п.
11)	30. IV 1842. године	Стојан Вукојевић из Копривштице	811 овнова	405.20 п.
12)	30. IV 1842. године	Вулко Најденовић из Копривштице	309 овнова	154.20 п.

13)	30. IV 1842. године	Стојко Тодоровић из Копривштице	2.406 овнова	1.200 гр.
14)	2. V 1842. године	Стојко Тодоровић из Копривштице	456 овнова	228 гр.
15)	2. V 1842. године	Јован Даскал из Копривштице	685 овнова	342.20 п.
16)	2. V 1842. године	Стојко Тодоровић из Копривштице	391 овнова	195.20 п.
17)	2. V 1842. године	Дајча Генчов из Копривштице	1.787 овнова	893.20 п.
18)	2. V 1842. године	Дајча Генчовић из Копривштице	200 овнова	100 гр.
19)	2. V 1842. године	Најден Беновић из Копривштице	2.040 овнова	1.020 гр.
20)	2. V 1842. године	Најден Беновић из Копривштице	2.231 овнова	1.115.20 п.
21)	2. V 1842. године	Дајча Стојковић из Панабуришта	344 овнова	172 гр.
22)	2. V 1842. године	Неја Симоновић из Копривштице	1.800 овнова	900 гр.
23)	4. V 1842. године	Најден Вулковић из Копривштице	1.392 овнова	696 гр.
24)	4. V 1842. године	Стојко Тодоров из Панабуришта	743 овнова	371.20 п.
25)	4. V 1842. године	Пенчо Најденов из Пирдопа	603 овнова	301.20 п.
26)	4. V 1842. године	Дајча Петровић из Копривштице	792 овнова	395 гр.
27)	4. V 1842. године	Дајча Стојков из Панабуришта	842 овнова	421 гр.
28)	5. V 1842. године	Неја Симоновић из Копривштице	11 овнова	5.20 п.
29)	5. V 1842. године	Неја Белов из Пирдопа	794 овна	397 гр.
30)	5. V 1842. године	Стојча Петков из Копривштице	435 овнова	217.20 п.
31)	5. V 1842. године	Вулко Копрившница из Копривштице	885 овнова	442.20 п.
32)	5. V 1842. године	Цветко Петровић из Копривштице	335 овнова	167.20 пж
33)	8. V 1842. године	Михаило Јовановић из Филибе	812 овнова	406 гр.
34)	9. V 1842. године	Неделько Димитријевић из Калофера	826 овнова	413 гр.
35)	9. V 1842. године	Стојил Стојковић из Калофера	300 коза	150 гр.
36)	9. V 1842. године	Стојан Стојковић из Калофера	430 овнова	215 гр.
37)	9. V 1842. године	Најден Нешов из Копривштице	385 овнова	182.20 п.
38)	9. V 1842. године	Атанас Николов из Копривштице	1.688 овнова	844 гр.

39) 11. V 1842. године	Стојан Тодоровић из Панабурџшта	635 овнова	375 гр.
40) 12. V. 1842. године	Ранбел Илић из Копривштице	600 коза	300 гр.
41) 12. V 1842. године	Нетко Ђирковић из Сопота	480 овнова	240 гр.
42) 12. V 1842. године	Нетко Ђирковић из Сопота	422 козе	211 гр.
43) 11. V 1842. године	Станча Стојановић из Калофера	635 овнова	317 гр.
44) 12. V 1842. године	Драган Марковић из Калофера	400 овнова	200 гр.
45) 13. V 1842. године	Риста Стојановић из Ловча	505 коза	252.20 п.
46) 13. V 1842. године	Крста Стојановић из Ловча	475 коза	237.20 п.
47) 13. V 1842. године	Крста Стојановић из Ловча	446 коза	223 гр.
48) 15. V 1842. године	Добри Генчовић из Пазарџика	1.284 козе	642 гр.
49) 16. V 1842. године	Вулко Најденовић из Копривштице	358 овнова	175.20 п.
50) 18. V 1842. године	Мандил Димитријевић из Враца	334 козе	167 гр.
51) 19. V 1842. године	Јованча Ценов из Враца	728 коза	364 гр.
52) 18. V 1842. године	Стојан Чуков из Ловча	440 коза	220 гр.
53) 22. V 1842. године	Крста Стојановић из Ловча	318 коза	159 гр.
54) 22. V 1842. године	Петко Братија из Пирдопа	726 коза	363 гр.
55) 23. V 1842. године	Димитрије Стаменковић из Златице	420 коза	210 гр.
56) 25. V 1842. године	Стојан Конов из Ловча	490 коза	245 гр.
57) 25. V 1842. године	Коста Јовановић из Сопота	880 коза	440 гр.
58) 26. V 1842. године	Паскал Џомић из Брацигова	526 коза	263 гр.
59) 27. V 1842. године	Станча Банковић из Калофера	1.619 коза	809.20 п.
60) 29. V 1842. године	Стојан Манчовић из Панабурџшта	720 коза	360 гр.
61) 1. VI 1842. године	Стефан Панчовић из Ловча	229 коза	114 гр.
62) 3. VI 1842. године	Стојко Тодоровић из Панабурџшта	1.110 коза	555 гр.
63) 3. VI 1842. године	Недељко Крајчов из Панабурџшта	1 коња	10 гр.

64)	4. VI 1842. године	Вулко Стојановић из Панабуришта	27 волова и 1 кр.	139 гр.
65)	16. VI 1842. године	Стојан Манчовић из Копривштице	229 коза	112 гр.
66)	17. VI 1842. године	Филип Нешић из Пазарџика	43 мршавих свиња	215 гр.
67)	21. VI 1842. године	Борбе Цветковић из Једрена	915 коза	457,20 п.
68)	6. VII 1842. године	Риста Стојановић из Враца	660 овнова	330 гр.
69)	30. VII 1842. године	Костадин Апостоловић из Копривштице	112 мршавих свиња	600 гр.
70)	4. IX 1842. године	Вулко Нејковић из Копривштице	600 ока вуне	12 гр.
71)	4. IX 1842. године	Вулко Нејковић из Копривштице	800 овнова	400 гр.
72)	7. IX 1842. године	Вулко Нејковић из Копривштице	1.010 овнова	505 гр.
73)	7. IX 1842. године	Вулко Нејковић из Копривштице	80 јагњаци	20 гр.
74)	9. IX 1842. године	Донча Николић из Копривштице	638 овнова	314 гр.
75)	10. IX 1842. године	Борбе Панчовић из Пазарџика	19 мршавих свиња	95 гр.
76)	16. IX 1842. године	Васил Манчовић из Батака	96 свиња мршавих	480 гр.
77)	17. IX 1842. године	Бенча Петковић из Копривштице	800 овнова	400 гр.
78)	17. IX 1842. године	Бенча Петковић из Копривштице	780 овнова	390 гр.
79)	26. IX 1842. године	Никола Недељковић из Копривштице	1.003 овна	551. гр.
80)	26. IX 1842. године	Никола Недељковић из Копривштице	600 оваца	300 гр.
81)	26. IX 1842. године	Никола Недељковић из Копривштице	600 овнова	300 гр.
82)	3. X 1842. године	Њагул Павловић из Копривштице	911 овнова	455,20 п.
83)	3. X. 1842. године	Њагул Павловић из Копривштице	718 овнова	389 гр.
84)	23. X 1842. године	Лулчо Ненковић из Копривштице	93 мршаве свиње	475 гр.
85)	23. X 1842. године	Лулчо Ненковић из Копривштице	90 мршавих свиња	450 гр.
86)	23. X 1842. године	Лулчо Ненковић из Копривштице	67 мршавих свиња	335 гр.

1843. година

1) 28. IV 1843. године	Данча Тодоровић из Копривштице	923 овна	461,20 п.
2) 28. IV 1843. године	Хаџи Најден Вулковић из Копривштице	782 овна	391 гр.
3) 28. IV 1843. године	Асан Рустемовић из Пирота	63 вола 105 крава 1 јарца	
4) 28. IV 1843. године	Бура Јовановић из Златице	910 овнова	455 гр.
5) 29. IV 1843. године	Најден Беновић из Копривштице	1.080 овнова	540 гр.
6) 30. IV 1843. године	Нено Матов из Пазарџика	1.314 овнова	657 гр.
7) 1. V 1843. године	Тодор Рајков из Панаџуришта	1.106 овна	553 гр.
8) 1. V 1843. године	Најден Беновић из Копривштице	1.000 овнова	500 гр.
9) 1 V 1843. године	Најдан Беновић из Копривштице	1.119 овнова	554 гр.
10) 1. V 1843. године	Најдан Беновић из Копривштице	715 овнова	357,20 п.
11) 3. V 1843. године	Никола Станковић из Копривштице	707 овнова	352,20 п.
12) 3. V 1843. године	Јовко Михаиловић из Копривштице	700 овнова	350 гр.
13) 3. V 1843. године	Панча Хаџи Јолу из Панаџуришта	801 овна	400,20 п.
14) 3. V 1843. године	Данча Николић из Копривштице	1.020 овнова	510 гр.
15) 3. V 1843. године	Данча Николић из Копривштице	1.003 овна	501,20 п.
16) 3. V 1843. године	Данча Николић из Копривштице	1.020 овнова	510 гр.
17) 3. V 1843. године	Никола Десовић из Копривштице	2.500 овнова	1300 гр.
18) 3. V 1843. године	Тодор Јанчо из Копривштице	900 овнова	450 гр.
19) 3. V 1843. године	Лулчо Ганчов из Копривштице	900 овнова	450 гр.
20) 3. V 1843. године	Лулчо Ганчов из Копривштице	1.400 овнова	700 гр.
21) 3. V 1843. године	Вулко Х. Најденовић из Копривштице	603 овна	301,20 п.
22) 3. V 1843. године	Вулко Х. Најденовић из Копривштице	1.056 овнова	528 гр.
23) 3. V 1843. године	Вулко Х. Најденовић из Копривштице	1.056 овнова	527 гр.

24)	3. V 1843. године	Хаџи Најден Вулковић из Копривштице	1.569 овнова	784 гр.
25)	3. V 1843. године	Данчо Николић из Копривштице	100 овнова	50 гр.
26)	3. V 1843. године	Вулко Х. Најденовић из Копривштице	1.050 овнова	525 гр.
27)	3. V 1843. године	Стојан Вулков из Копривштице	784 овна	392 гр.
28)	3. V 1843. године	Генча Дановић из Копривштице	776 овнова	389 гр.
29)	7. V 1843. године	Стојко Тодоровић из Копривштице	2.716 овнова	1358 гр.
30)	7. V 1843. године	Данча Стојковић из Копривштице	811 овнова	405.20 п.
31)	7. V 1843. године	Јован Даскал из Копривштице	973 овна	486.20 п.
32)	7. V 1843. године	Донча Стојковић из Копривштице	811 овнова	405.20 п.
33)	8. V 1843. године	Данча Николић из Копривштице	800 овнова	400 гр.
34)	10. V 1843. године	Лало Јовановић из Пирдопа	783 јарца	391.20 п.
35)	10. V 1843. године	Нено Недељковић из Панабуришта	290 јараца	195 гр.
36)	10. V 1843. године	Стојан Ненковић из Панабуришта	239 јараца	119.20 п.
37)	10. V 1843. године	Данча Николић из Копривштице	237 овнова	118.20 п.
38)	15. V 1843. године	Тодор Најденовић из Филиба	652 јарца	326 гр.
39)	15. V 1843. године	Тодор Најденовић из Филиба	643 јарца	321.20 п.
40)	15. V 1843. године	Тодор Најденовић из Филиба	655 јараца	327.20 п.
41)	15. V 1843. године	Тодор Најденовић из Филиба	623 јарца	311.20 п.
42)	2. VI 1843. године	Хаџи Димитрије Тодоров из Копривштице	570 јараца	285 гр.
43)	12. VI 1843. године	Рашко Атанасовић из Копривштице	1 коња	10 гр.
44)	20. VIII 1843. године	Петко Берданов из Копривштице	776 овнова	838 гр.
45)	2. X 1843. године	Манчо Грозданов из Панабуришта	770 овнова 40 ока вуне	385 гр. ²⁸ 41.20 п.

1844. година

1)	2. V 1844. године	Голуб Крстић из Пирота	53 вола 42 краве 3 телета	706 гр.
----	-------------------	---------------------------	---------------------------------	---------

²⁸ Архив Србије, Фонд Београдски ђумрук, Протокол Радужевачког ђумрука од краја 1840—1843. године.

2) 3. V 1844. године	Дојча Генчев из Копривштице	1.414 овна	707 гр.
3) 5. V 1844. године	Стојан Лилић из Пирота	1 коњ	10 гр.
4) 5. V 1844. године	Н. Тодор Павловић из Панаџуришта	1.624 овнова	812 гр.
5) 10. V 1844. године	Јосиф Тодоровић из Панаџуришта	1.119 овнова	539.20 п.
6) 10. V 1844. године	Неја Симоновић из Копривштице	781 овањ	380.20 п.
7) 10. V 1844. године	Петко Х. Братојев из Пирдопа	1.450 овнова	725 гр.
8) 10. V 1844. године	Илија Стојановић из Копривштице	1.500 овнова	775 гр.
9) 10. V 1844. године	Данча Николић из Копривштице	1.000 овнова	500 гр.
10) 10. V 1844. године	Данча Николић из Копривштице	1.298 овнова	649 гр.
11) 10. V 1844. године	Брајко Вулковић из Копривштице	1.392 овна	698 гр.
12) 11. V 1844. године	Асан Рустемовић из Пирота	103 вола, 113 крава, 1.945 овнова	2255 гр.
13) 11. V 1844. године	Јосиф Тодоровић из Панаџуришта	1.665 овнова	832.10 п.
14) 11. V 1844. године	Стојан Љубеновић из Копривштице	1.393 овна	693 гр.
15) 11. V 1844. године	Најден Геновић из Копривштице	1.000 овнова	500 гр.
16) 11. V 1844. године	Најден Геновић из Копривштице	814 овнова	407 гр.
17) 11. V 1844. године	Најден Николић из Копривштице	1.196 овнова	598 гр.
18) 11. V 1844. године	Најден Николић из Копривштице	1.200 овнова	600 гр.
19) 11. V 1844. године	Тодор Рајковић из Панаџуришта	800 овнова	400 гр.
20) 11. V 1844. године	Тодор Рајковић из Панаџуришта	800 овнова	400 гр.
21) 13. V 1844. године	Тодор Рајковић из Панаџуришта	868 овнова	435 гр.
22) 13. V 1844. године	Вулко Најденовић из Копривштице	870 овнова	435 гр.
23) 13. V 1844. године	Вулко Најденовић из Копривштице	758 овнова	379 гр.
24) 13. V 1844. године	Вулко Најденовић из Копривштице	769 овнова 21 во	384 гр. 208 гр.
25) 13. V 1844. године	Голуб Крстић из Пирота	8 крава 6 свиња мршавих	
26) 16. V 1844. године	Брајко Вулковић из Копривштице	886 овнова	443 гр.
27) 16. V 1844. године	Стојча Љубеновић из Копривштице	1.006 овнова	503 гр.
28) 16. V 1844. године	Сава Х. Николић из Пирдопа	500 ока вуне прана	55 гр.

29) 20. V 1844. године	Тодор Најденовић из Филиба	631 јарац	315 гр.
30) 20. V 1844. године	Тодор Најденовић из Филиба	622 јарца	311 гр.
31) 20. V 1844. године	Тодор Најденовић из Филиба	651 јарац	325 гр.
32) 20. V 1844. године	Тодор Најденовић из Филиба	600 коза	300 гр.
33) 20. V 1844. године	Тодор Најденовић из Филиба	575 коза	287 гр.
34) 22. V 1844. године	Неја Симоновић из Копрившнице	620 овнова	310 гр.
35) 22. V 1844. године	Данча Николовић из Копрившнице	809 овнова	404 гр.
36) 3. VI 1844. године	Стојан Тодоровић из Карлова	566 јараца	283 гр.
37) 3. VI 1844. године	Стојан Тодоровић из Карлова	503 козе	251 гр.
38) 30. VIII 1844. године	Брајко Вулковић из Копрившнице	1.792 овна	871 гр.
39) 9. IX 1844. године	Вулко Х. Најденовић из Копрившнице	1.180 овнова	590 гр.
40) 9. IX 1844. године	Вулко Х. Најденовић из Копрившнице	1.260 овнова	630 гр.
41) 9. IX 1844. године	Х. Тодор Павловић из Копрившнице	683 овна	341 гр. ²⁷

*Царинарница Вришка Чука
1840. година*

1) V 1840. године	Јусуф Меметовић из Видина	205 коза	205 гр.
2) 28. V 1840. године	Мустафа Данил из Видина	510 коза	510 гр.
3) 29. V 1840. године	Петко Накић из Зајечара	424 козе	424 гр.
4) 30. V 1840. године	Мустафа Данил из Видина	501 коза	501 гр.
5) 30. V 1840. године	Мемет Исмаиловић из Видина	400 коза	400 гр.
6) 30. V 1840. године	Мемет Исмаиловић из Видина	411 коза	411 гр.
7) 1. VI 1840. године	Тодор Стојановић из Јагодине	365 коза	365 гр.
8) 6. VI 1840. године	Иван Илијевић из Сумраковца	289 коза	289 гр.
9) 8. VI 1840. године	Тодор Стојановић из Јагодине	997 коза	997 гр.
10) 11. VI 1840. године	Јакуб Аметовић из Видина	949 коза	949 гр.
11) 13. VI 1840. године	Јакуб Аметовић из Видина	227 коза	227 гр.
12) 24. VI 1840. године	Јакуб Аметовић из Видина	111 коза	111 гр.

²⁷ Архив Србије, фонд Казначейства, Протокол Пандарилског Бумру-ка од 1. V. до 30. I. 1844. године ф. XV бр. 65/1844. године.

13) 28. VI 1840. године	Петко Петров из Видина	57 јагњади	28,20 п.
14) 28. V 1840. године	Мемет Исмаиловић из Видина	240 коза	240 гр.
15) 28. VI 1840. године	Хасан Мустафић из Видина	6 овнова 108 јараца	6 гр. 108 гр.
16) 6. VII 1840. године	Јота Николић из Великог Извора	320 коза	320 гр.
17) 19. VIII 1840. године	Петар Петков из Враца	619 коза	619 гр.

1841. година

1) 19. VI 1841. године	Петко Ганчић из Корита	357 овнова	357 гр.
2) 26. IV 1841. године	Тодор Кузмановић из Видина	224 овна 218 јагњади	224 гр. 109 гр.
3) 28. IV 1841. године	Тодор Кузмановић из Видина	119 овнова 110 јагњади	119 гр. 55 гр.
4) 1. V 1841. године	Ганча Ангеловић из Зајечара	420 коза	420 гр.
5) 2. V 1841. године	Коста Николић из Зајечара	230 коза	230 гр.
6) 2. V 1841. године	Ганча Ангеловић из Зајечара	79 коза	79 гр.
7) 5. V 1841. године	Велко Стојановић из Планинице	439 коза 56 јагњади	439 гр. 28 гр.
8) 6. V 1841. године	Мемет Асановић из Видина	81 коза	81 гр.
9) 7. V 1841. године	Мула Усеин из Видина	138 коза	138 гр.
10) 9. V 1841. године	Мула Усеин из Видина	413 коза	413 гр.
11) 12. V 1841. године	Јота Николић из Великог Извора	478 коза	478 гр.
12) 13. V 1841. године	Мула Усеин из Видина	251 коза	251 гр.
13) 16. V 1841. године	Мула Усеин из Видина	321 коза	321 гр.
14) 17. V 1841. године	Мула Усеин из Видина	1.048 коза	1048 гр.
15) 17. V 1841. године	Мула Усеин из Видина	240 овнова	240 гр.
16) 17. V 1841. године	Мула Усеин из Видина	59 јараца	59 гр.
17) 20. V 1841. године	Лазар Бошковић из Зајечара	436 коза	436 гр.
18) 20. V 1841. године	Лазар Бошковић из Зајечара	196 коза	196 гр.
19) 21. V 1841. године	Ганча Ангеловић из Зајечара	505 коза	505 гр.
20) 24. V 1841. године	Ерча Станковић из Рогатине	331 коза	167 гр.
21) 27. V 1841. године	Ибраим Османовић из Видина	906 коза	453 гр.
22) 30. V 1841. године	Ранко Марковић из Рогатине	344 козе	172 гр.

23)	6. VI 1841. године	Ранко Марковић из Рогатине	352 козе	176 гр.
24)	13. VI 1841. године	Урош Микић из Планинице	319 коза	159.20 п.
25)	13. VI 1841. године	Лазар Бошковић из Зајечара	250 коза	125 гр.
26)	16. VI 1841. године	Мула Усеин из Видина	271 коза	135 гр.
27)	16. VI 1841. године	Урош Микић из Планинице	271 коза	135 гр.
28)	18. VI 1841. године	Марко Радосављевић из Гургусовца	987 коза	493.20 п.
29)	20. VI 1841. године	Јован Валовић из Зајечара	312 овнова	156 гр.
30)	4. VII 1841. године	Лазар Бошковић из Зајечара	200 коза	100 гр.
31)	1. VIII 1841. године	Мула Усеин из Видина	115 коза	57.20 п.
32)	13. VIII 1841. године	Јота Николић из Великог Извора	31 ован	15.20 п.
33)	16. VIII 1841. године	Паун Матеић из Планинице	191 коза	95.20 п.
34)	22. VIII 1841. године	Јота Николић из Великог Извора	59 јарића	14.30 п.
35)	23. VIII 1841. године	Јота Николић из Великог Извора	56 овнова	28 гр.
36)	25. VIII 1841. године	Андрија Микүловић из Видина	67 овнова 139 јарића	33.20 п. ³⁸ 34.30 п.

1843. година

1)	4. V 1843. године	Цанко Јотовић из Видина	366 коза	183 гр.
2)	10. V 1843. године	Пенча Ненчов из Филиба	656 коза	328 гр.
3)	10. V 1843. године	Цанко Јотовић из Видина	373 козе	186 гр.
4)	11. V 1843. године	Тодор Кузмановић из Видина	400 коза	200 гр.
5)	13. V 1843. године	Цанко Јотовић из Видина	400 коза	200 гр.
6)	14. V 1843. године	Цоле Миковић из Видина	326 коза	163 гр.
7)	14. V 1843. године	Борђе Првүлов из Видина	45 крава 172 овна 1.136 коза	1018 гр. 81 гр.
8)	18. V 1843. године	Цанко Јотовић из Видина	436 коза	219 гр.
9)	22. V 1843. године	Стевча Цветковић из Лесковца	198 коза	99 гр.
10)	23. VI 1843. године	Занфир Димитријевић из Враца	20 јараца	10 гр.
11)	9. VIII 1843. године	Стамен Цолов из Видина	8 крава и 10 волова	180 гр.

³⁸ Архив Србије, фонд Београдски Бумрук, протокол Бумрука Врш-ке Чуке бр. 457/43 1840—1841. године.

12) 20. VIII 1843. године	Иван Танчов из Видина	135 овнова	67.20 п.
13) 21. VIII 1843. године	Зафираћи Димитријевић из Враца	1 коњ	10 гр.
14) 21. VIII 1843. године	Тодораћи Димитријевић из Враца	1 коњ	10 гр.
15) 31. VIII 1843. године	Крста Тодоров из Видина	7 крава	70 гр.
16) 13. IX 1843. године	Цанко Јотовић из Видина	99 оваца 16 крава	49 гр.* 160 гр.

Као показатељ спољнотрговинског промета ситне стоке између Кнежевине Србије и суседних турских провинција, односно Цариграда, где су главни извозници били бугарски сточарски трговци, узели смо податке из протокола Пандарилске царинарнице за 1842. и 1843. годину. Наиме, сматрали смо да су подаци за те две године најкомплетнији и да могу унеколико послужити као критеријум на основу кога се може закључити о количини извезених оваца, овнова и коза за Турску. Треба, међутим, нагласити да бугарски сточарски трговци нису извозили ситну стоку из Кнежевине Србије за Турску само преко Пандарилске царинарнице, већ и преко Алексиначке царинарнице⁴⁰ и царинарнице Вршка Чука,⁴¹ али да су те количине биле незнатне, тако да нису много утицале на коначне цифре извоза из Кнежевине Србије у суседне турске провинције и Цариград. На основу података из протокола Пандарилске царинарнице за 1842. годину запажа се да је из Кнежевине Србије за ту годину у суседне турске провинције и Цариград извезено 51 757 овнова и оваца, 10 185 коза и 536 мршавих свиња, а у 1843. години 33 881 овнова и оваца, 5 462 козе, 63 вола и 105 крава. Ако се има у виду да су бугарски сточарски трговци за сваку овцу, овна и козу плаћали царинске таксе по пола гроша, а за сваког вола, краву или свињу по 5 гроша, онда је Кнежевина Србија од промета ситном стоком са Цариградом и једним делом западне Бугарске остваривала приход од 40 000 до 50 000 гроша годишње.

Трговина ситном стоком између Кнежевине Србије, као произвођача, и суседних турских провинција и Цариграда, као потрошача, у којој су бугарски сточарски трговци учествовали као посредници, као што смо већ установили, развијала се на обострану корист. Кнежевина Србија имала је двоструку корист од те трговине са Турском: с једне стране, преко извоза ситне стоке на турско тржиште могла је да пласира вишак својих сточарских производа на инострано тржиште, а, с друге стране, наплаћива-

* Архив Србије, фонд Казначейства, протокол Вумрука Вршке чуке 1843. год. ф. XVII 1843. године.

⁴⁰ Архив Србије, фонд Београдског Вумрука, бр. 471.

⁴¹ Архив Србије, фонд Казначейства ф. XVII бр. 7/1843. године.

њем царина и других такса за извоз, српска држава је остваривала значајан приход за своје правилно функционисање. Највише користи, међутим, имали су бугарски сточарски трговци, који су, тргујући ситном стоком из Кнежевине Србије остваривали знатан приход, што је доприносило њиховом угледу како код турских власти, због великог богатства, тако и код бугарског народа, зато што су се често ангажовали у његовом културно-просветном и националном напретку, стварајући народне школе на бугарском језику или оправљајући цркве. За просперитет те трговине посебно је било важно што је њихов углед растао код турских власти, које су стимулисале њихову трговину разним привилегијама, као, на пример, додељивањем фермана да могу слободно трговати ситном стоком и сточарским производима на територији целог царства.

Утицај Хатишерифа из 1830. и 1833. године на промет у трговини бугарских сточарских трговаца са Кнежевином Србијом за време владе уставобранитеља

Своје трговачке послове са Кнежевином Србијом бугарски сточарски трговци развијали су на основу одредаба Хатишерифа из 1830. и 1833. године, као и на основу повластица или фермана које су добили од турских власти, а који су им гарантовали одржавање нормалних и рентабилних веза са српском државом. Бугарске сточарске трговце посебно је привлачила трговина са Кнежевином Србијом зато што је цена ситне стоке, а нарочито овнова, аваца и коза била за 10% нижа него у границама Отоманског Царства, односно онолико колико је износио беглук на једног брва, а који су били обавезни да плаћају произвођачи стоке у Турској као феудалну дажбину својим спахијама. Та разлика у третману стоке која је купљена у Кнежевини Србији често је, међутим, била основа за неспоразуме између турских власти, односно закупаца беглука, и бугарских сточарских трговаца, када су своја стада, купљена у Кнежевини Србији, терали ка Цариграду ради продаје на тамошњој пијаци. А ти неспоразуми најчешће су били последица: прво, честих промена службеника турских пограничних власти, а затим, издавања под аренду, прикупљања беглука, због чега су и једни и други желели да што више искористе, било свој службени положај или закуп аренде на беглук, како би се обогатили на рачун произвођача сточарских производа или бугарских сточарских трговаца. Кад би ти трговци прешли српску границу са стадима купљеним у Кнежевини Србији, одмах су их пресретале турске царинске власти, које су тражиле да плате царину, или беглукците, које су тражиле да плате беглук. У таквим случајевима, заједнички интереси бугарских сточарских трговаца и српске владе доприносили су да заједнички интервенишу код турских пограничних власти или код

турске владе у Цариграду да се отклоне непредвиђене тешкоће у трговини преко границе. Иницијатива за заједничку акцију против злоупотребе службене дужности турских цариника и пограничних власти, као и закупаца беглука, обично је потицала од бугарских сточних трговаца, с обзиром на то да су они били на удару при преласку границе из Кнежевине Србије у Турску. У таквим случајевима трговци би се обраћали српској влади, преко српских пограничних и царинских власти, са којима су били у сталном контакту до преласка преко границе, а кад би у унутрашњости Отоманског Царства, односно на територији Бугарске дошли у сукоб са беглугцијама ради наплате беглука, за помоћ су се обраћали српском дипломатском представнику у Цариграду, односно српском капућехаји на султановом двору.

На основу грађе из Архива Србије утврдили смо да је први заједнички корак српске владе и бугарских сточарских трговаца код турских власти за спречавање наплате беглука за купљену стоку у Кнежевини Србији учињен средином маја 1847. године. Наиме, одмах по преласку српске границе, на путу за Цариград, у близини Пирота, бугарске сточарске трговце који су пратили своја стада пресрели су закупци беглука и затражили да плате беглук за сву стоку купљену у Кнежевини Србији ако желе не-сметано да продуже пут. Бугарски трговци су одмах обавестили управника Пандарилске царинарнице и од њега захтевали да интервенише код српске владе да предузме потребне кораке код турских власти да би се ослободили од плаћања беглука. У име бугарских трговаца управнику Пандарилске царинарнице, међутим, обратили су се чланови пиротског опшества Виден Јовановић, коџобаџа, Цветко Тодоровић, терзибаџа, Бира Млаговнић, Димитрије Петровић, Стефан Велковић, Христа Јовановић и Мане Тишић, с молбом да се кнезу Александру Караборђевићу пошаље приложено писмо. У спроводном писму чланова пиротског опшества од 22. маја 1847. године управнику Пандарилске царинарнице писало је: „Ми низу уписаних улучивши згодну прилику данас всељубезнејше искрено поздрављајући умољавамо! Да би колико год могућно скоро испратили наше обштенародно молебно писмо, с всепонинзнејше Светлом кнезу заједно сос Аризал, рад коег и замољавамо! Његову Књажевску Светлост, да би испратила, и с каквом год приликом Армазар Милостивом предјавила цару; рад коег трудења вашег, хоћете од сад заунапред довечно задужити при намже имено и у писуемја есмо.“⁴²

Пошто је управник Пандарилске царинарнице, преко Попечитељства финансија, проследио кнезу Александру Караборђевићу интервенцију пиротског опшества, заједно с молбом бугарских сточарских трговаца, како би се султану послала жалба због злоупотребе закупаца беглука који неосновано траже да на-

⁴² Архив Србије, фонд Попечитељства финансија П. оделење, ф. IX бр. 11/1847. године.

плате беглук за ситну стоку купљену у Кнежевини Србији, целокупна преписка у вези с тим прешла је у надлежност Попечитељства финансија и Попечитељства иностраних дела. Најпре је Попечитељство финансија обавестило Попечитељство иностраних дела : „Трговци Пиротски, Копривнички и из других места, Бугари, жалили су се писмено Бумрукцији Пандарилском како су њима од стране Беглигџија чини сметња у трговини, коју са нашом страном имају, јер им ови узимају десету овцу, и од сваког брава по 6. паре, и како се тамо неуважавају тескера наших Бумрука; по чему су се и молили да се ова ствар доведе до знања Књезу нашем, да он гди надлежно подествуе и уклоненију ови обстојателства међусобној трговини сметају. Речени Бумрукџија послао је Попечитељству финансија до сада два оригинална писма исти трговаца по томе предмету писана му.“⁴³

После размене мишљења између кнеза Александра Караборбевића, Попечитељства финансија и Попечитељства иностраних дела, тај проблем је пребачен у надлежност српском капућехаји на султановом двору Константину Николајевићу да у контакту с највишим турским властима разјасни где су узроци неоправданог поступка закупца беглука, који од бугарских сточарских трговаца траже да наплате беглук за овнове, овце и козе купљене у Кнежевини Србији. На интервенцију Константина Николајевића код Високе порте у вези са жалбом бугарских сточарских трговаца, турске власти су одмах реаговале и од софијског и нишког паше захтевале да приморају закупце беглука да заплењену стоку пусте без наплате беглука. Кад је Попечитељство иностраних дела добило из Цариграда одговор да бугарски сточарски трговци могу без наплате беглука да наставе пут за Цариград, о томе је 19. јуна 1847. године најпре било обавештено Попечитељство финансија да би одлуку турских власти пренело бугарским трговцима. У писму Попечитељства иностраних дела упућеном Попечитељству финансија пише: „Попечитељство је иностраних дела послало данас Г. Паши Нишком да се ова злоупотребленија дигну: и како ће по својој прилици турска власт по овом делу нужно иследованије учинити, то се овим Попечитељство финансија умољава, да оно о овом преко горе реченог Бумрукџије трговце вопросне о томе извести ради њиховог знања.“⁴⁴

Неколико година бугарски сточарски трговци су мирно терали своја стада оваца, овнова и коза купљених у Кнежевини Србији јер су беглугџије поштовале одлуку Високе порте донесену на основу интервенције српске владе. А тада се десило нешто што је допринело да се сторнира одлука турске владе донесена средином јуна 1847. године. Тада је настао неспоразум у вези са одредбама Хатишерифа из 1830. и 1833. године и у вези са

⁴³ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија П. одељење ф. IX бр. 11 од 3. јуна 1847. године.

⁴⁴ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија П. одељење ф. IX бр. 11/1847. године.

тумачењем привилегија бугарских сточарских трговаца султано-вим ферманима. Разлог за то били су захтев турских цариника да се за увезену стоку из Кнежевине Србије наплаћује царина и интервенција закупаца аренде на беглук да се за сваког брва наплаћује беглук. Овога пута се толико компликовала ситуација у вези са извозом стоке из Кнежевине Србије у Турску, да је српска влада била принуђена да од маја 1850. до октобра 1852. године води преписку са Високом портом како би се разјасниле одредбе Хатишерифа из 1830. и 1833. године у вези са извозом стоке из Србије, а затим, стечене привилегије бугарских сточарских трговаца на основу султанових фермана.

Средином маја 1850. године, у уобичајено време, бугарски сточарски трговци почели су да прелазе српску границу са стадима оваца, овнова и коза купљеним у Кнежевини Србији да би стада лети напасали по суватима Старе планине и тако утовљена продали у Цариграду по што повољнијој цени. Непосредно по преласку српске границе трговце су пресрели беглугије и затражили од њих да за ту стоку плате беглук ако желе да несметано продуже пут за Цариград. Као и раније, бугарски сточарски трговци обратили су се српској влади, односно кнезу Александру Караборђевићу, за заштиту својих права. У писму упућеном из Пирота кнезу Александру Караборђевићу 15. маја 1850. године они пишу: „Пошто смо височајше таксе тамо Ђумрук чесно исплатили, овамо смо их без сваке сумње дотерали. — Опазивши сада бегликчије Пиротске и Софијске таква, а тескере оне које отуда имамо, никако нећеду да признају, но од нас захтевајући да беглик десетак т. е. од 10 брва један дамо узаптити. А ми и наши стари како што од 30 година знаду до сада такво што узимано није, и будући ја само тај наш добитак, од исти — па ако би случајно ми захтевани десетак платили, онда каква би нам нужда, да отуда стоку за овамо купујемо била?“

„Тога ради ми с целим нашим Иснафом Целепским, обраћамо се, колено поклоно вашу Светлост умолити доодимо, да би она у Цариграду Блистателној Порти доставили. — Е да би Бегликчибашију Мехмед Бега Неврокопу принудила, те захтевани беглик десетак његовим Сајијама јавно, да одпусти и не наплати.“⁴⁵ Писмо су потписали: Дончо Николов, Најден Бенави, Брајко Влков, Дејан Пенчов, Неша Николов, Ставчу Стојанов, Мешо Николe, Тодор Рајков, Динча Бранков, Најдан Влков и Дојча Стојков.“

Само један дан касније, 16. маја 1850. године, међутим, из Гургусовца је кнезу Александру Караборђевићу стигла друга молба бугарских трговаца у којој су опширније изнети подаци о току трговине ситном стоком између Кнежевине Србије на обострану корист, са захтевом да се код турске владе интервенише

⁴⁵ Архив Србије, фонд Попечитељства иностраних дела I. оделење ф. VI. бр 85/1852. године.

како би се скинула забрана беглугија за наплату беглука да би стада продужила пут за Цариград. Они су у својој молби изнели: „Наши дедови и очеви водили су, а и ми сада као њихови наследници водимо доста знатну трговину са овновима одавде из Србије за у Цариград. Несумњиво, да и вашој Светлости није ово обстојателство познато. И као овакви трговци именуемо се Турском речи: „Заирције Стамболске“, за то: што овакве овнове највише за потребу царску и Правителствену дотерујемо и више хиљада у Цариград, по чему имамо и почасни ферман од цара на то, да никад ни паре не морамо плаћати, ни за Беглук, ни за Бумрук“.

„Но сад нам се у овоме показала противна невоља над оним овновима, као и јарцима, које смо досад покуповали овде у Србији за трговину пред поменутог рода, т. е. намеравају нам закупци Беглука у Пироту, као ортаци: Тодор Десов, Илија Коблешко, и Стеван Топал Олу узети на сву стоку из Србије Беглук, као и Бумрукције Нишевачке Бумрук, по томе: што веле, да се речени свевисочајши ферман односи само на стоку реченог рода трговине наше ону, коју у области Турског царства купујемо, а никако на ону, коју у Србији скупљамо. Ми ипак сматрамо, да је ово сасвим неоправдано и, криво узето у призреније, по томе: што речени свемилостивејши ферман царски изриком вели, без икаквог изијатија: да ми не подпадамо никаквом плаћању, ни на једну пару, за трговину реченога рода. — И ако се ова неправда не буде се скорим уклонила законим путем од нас: Бићемо принуђени од сад престати сваког рода трговине са Србијом водити: Јер и сама највиша правда Србије није рада нашој штети, као и ми сами, у чему смо тврдо уверени, као прамо држави сродие нам народности.“

„За то са предстојећим у највишој покорности припадамо пред скут отечески ваше Светлости, да би нам се у изложеном и од стране високе милости ваше скорија помоћ закона одвад за свагда указала, која би постојано уклонила наведену неправду са трговине наше по реченом, како не би на штету наше и Србије постали.“⁴⁶

Молбу су потписали „Заирције Стамболске, Еснаф Целепски“: Најдан Бејков, Дончо Николович, Неша Николович, Станџа Батула, Брајко Влков, Дејан Пенчо аци олу, Тодор Рајкович, Најден Калчо олу, Динчо Стоикович, Јосиф Белошита, Филип Николаевич, Пандили Петров, Никола Десов и Деда Динча.

После размене писама и информација између Попечитељства финансија и Попечитељства иностраних дела о захтеву бугарских сточарских трговаца да се српска влада ангажује код Високе порте за ослобађање плаћања и беглука и царине, 21. јуна 1850. године цео предмет је послат у надлежност српском капућехаји у

⁴⁶ Архив Србије, фонд Попечитељства иностраних дела I. одељење ф. VI. бр. 85/1852. године, II. бр. 984 од 16. маја 1850. године.

Цариграду Константину Николајевићу, с напоменом: „По смислу дакле те жалбе изволите ви код Порте подејствовати, да се онамо, куда надлежни изда такав налог којим ће се злоупотребљенија она, која се на штету трговине вопросне чине дигнути.“⁴⁷

Захваљујући брзој интервенцији српског капућехаје у Цариграду Константина Николајевића код Високе порте, упућено је друго везирско писмо, слично ономе из јуна 1847. године, упућеном нишком и софијском паши, од којих се захтевало да бугарске сточарске трговце ослободе плаћања беглука и царине.

Пошто је, међутим, у последње две године поновљен исти поступак пограничних турских власти и закупаца беглука приликом преласка српске границе бугарских сточарских трговаца са стоком купљеном у Кнежевини Србији, српски представник на Високој порти Константин Николајевић желео је да тачно утврди праве узроке ове појаве. Зато је крајем 1850. и у току јануара 1851. године предузео званичне кораке код Министарства иностраних дела и Министарства финансија турске владе да би разоткрио оне који су спречавали врло успешну трговину овцама, овновима и козама између Кнежевине Србије и бугарских сточарских трговаца, која је била заснована на одредбама Хатишерифа из 1830. и 1833. године, као и привилегијама и ферманима бугарских трговаца као снабдевача Цариграда сточарским производима и месом. После исцрпних разговора са званичним представницима турске владе, као и после контаката са пословним људима из Цариграда, који су били одговорни за снабдевање града сточарским производима и месом, у извештају Попечителству иностраних дела од 31. јануара 1851. године, Константин Николајевић изнео је три основна разлога који су ометали извоз ситне стоке из Кнежевине Србије у Цариград:

1) Став закупаца аренде беглука за Румелију касап-баше цариградског Османа Ефендије, односно старешине касапског еснафа, који је захтевао да се у Турску не дозволи увоз оваца, овнова и коза из Кнежевине Србије, зато што нижом ценом на цариградској пијаци конкуришу продаји ситне стоке домаћих произвођача. Зато је старешина цариградског касапског еснафа Осман Ефендија интервенисао код највиших органа турске власти и од њих захтевао, да се спречи увоз оваца, овнова и коза из Кнежевине Србије за цариградску пијаци, зато што је купљена стока у Србији за 10% јефтинија од стоке која се купује од домаћих произвођача. Тачно за онај проценат 10%, колико су турски произвођачи стоке обавезни да плаћају беглук беглуцијама приликом продаје својих производа на домаћем тржишту. Ова интервенција касаб-баше Цариграда Османа Ефендије, код највиших органа турских власти, изгледа као да је постигла жељене резултате, а то је могло да се констатује на основу пона-

⁴⁷ Архив Србије, фонд Попечителства иностраних дела .I. одељење ф. VI. бр. 85/1852. године II. бр. 544.

шања министара иностраних дела турске владе, који је избегавао да изнесе конкретне разлоге, зашто се праве сметње увозу оваца, овнова и коза из Кнежевине Србије у Цариград.⁴⁸

2) Следећи разлог за спречавање увоза оваца, овнова и коза из Кнежевине Србије у Цариград и Турску било је питање наплате царине и беглука као државног прихода Отоманског Царства. Ако би се од тог увоза из Кнежевине Србије наплаћивали царина и беглук, државна каса би остварила знатан приход, кад се има у виду чињеница да се из Србије у суседне турске провинције и у Цариград извозило годишње 40 000 до 50 000 оваца, овнова и коза. О том проблему, српски капућехаја у Цариграду изнео је Попечитељству иностраних дела, 31. јануара 1851. године: „И ми сами узимамо Ђумрук на сву стоку не само нашу, него и Турску кад преко наше границе овамо или онамо прелази; па кад ми узимамо и можемо узимати за Турску, што је код нас уобичајено, зашто и Порта не би могла узимати за нашу стоку.“⁴⁹

3) Константин Николајевић, српски капућехаја на султановом двору константовао је да постоји могућност злоупотребе привилегија које уживају бугарски сточарски трговци приликом извоза оваца, овнова и коза из Кнежевине Србије у Турску. Може се претпоставити да бугарски трговци могу да у Кнежевину Србију дотерају своја стада да би лети пасла по суватима на планинама, а затим да их пребаце преко српске границе у Турску и да изјаве како су их купили у Србији да би били ослобођени плаћања царине и беглука. У писму Попечитељству иностраних дела Константин Николајевић пише: „Осим тога вели, у овим лако су могућна па још вероватна злоупотребленија, као на пр. да жители турски из својих околија Србији погранична могу се ползовати са овим стањем ствари и то прегонити своју стоку у Србију под именом Српска стока, и тако распрострањити ову привилегију у кругу далеко већим по самој Турској, без да се против тога каква средства гаранције може изнаћи.“⁵⁰

Имајући у виду такве изјаве званичних представника турске владе о трговини између Кнежевине Србије и бугарских сточарских трговаца за потребе муслиманског становништва у суседним турским провинцијама или у Цариграду, Константин Николајевић, српски капућехаја у Цариграду, предузео је, почетком 1851. године, неке кораке за помоћ бугарским сточарским трговцима да приликом преласка из Србије на турску територију избегну смицалице и захтев закупаца беглука и турских царинских власти за наплату беглука и царине. Пре него што су у пролеће 1851.

⁴⁸ Архив Србије, фонд Попечитељства иностраних дела I. одељење ф. VI. бр. 85/1852. године, II. бр. 459 од 31. маја 1851. године.

⁴⁹ Архив Србије, фонд Попечитељства иностраних дела I. одељење ф. VI. бр. 85/1852. године II. бр. 459 од 31. маја 1851. године

⁵⁰ Архив Србије, фонд Попечитељства иностраних дела I. одељење ф. VI. бр. 85/1852. године II. бр. 459 од 31. маја 1851. године.

године бугарски сточарски трговци кренули у предвиђено време у Кнежевину Србију, дао им је два везирска писма: једно за софијског, а друго за нишког пашу, да би их употребили, ако би им беглугције тражиле да плате беглук или ако турски цариници затраже да плате царину за стоку коју терају преко српске границе у Цариград. Истовремено је Константин Николајевић, 4. априла 1851. године, затражио од Попечитељства иностраних дела да својим каналима провери код софијског и нишког паше да ли су добили везирска писма о томе. Константин Николајевић објаснио је Попечитељству иностраних дела овај свој корак на следећи начин: „У том смислу ја сам већ извадио два везирска писма на Г. Г. Паше Нишког и Софијског и као што су трговци целебцијски ова писма час пре од мене потребали да би могли њихову трговину благовремено с почетком овог пролећа наставити ја сам им одавде непосредством преко истих трговаца и са писмом од моје стране реченим пашама спровео, а овде под % прилажем високославном Попечитељству копије турске од свију ова писма да би и оно имајући сведенија о томе, даљи корак, који судило за потребан код истих Паша могао учинити; као на пр. да поиште од њих известије једним писмом Књежеским: да ли су они ова везирска и моја писма поуздано примили.“⁵¹

Иако је у пролеће 1851. године српска влада предузела кораке за спречавање злоупотреба беглугција и турских цариника над бугарским сточарским трговцима како им не би правили сметње приликом преласка из Србије на територију Отоманског Царства на путу за Цариград, ипак је управник пандарилског Ђумрука 1. маја 1851. године обавестио Попечитељство финансија „како је беглугција из Турске послао своја два човека управо близу нашег пограничног плота, те туда броје ситну стоку као овце и козе која Балканције (мисли се на бугарске сточарске трговце) у нашој страни купују и онуда у Турску изгоњавају, те на ову десетак узимају, а исто тако да поступају и са стоком оних наших трговаца, који такву у Турску купују и у нашу страну претерују.“⁵²

Извештај управника Пандарилске царинарнице Попечитељству финансија од 1. маја 1851. године био је повод да се још једном провери какав су утицај имала везирова писма упућена софијском и нишком паши ради спречавања злоупотребе беглугција и турских цариника над сточарским трговцима из Бугарске на путу за Цариград. Зато је Попечитељство иностраних дела „27. тек. месеца (мисли се на мај) у сујуз с пребашњим одношенијем, обратило се Нишком Паши, и повторително од њега захтевао, да се беглугцијама најстрожије забрани, како беглук на

⁵¹ Архив Србије, фонд Попечитељства иностраних дела I. одељење ф. VI. бр. 85/1852. године II. брч 947 од 4. априла 1851. године.

⁵² Архив Србије, фонд Попечитељства финансија II. одељење ф. VIII. бр. 13/1851. II. бр. 1669 од 1. маја 1851. године.

нашу ситну стоку, тако и баш параси противу царске наредбе узимати, и да исти Паша својски настоји, да се последња наредба Блистателне Порте по изложеном предмету у дејство приведе и у напредак гачно набљудава.“⁵³

Захваљујући ангажовању српског капућехаје у Цариграду Константина Николајевића, који је на време поучио бугарске сточаске трговце како да се понашају приликом покушаја беглука и царине, а затим ауторитативним интервенцијама Попечитељства иностраних дела Кнежевине Србије код нишког и софијског паше да се строго придражавају наредбе великог везира о трговини овцама, овновима и козама које се из Србије извозе у Турску, можемо да констатујемо да у лето 1851. године није било већих компликација у промету стоком која је била намењена продаји у суседним турским провинцијама или Цариграду.

Највеће компликације у вези са извозом ситне стоке из Кнежевине Србије у Цариград, међутим, настале су у пролеће 1852. године. Најпре је 18. априла 1852. године управник Пандарилске царинарнице обавестио Попечитељство финансија да су пристигла четири представника балканцијског еснафа из Цариграда: Истатија Стојковић и Донча Николић из Копривштице, Недељко Симота и Дејан Пенчов из Панађуришта, из филипољског пашалука, да се жале на филипољског пашу како од њих тражи да плате 90 000 гроша за 45 000 оваца, овнова и коза увезених у току 1850. и 1851. године из Кнежевине Србије за потребе Цариграда, а затим су се, 2. маја 1852. године кнезу Александру Караборђевићу обратили бугарски сточарски трговци из Гургусовца: Најден Беневић, Филип Чипе, Стању Стојанович, Данчо Чипе, Брајко Нановић и Дича Брајко, с молбом да интервенише код турске владе да предузме кораке и онемогући скупљачима беглука и царине да их ометају при преласку границе са овцама, овновима и козама из Кнежевине Србије на турску територију. И овог пута је интервенција српске владе код турских власти текла преко Попечитељства иностраних дела, које је од Бесим-паше, мутесарифа нишког затражило да предузме кораке код закупаца беглука и царина да од бугарских сточарских трговаца не наплаћују ни беглук ни царину. На одговор Бесим-паше није се дуго чекало. Већ 29. јула 1852. године из Ниша је стигао одговор: „С писмом вашим пријатељским јављате ми, како нишке Ђумрукчије и закупци беглука десетак узимају на стоку од трговаца коју терају у Цариград и молите ме да истима забраним такав ресум наплаћивати: то сам ја одма свима нужним чиновницима строго наложио, да унапредак нико не би смео узимати ресум и десетак на стоку, коју из Србије у Цариград терају.“⁵⁴

⁵³ Архив Србије, фонд Попечитељства иностраних дела И. одељење ф. VI. бр. 85/1853. године, П. бр. 894 од 31. јула 1851. године

⁵⁴ Архив Србије, фонд Попечитељства иностраних дела I. одељење ф. VI. бр. 85/1852. године, П. бр. 3310 од 29. јула 1852.

Иако је српска влада, односно Попечитељство иностраних дела, врло успешно сарађивало са нишким и софијским пашом у вези са заштитом права бугарских сточарских трговаца приликом неоправданих захтева сакупљача беглука и царине за наплату тих дажбина, проблем ипак није био решен, с обзиром на то да се као препрека појавио филипопољски, односно пловдивски паша, који је, захваљујући злоупотреби службеног положаја, савим друкчије поступао. Заступајући интересе закупаца беглука у свом рејону, пловдивски паша је толико далеко отишао да је од Балканцијског еснафа, односно од бугарских сточарских трговаца, тражио да плате беглук за 45 000 оваца и овнова купљених у Кнежевини Србији. Међутим, Балканцијски еснаф из Цариграда врло брзо је дошао до података да су пловдивског пашу подмитиле беглугије са 10 000 гроша, како би на њих извршио притисак да плаћају беглук и за ситну стоку купљену у Кнежевини Србији. Расплет сукоба између пловдивског паше и Балканцијског еснафа из Цариграда одиграо се пред судом, где је констатовано „да он тај беглук може од њихових поданика узимати, а не и по Србији, нити он има право да балканције због српске стокe које је изашла да буду узнемиравани.“⁵⁶ И, на крају, на суђењу је, на основу сведочења закупаца беглука од пре 50 година, доказано да „ниједан није наплаћивао беглук од излазећи из Србије стоку. Тако су и овом беглугији решили, да и он не може наплаћивати и да у будуће трговини на пут не стаје и балканције за то не узнемирава.“

Пошто закупац беглука у Пловдиву није био задовољан одлуком суда, покушао је да остварење својих права против Балканцијског еснафа затражи у Цариграду код турске владе. Кад су то балканције, односно бугарски сточарски трговци дознали, одмах, 20. марта 1852. године, обратили су се своме верном заштитнику Константину Николајевићу, српском капућехаји у Цариграду, и овластили га да заступа њихове интересе пред турском владом. Константин Николајевић прихватио је молбу бугарских трговаца и обећао им да је он друго „махта писмо од Високе Порте извадити и пловдивском и нишком паши послати да они као прошле године и овогодишње беглугије од неумереног потрајивања за свагда одбију, да трговце не узнемирава и слободној трговини напут не стаје.“⁵⁸

Тек што су, међутим, бугарски трговци стоком успели да од Константина Николајевића, српског капућехаје у Цариграду, добију гаранцију да ће их пловдивски и нишки паша заштитити од злоупотреба закупаца беглука и царина, „кад су напред речени трговци у Пирот дошли да су могли дознати, од садашњег новог закупца Беглугије да исти овај казао, како им неће ни једног

⁵⁶ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија П. оделење ф. I. бр. 116/1852. године П. бр. 1601 од 18. априла 1854. године.

⁵⁸ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија П. оделење, ф. I. бр. 116/1852. године П. бр. 1601 од 18. априла 1852. године.

брана у турску страну пропустити, док беглук не наплати, и да се садашњи Беглугџија са пиротски мудиром уортачио, и да је овај својим свим буљугбашама строги налог дао да они на излазећу из Србије стоку добре паре и беглук наплате.“

Кад су бугарски трговци установили какве су се све тешкоће испречиле на њиховом путу трговине овцама, овновима и козама са Кнежевином Србијом, многи су се поколебали и били спремни да одустану од одлазака у Србију, што би имало велике последице по српску спољну трговину. Зато је српска влада у лето 1852. године продужила да предузима корак код турске владе како би издејствовала такву одлуку којом би се бугарским трговцима омогућило да без сметњи терају стада купљена у Србији преко границе за Цариград. Такву одлуку српска влада је добила од турске владе, односно од Министарства финансија, тек 6. октобра 1852. године. Текст те одлуке је гласио: „На молбу Капућехаје ваше Светлости овде наодећег и, да се на овце, које из Србије за Цариград терају, ондалук неузимље, његово Величество и Велики Мецилас решили су ову ствар на следећи начин: т. е. да се од стране правителства ваше Светлости таковим трговцима који за течај једне године из Србије за Цариград овце терају, тескере изда, и да се у истој стави лично описаније и имена таквих трговаца, како им онда неби нико смео ондалук узимати, и да они исту тескеру буду дужни Нишком мутисарифу показивати, па да ови мутесарифи и турски на ту тескеру забележити, и тако свуда до Цариграда гди буду прошли забележиће се само турски на показану њима тескеру, па када приспу у Еди Куле (Седам кула) тескера ће им прегледати и допустити да своје овце продају. Напротив па, ако би такви трговци са својим овцама које у Софији и Филопољу читаву годину провели, и ако би имајући тескеру из Цариграда, на другом коме месту овце продавали, онда се ове овце као ондашње сматрати имају, и узимаће им се ондалук тако и бач — параси.“⁵⁷

Од злоупотребе турских беглугџија и цариника нису били поштеђени ни српски сточарски трговци, који су имали пословне везе са суседним турским провинцијама, било кад су у Турској куповали ситну стоку, а преко лета је терали у Србију на сувате Сврљишких планина или Старе планине, или када би гонили свиње на товљење у Видинско поље и нишки крај. Још маја 1851. године јавио је управник Пандарилске царинарнице Попечитељству финансија да су беглугџије захтевали: од Борба Рашковића из села Лукова, среза сврљишког, Тасе Миленковића и Димитрија Јанковића, житеља ражањских, Станка Николића из села Мариновца, среза тимочког и Николе Јовановића из Сврљичке бање, округа алексиначког да плате беглук за овце и козе које су купи-

⁵⁷ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија П. оделење ф. I. 116/1852. године П. бр. 2973 од 6. октобра 1852. године.

ли у суседним турским областима, а затим их довели у Србију.⁵⁸ Захваљујући брзој интервенцији српске владе, односно Попечитељства иностраних дела код нишког паше, њихове су овце врло брзо ослобођене од плаћања беглука.

Много сложенији био је, међутим, проблем марвених трговаца Михаила Раденковића, Младена Стојановића, Косте Здравковића, Тодора Анђелковића, Стевана Тривунца, Рајка Станковића и Раше М. Здравковића из Смедерева, од којих је „Нишевачки турски ћумрукџија хтео да наплати по три гроша ћумрука на комад свиња, које су они из Србије у Турску на рану терали, с намером, да исте пошто се угоје опет натраг врате“. Кад су о том случају донале српске власти, уследила је, по обичају, интервенција српске владе, односно попечитеља иностраних дела чак код турске владе, и тек писмом Исмаила паше, министра финансија на Порти, 3. јула 1853. године донесена је одлука „да се од Срба који свиње на суват или честоречене балкана претерују никакав ресум не узима“.⁵⁹

*
* * *

Од почетка 1853. године до маја 1858. године чобани и гоничи бугарских сточарских трговаца који су у Кнежевини Србији куповали ситну стоку, мирно су се са својим стадима од српске границе преко Пирота, Самокова, Софије и Ихтимана и долином Марице, тракијским пољима, кретали ка Цариграду да би их продавали муслиманима уочи њиховог празника Бајрама. Међутим, 5. јуна 1858. године управник Пандарилске царинарнице јавио је Попечитељству финансија да су дошли Доча Николић — Чипе и Кунчо Динчовић у име Балкандијског еснафа да се жале српској влади да закупци беглука захтевају од њих да плате беглук за овце, овнове и козе купљене у Кнежевини Србији. После консултације између Попечитељства финансија и управника Пандарилске царинарнице, бугарским сточарским трговцима дати су преписи везирових писама из 1850. и из 1853. године, као и одлука Министра финансија турске владе од 20. октобра 1852. године да их поднесу нишком паши како би на основу тих докумената били ослобођени од плаћања беглука и да би без сметњи наставили пут за Цариград.⁶⁰

Иако су бугарски трговци поступили по саветима српске владе, ипак нису успели да од нишког паше издејствују интервен-

⁵⁸ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија П. оделење ф. VIII. бр. 109/1853. године П. бр. 2276 од 27. јула 1853. године.

⁵⁹ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија П. оделење ф. VIII. бр. 109/1853. године П. бр. 2276 од 3. јула 1853. године.

⁶⁰ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија П. оделење ф. I. бр. 13/1859. године П. бр. 1882 од 5. јуна 1858. године.

цију код закупца беглука, како би њихова стока купљена у Србији била ослобођена од плаћања беглука, већ су били принуђени да се поново обрате српској влади да би она интервенисала на Високој порти да она предузме кораке да се тај проблем реши. Бугарски трговци Филип Чиповић и Крумча Димитријевић из Копривштице и Браћа Дончо и Неша Чипови, у молби Попечитељству иностраних дела 16. јула 1858. године наводе: „Примивши поменуће копије ми смо неприметно у таквим изложеној Наредби поступили и Сведетелства за нашу из Србије у Бугарску претерану стоку од Бумрука Пандарилског набавили и таква под 5. јунијем тек. год. № 52 добивши, заједно са прошенијем нашим Честитом Мутесарифу Нишком поднели, молећи га: Да би исту на основу поменутог Свидетелства нашу стоку на миру т. е. не би од ње Беглук узимати допустио — оставио; али Ч. Мутесариф није Сведетелство ни погледати хтео; него нас од себе одпустио. — А пре тога пак ишли смо пред Нишлијског неког чорбацију; — Тај је човек у Мецилису Нишевачком од стране народа први, — и питали истог шта у тој ствари да радимо? — Он је нам на то казао: Таква заповест — Ирадие — т. е. да се на стоку макар и из Србије претерану Беглук узима — изашло је из Цариграда, него, беглук да платимо, или ако ми сви еснафски подишете, да: колико будете потрошио и давао мито, да ће те ви платити, то ћу вам израдити, како вас и у будуће не би нико узнемиравати могао; Ми смо њему на то одговорили. Ако је царска заповест то ћемо морати Беглук платити, а ми тога ради даемо за нас емца да нам стоку, која је и сада узапђена — пунте; но ни то нам уважено било није.“

„После тога знајући, да су се неки од наших еснафлија тога ради Његовој Светлости Милостивом Господару Србском молили, али нису били на то још одговор добили; и ми од наше стране у име Еснафа из Ниша Високославном Попечитељству телеграфским путем то исто достављамо молећи Такаво: да би на истој нужди помоћи благоизволило; — Но како на оба прошенија још одговор немамо, једно, што ми услед таквог запта на нашу стоку — окром тога и беглук ишту, који ће за целу стоку укупно по 100.000 гроша износити — неоцењиву штету примио, а и с тога што ако неко време трајало буде, ми би сви јамачно пропали; то се овим нашим прошенијем Високославном Попечитељству најлукорније молимо. Да би Оно познатим путем подејствовало благоизволело: „Како би ми од давања беглука на купљену стоку из Србије, у будуће ослобођени бити могли; и, — да не би за сада пропасти морали. — Јер је сада поменутој узапђеној стоки време да је за Цариград гонимо . . .“⁸¹

И овога пута су, међутим, турске власти по обичају избегле да српској влади повољно одговоре на интервенцију у вези са за-

⁸¹ Архив Србије, фонд Попечитељства иностраних дела I. одељење ф. IV. бр. 51/1859. године II. бр. 2471 од 16. јула 1858. године.

хтевом да бугарски трговци плаћају беглук и царину, кад су они, најпре на основу привилегија из султанових фермана, а затим и на основу установљене трговачке праксе између Кнежевине Србије и Турске која произлази из Хатишерифа из 1830. и 1833. године, ослобођени од плаћања беглука и царине за ситну стоку коју из Србије извозе у Цариград. Тек после годину дана погађања и договарања, турска влада је, у току јуна 1859. године, саопштила представнику српске владе при Високој порти да су Велики Мешли и султан донели одлуку да су само Срби (мисли се на српске поданике) који тргују ситном стоком из Кнежевине Србије са Цариградом, ослобођени плаћања беглука и царине за извезену стоку из Србије за цариградску пијацу, а да су сви остали сточарски трговци обавезни да плаћају беглук и царину по гурским прописима.⁶²

Сигурно је да српска влада није била задовољна таквим одговором и одлуком Високе порте, већ је продужила да интервенише код турске владе, како би издејствовала пристанак на ранијој споразум о трговини ситном стоком између Кнежевине Србије и Турске, јер је тај проблем био тесно повезан са њеним основним правима унесеним у Хатишериф из 1830. и 1833. године.

*
*   *
*

У лето 1858. године, међутим, нису боље прошли од закупаца беглука и царине ни српски трговци, који су лети своја стада оваца и коза најчешће напасали по суватима Старе планине или товили свиње у Видинском пољу. Тако, на пример, Гавра Анчић, сточарски трговац из Гургусовца, припремао се да у лето 1858. године пребаци у видински крај свиње на товљење кукурузом, а да на сувате Старе планине истера на испашу 1000 оваца и коза. Пре него што је то учинио, о томе је обавестио своје чобане у видинском округу, и од њих затражио да о његовој намери обавесте војводу у Кули (бугарском градићу у близини српске границе) како би преко њега турске власти биле упознате са његовом намером да своја стада напаса на Старој планини. Зато је кулски војвода послао видинском паши једног чобанина да би га упознао с намерама српских сточара који су се припремали да са својим стадима лето проведу на Старој планини. Када је чобанин Гавре Анчића стигао видинском паши, он га је упитао шта жели. Чобанин је паши објаснио да намерава да из Србије у видински округ истера 1000 оваца и коза свога газде Гавре Анчића из Гургусовца да би их напасао на Старој планини. Видински паша је затим упитао да ли има новаца да исплати пашу за

⁶² Климент Цамбазовски, *Бугарски сточарски трговци у Кнежевини Србији у првој половини XIX века*, 184.

1000 оваца и коза, запретивши му да без његовог знања не сме никакву стоку из Србије истеривати на планину, и да ће га, ако то учини, ставити у прангије.

Кад је Гавра Анчић дознао о намерама видинског паше, одлучио је да своје овце и козе у лето 1858. године пребаци на планине у околини Пирота. Ускоро су Гавру Анчића сточарски трговци који су своја стада из Кнежевине Србије терали за Цариград обавестили да су и пиротске беглукције отпочели да броје стоку и да намеравају да наплаћују беглук чак и од његових оваца и коза. О свему томе Гавра Анчић је обавестио Попечитељство иностраних дела, у писму од 16. јула 1858. године, наводећи: „С тим буде мој трговачки план сасвим покварен, јер сам био принуђен козе од наше границе натраг вратити, због чека сам 200 цван. цес. штетио“.⁶³ Гавра Анчић је највише штете, међутим, претрпео због тога што је видински паша издао налог за наплаћивање таксе и за мршаве свиње које се из Кнежевине Србије доводе на товљење у Видинско поље. То му је нанело још веће губитке, јер је у 1857. години купио у Видинском пољу 120 000 ока кукуруза који му је био потребан за товљење свиња које би у току 1858. године из Кнежевине Србије дотерао у видински крај.⁶⁴

На основу повремених злоупотреба закупаца у вези с наплатом беглука или царине за ситну стоку коју су бугарски сточарски трговци куповали у Кнежевини Србији може се видети да је српска влада штитила овај трговачки промет између Србије и Турске, од кога су имали користи и бугарски трговци и српска влада и држава.

Транзитни прелаз бугарских сточарских трговаца рогатом стоком преко Кнежевине Србије за Аустрију

Захваљујући географском и међународном положају Србије, посебно важној саобраћајној магистралу долином Нишаве и Мораве, као и везама северозападне Бугарске долином Тимока и преко Вршке чуке с Моравом, бугарски сточарски трговци крупном стоком (говеда) одржавали су своје трговачке везе са Аустријом преко Кнежевине Србије. Из Бугарске преко Кнежевине Србије за Аустрију извозили су рогату стоку, кардован, руј и друге пољопривредне и сточарске производе, било лабама Дунавом преко Радујевца, Кладова, Панчева и Земуне, или караванима долином Тимока, преко Вршке чуке, да би преко територије Србије стигли до аустријске границе.

⁶³ Архив Србије, фонд Попечитељства иностраних дела I. одељење ф. VI. бр. 51/1859. године II. бр. 2483 од 13. септембра 1858. године.

⁶⁴ Архив Србије, фонд Попечитељства иностраних дела I. одељење ф. IV. бр. 51/1859. године II. бр. 2483 од 13. септембра 1858. године.

Податке о транзитној трговини бугарских сточарских трговаца преко Кнежевине Србије са западноевропским земљама нашли смо у Архиву Србије. У архивској грађи се налазе подаци о текућим проблемима између извозника и српских царинских власти у вези с њиховим преласком преко територије Србије. Тако је, на пример, 1844. године видински трговац Петраћи Шишман, односно Петар Шишманов, како је заведен у бугарским изворима, преко Радујевачке царинарнице и Панчева превозио лабама руј за Аустрију. Међутим, кад је лаба натоварена рујем стигла у Београд, београдски цариници су поставили питање наплате царине на основу транзитне тескере коју су добили од Радујевачке царинарнице. У тескери су наведени следећи подаци: „Петраћи Шишман, трговац из Видина, има нека права да било каквог еснапа, из Видина преко Србије, у Цесарију пошље, да надлежни: Правителству Србском бумрук неплаћа, тако и на поменути руј није рад платити; зато није ни у Радујевцу платио но транзитну тескери извадио, но бумруку овом о томе праву Шишмановом није познато, и захтева од поменутог банкера надлежни бумрук на руј да наплати, и тога ради, обраћа се на високославно Попечитељство финансија са молбом да изволи бумруку до знања доставити, како се има о том предмету владати.“⁶⁵

По међународним споразумима о трговини између Турске и западноевропских земаља, за робу која је преко кнежевине Србије транзитно превожена, међутим, царина је плаћана 3% у Цариграду, Једрену и Солуну. Зато је Попечитељство финансија одговорило Београдској царинарници да је руј Петраћија Шишмана ослобођен плаћања царинске таксе: „Сваки трговац без разлике који еспап свој, било овај рода ког му драго из Турске за Цесарију или Влашку терао водом, непосредствено, или из ових земаља у Турску, дакле транзитно — није дужан бумрук ни најмањи платити но само карантинско. Но ако би овакви трговци транзитни еспап гди год на земљу нашу растоварали и од њега коме што продавали, онда ће исти дужни бити на продати квантум таквог еспапа и надлежни бумрук платити.“⁶⁶

Много је сложенији проблем био како наплаћивати царинску таксу на рогату стоку која је из Бугарске, преко царинарнице Вршка Чука и Дубравичке царинарнице извожена у Аустрију. Такав неспоразум настао је између Димитрија Статковића, сточарског трговца из Враца и управника Дубравичке царинарнице, 12. децембра 1846. године, када је требало да он у Аустрију пребаци 57 крава, 33 бика и 15 телади, на основу транзитне тескере коју је добио од царинарнице Вршка Чука приликом преласка на територију Кнежевине Србије. Управник Дубравичке царин-

⁶⁵ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија П. одељење ф. X. бр. 66/1845. године.

⁶⁶ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија П. одељење ф. X. бр. 66/1845. године.

нарнице био је у недоумици у вези с наплатом таксе од Димитрија Статковића и зато се обратио Попечитељству финансија Кнежевине Србије за објашњење. Из Попечитељства финансија Кнежевине Србије стигао је одговор, да „не наплаћује целу извозну таксу него само на већ положену при Ђумруку Вршке Чуке увозну таксу да толико и одкусури, колико је нужно да се цела извозна такса за у Цесарију измири.“⁶⁷

Још један неспоразум у вези с наплатом царине транзитне таксе бугарским трговцима при пролазу преко Кнежевине Србије за Аустрију потврђује обим и размере те трговине. Тодор Лазаревић, сточарски трговац из Лом Паланке и Никола Крштењаков сточарски трговац из Враца, преко царинарнице Вршка чука и Дубравичке царинарнице терали су за Аустрију 1 267 крава и 28 волова, и то први 576 крава и 9 волова, а други 691 краву и 13 волова. Опет је настао неспоразум у вези с наплатом царинске таксе при улазу у Кнежевину Србију преко Вршке Чуке. Наиме, за сваку краву и сваког вола наплатили су по 10 гроша царинске таксе, а требало је да наплате по 9 гроша. На такву неправилност трговци су се жалили Министарству финансија преко свог заступника у Кнежевини Србији Х. Борба Х. Поповића. Прошло је скоро пола године док је Министарство финансија (30. јула 1862. године) донело одлуку да је бугарским сточарским трговцима наплаћено више царинске таксе него што је прописано. Неспоразум између бугарских трговаца Тодора Лазаревића и Николе Крштењакова и управника царинарнице Вршке Чуке окончан је на следећи начин: „И тако наплаћени вишак на 576 комада крава које је Тодор Лазаревић експедирао износи 503 гроша и 30 пара чаршијских, а Николи Крштењакову на 691 комада крава износи вишак 604 гроша и 25 пара, свега дакле оба два тужитељима по пронађеној вредности брава Ђумрук овај 1108 гроша и 75 пара чаршијских, од којих ће Тодор Лазаревић потпуно 503 гр. и 30 пара примити, а Никола Крштењаковић на 691 комада крава износи вишак од 604 гроша и 25 пара.“⁶⁸

Неколико података о транзитној трговини бугарских сточарских трговаца са Аустријом преко Кнежевине Србије, потврђује да је и та привредна грана омогућавала успостављање пословних веза између Кнежевине Србије, односно српске владе, и истакнутих бугарских сточарских трговаца, посебно из северозападне Бугарске, односно из Видина, Враца и Лом Паланке, преко којих је уставобранитељска влада, посебно Илија Гарашанин, најпре у периоду од 1850 до 1858, а затим од 1861. до 1867. године поку-

⁶⁷ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија П. одељење ф. IV. бр. 24/1847. године.

⁶⁸ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија П. одељење ф. VII. бр. 167/1862. године.

шао да се повеже националноослободилачки покрет српског и бугарског народа за заједничко ослобођење од многовековног турског ропства.⁶⁸

Завршавајући излагање о привредним и трговачким везама између бугарских сточарских трговаца и Кнежевине Србије, односно српске владе у доба уставобранитеља, можемо да констатујемо да су те везе биле врло развијене и обострано корисне, као и да су биле непосредне и ослобођене свих политичких и националних оптерећења, која ће касније, осамдесетих година XIX века, постати камен спотицања, кад свака грађанска класа, односно бугарска и српска буржоазија, изградити своју националну платформу у тежњи за доминацијом на Балканском полуострву, ослањајући се на границе средњовековних феудалних држава. Од тада почиње конфронтација између ова два јужнословенска и балканска народа, која, на жалост, траје и до данашњих дана због неадекватног приступа у проучавању њихове прошлости.

БУГАРСКИ ТРГОВЦИ И ЗАНАТЛИЈЕ НА ПАНАБУРИМА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ СРЕДИНОМ XIX ВЕКА

Развитак земљорадње и сточарства у Кнежевини Србији до-нео је проблем њиховог пласмана у земљи или у иностранству. Упоредо са развитком привредног живота Кнежевине Србије требало је развијати и усавршавати и промет са земљорадничким и сточарским производима између села и града, односно између произвођача и потрошача — на унутрашњем тржишту, или извести њихов вишак у суседне земље, посебно у суседне турске провинције. У Кнежевини Србији су у том правцу предузимани кораци, посебно после стицања политичке аутономије, што је, такође, значило и њену привредну самосталност у односу на суседне земље. Ради унапређења унутрашње трговине, по мањим и већим местима у Србији организоване су пијаце, где се произвођачима и потрошачима пружала могућност да изврше међусобну размену производа. Међутим, да би се организовала разноврснија и богатија размена земљорадничких и сточарских, као и занатлијских и индустријских производа, у истакнутим привредним и административним центрима било је потребно организовати ващаре или панабуре. У току године, у одређене дане, једанпут или више пута, у привредним и административним центрима Србије скупили би се произвођачи пољопривредних производа, занатлије и трговци да би извршили међусобну размену производа. У Србији су панабури постојали још у турско доба, али после стицања аутономије Кнежевине Србије питање промета производа између произвођача и потрошача требало је поставити

⁶⁸ Владимир Стојанчевић, *Кнез Милош према Бугарској и Бугарима*.
68.

на модернију основу, која би одговарала политичком и привредном развоју Србије. До промена је, међутим, дошло тек после доношења Уредбе о панађурима у Кнежевини Србији у 1839. години, што се види по категоризацији панађура према месту њиховог одржавања и по времену њиховог трајања.⁷⁰ Тако, на пример, панађури који су били одређени претежно за унутрашњу трговину и за домаће посетиоце одржавани су у мањим местима и трајали су до три дана, док су панађури које су посећивали иностранци трговци и занатлије одржавани у већим местима — седиштима округа или познатим привредним центрима, а трајали су пет до седам дана. По местима у којима су одржавани већи панађури или вашари саграђене су зграде од тврдог материјала и изнајмљиване су за време панађура. Ако није било довољно простора за смештај заинтересованих, подизане су и привремене бараке и шатори за смештај, без обзира на то да ли су посетиоци долазили из земље или из иностранства.⁷¹ После завршетка панађура, комесар панађура био је дужан да најпре Попечитељству финансија поднесе извештај о његовом одржавању, о броју посетилаца и о купопродаји робе, производа и стоке, а затим да достави извештај и окружном начелнику у чијем је рејону одржаван панађур. Захваљујући подацима које су комесари панађура достављали својим претпостављенима, можемо да пратимо њихов ток и постигнуте резултате, посебно посету бугарских занатлија, трговаца и осталих посетилаца.⁷² Подаци које су комесари, међутим, наводили у својим извештајима дати су сумарно, а односе се само на имена посетилаца (трговаца и занатлија), место рођења и наплаћену закупнину за дућан, бараку или шатор, односно врсту стоке коју је купио — ако је био у питању панађур на коме се претежно продавала стока. На основу комесарских извештаја, као и неких дописа из „Србских новина“ од маја 1847. године, може се констатовати да су бугарски трговци, занатлије и посетиоци најчешће посећивали панађур у Ђуприји и Зајечару и да је највише посетилаца било из Видина, Габрова, Филипоља (Пловдива) и Сопота. Пошто из извештаја које су подносили комесари панађура нисмо успели да прикупимо више података о бугарским трговцима, занатлијама и посетиоцима, односно да утврдимо које су производе продавали или куповали, потражили смо те податке у протоколима царинарница преко којих су из Бугарске у Србију они долазили. То су најчешће биле царинарнице у Кладову, Радујевцу, Пандарилу или Вршкој Чуки, без обзира на то да ли су били из источне, јужне или западне Бугарске. На основу протокола прихода Радујевачке царинарнице од 1. маја до 30. октобра 1843. године, могли смо да утврдимо

⁷⁰ Никола Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, 284.

⁷¹ Никола Вучо, *н. д.*, 284.

⁷² Климент Цамбазовски, *Бугарски трговци на панађурима у Кнежевини Србији средином XIX века* *Balkanica VIII*, Београд 1971, 273.

да је српску границу у једном и у другом правцу прешло 154 Бугара, 171 Србин и 370 Турака, а преко царинарнице Вршка Чука, од 1. маја до 30. октобра 1843. године, у оба правца прешло је 143 Бугара, 108 Срба и 92 Турчина.⁷³ Посебно је велики промет у трговини био између Видина и источне Србије, а он је најчешће оствариван преко Радужевачке царинарнице. Из Видинског пашалука се у Кнежевину Србију увозило највише следеће робе: риба (шаран, моруна и јесетра), асуре, дуван, лимуни, пиринач, памук, луле, конци, чабуци, зејтин, лубенице, филигрански радови (пафте, гривне, облице, алке и прстење), прерађевине од коже, тамјан, со, непрерађено гвожђе и др. Из Кнежевине Србије у Видински пашалук извозило се: крупна (краве, волови и коњи) и ситна стока (овце, овнови и козе), воће (јабуке, крушке, мушмуле и ораси), мед, лој, сир, катран, сукно, коже (јагњеће, овчје, лисичје, од веверица и мачака), вуна, козина, чарапе, ракија, даске, кашике, корита, бачве, софре, воденично камење, труд, восак, ћерамида, бакар, кукуруз, пшеница, јечам и брашно.⁷⁴ Трговци из Видина увозили су у Кнежевину Србију: Цека Нешовић 26 туцета кривих чешљева, 15 топова конца, 916 топа гајтана вуненог, 3 тома басме, 1 чифт калчина од сукна, 5 тестета бритаве простих, 7 чифти пафти и 4 комада гривне сребрене; затим Тодор Вучков, такође из Видина: 4 комада гуњева кратких, 1 тесте повеза вунених, 40 аршина ширита памучног, 20 аршина платна памучног и две кошуље од платна; Камен Стаменков, такође трговац из Видина: 141,5 топа конца трапазана црног, 106 ока дувана простог, 2 комада секира, 3 елека од абе, 2 гунца кратка, 1 чакшире сукнене, 2 пара тозлука и топ ширита; Јован Димовић, такође из Видина: 34 чифта минђуша сребрених, 4 чантре сребрене, 2 прстена сребрена и 30 старих минђуша. Највише робе је донео Митар Јоцин из Видина: 5 топа шајака, 15 топа конца црног трапазана, 10 топова фајтана вуненог, 41 комада гуњева кратких, 20 чакшира од сукна, 6 фершина, 3 јелека, 18 калчина од сукна, 1 цубе од белог сукна, 6 чифта тозлука од сукна, 1 тесте ножева и 17 тестета бритви.⁷⁵

Осим производа од метала и вуне, видински трговци су на зајечарском панаџуру често продавали и прерађевине од кожа. Тако, на пример, Стојан Станчев из Видина донео је 121 комад кожа јагњећих, штављених; 121 калем конца; 36 кожуха кратких и ураћених; 23 комада тахте јагњеће, а Мика Церовић из Видина 65 комада кожа јагњећих, штављених; 5 комада кожа од творава; 16 репова лисичјих; 20 комада кожуха кратких, ураћених; 9 комада тахте јагњеће и 1,5 мала тришана.⁷⁶

⁷³ Архив Србије фонд Казначејство ф. XIV. бр. 14/1843. године.

⁷⁴ Архив Србије, фонд Београдског Ђумрука, протокол Ђумрука Вршке Чуке, од 1. маја 1839. до 1. новембра 1840. године, бр. 459/1840. године.

⁷⁵ Архив Србије, фонд Казначејства ф. XV. бр. 1/1842. године.

⁷⁶ Архив Србије, фонд Казначејства ф. XV. бр. 1/1842. године.

У Архиву Србије највише је података о посети бугарских трговаца, занатлија и осталих посетилаца за време одржавања панаџура на св. Тројицу у Буприји и на св. Јована у Зајечару, од 29. августа до 3. септембра сваке године. Док су панаџур у Буприји најчешће појединачно посећивали неки трговци и занатлије који су за време његовог трајања закупљивали дућане у којима су продавали своје производе, дотле је зајечарски панаџур посећивало по неколико стотина Бугара из пограничних места Видинског пашалука. На основу извештаја панаџурског комесара, установили смо да су на панаџур који се одржавао на св. Тројицу у Буприји посећивали следећи трговци и занатлије из Габрова: Риста Пенков 1847, 1849. и 1850. године,⁷⁷ Васил Јовков 1849. године⁷⁸ и Кесер Јовановић 1841. године.⁷⁹ Да бисмо утврдили које су производе на панаџуру у Буприји продавали, послужили смо се протоколом Радујевачке царинарнице, где је био регистрован њихов улазак у Кнежевину Србију, заједно са занатлијским и трговачким артиклима, које су носили ради продаје на панаџуру. Тако, на пример, на основу протокола Радујевачке царинарнице из 1841. године, утврдили смо да је Кесер Јовановић прешао у Србију 16. маја 1841. године, неколико дана пре почетка панаџура у Буприји, и да је носио: 40 ока папуџијског еспапа, 450 тестета бритви, простих и различитих, 8 тестета кесера, 18 комада дивита од пиринца, 375 тестета ножева разних, 90 комада маказа, 10 тестета огњила обичних, 12 комада букагија коњских, 138 икона великих и малих, 50 комада бешлука памучних, 5 комада бешлука свилених и 7 тестета повеза памучних.⁸⁰

Као што смо већ установили, најчешћи посетилац и закупцац дућана на панаџуру у Буприји био је габровски трговац Риста Пенков. Из протокола Радујевачке царинарнице за 1841. годину утврдили смо које је производе продавао на панаџуру у Буприји и колико је царине платио за производе које је пренео преко српске границе. Риста Пенков стигао је у Србију 18. маја 1841. године и донео је следеће артикле: 550 комада маказа малих и великих, 100 комада кесера, 17 комада аршина, 200 комада бритви обичних, 20 комада букагија, 240 комада ножева, по два у канији, 850 комада ножева средњих, 454 комада ножева малих, 60 комада ножева великих, 170 комада ножева балугџијских, 283 комада икона различитих величина, 40 комада малих икона, 32 бешлука вунених, 29 1/2 тестета повезица и 9 комада ашчијских тахти.⁸¹ Када је тај исти трговац следеће године дошао у Србију

⁷⁷ Архив Србије, фонд Попечитељства унутрашњих дела П. оделење ф. X. бр. 166/1847. године.

⁷⁸ Архив Србије, фонд Попечитељства унутрашњих дела П. оделење ф. V. бр. 83/1849. године.

⁷⁹ Архив Србије, фонд Попечитељства унутрашњих дела П. оделење ф. XVI. бр. 32/1850. године.

⁸⁰ Архив Србије, фонд Казначејства ф. XV. бр. 1/1842. године.

⁸¹ Архив Србије, фонд Казначејства ф. XV. бр. 1/1842. године.

на панаџур у Буприји, у протоколу Радужевачке царинарнице није појединачно пописана роба коју је пренео у Србију, већ је процењена да вреди 4 001 гроша чаршијских и наплаћена му је царина у износу од 120 гроша.⁸²

Због близине границе и добрих саобраћајних веза са пограничним бугарским градовима, посебно са Видином, Кулом, Белоградчином и Берковицом, долином Тимока и преко Вршке чуке, бугарски трговци, занатлије и остали посетиоци највише су посећивали панаџур у Зајечару. Управо због врло развијених привредних веза између источне Србије и бугарског становништва из Видинског пашалука, средином XIX века српска влада је била заинтересована да се бугарским трговцима, занатлијама и осталим посетиоцима, без икаквих формалности, омогући да у што већем броју присуствују овој привредној манифестацији. О томе се размишљало још 1846. године, као и о томе какве би кораке требало предузети код турских власти да се посетиоцима из Бугарске омогући слободан прелазак границе. Комесар зајечарског панаџура пише у извештају Попечитељству унутрашњих дела од 2. септембра 1846. године: „Као и из Турске на Панаџуру овом у великом количеству било, који су између себе разне овоземне производе продавали и трговали и може се закључити из тога што се по казивању неких људи којима су сви познати досадашњи били држани, да ће се до неколико година знатним панаџур овди отворити, а још кад би народ и Трговци из Турске на Вршку Чуку управо овамо продати могли то би како приликом панаџура, тако и за осталу трговину и свако саобраштеније народа велика полза била.“⁸³ Од јесени 1846. године требало је да прође неколико година да би српска влада предузела кораке код видинског валије Али Ризе паше и договорила се о слободном прелазу из Бугарске преко Вршке Чуке, ради учешћа на зајечарском панаџуру.

Преговори између српске владе и видинског валије Али Ризе паше вођени су преко начелника округа крајинског. Средином јула 1851. године начелник округа крајинског обавестио је Попечитељство иностраних дела да је примио турско писмо за видинског валију и да га је послао за Видин. Већ 5. августа 1851. године, на три дана пре почетка зајечарског панаџура (19. августа 1851. године), из Видина је стигао одговор видинског валије Попечитељству иностраних дела: „У одговору на уважајемо писмо Ваше имам част известити Вас, да сам народ овој страни и трговце о оном расположењу Вашем, по коме ће желећи на зајечарски панаџур ићи на Вршку Чуку прелазити моћи и сведеније надлежнима поставио.“⁸⁴ Какав је одјек имало ово успело посредо-

⁸² Архив Србије, фонд Казначейства ф. XV. бр. 197/1841. године.

⁸³ Архив Србије, фонд Попечитељства унутрашњих дела II. одељење ф. IX. бр. 157/1846. године.

⁸⁴ Архив Србије, фонд Попечитељства иностраних дела I. одељење ф. I. бр. 215/1851. године.

вање српске владе код видинског валије могу потврдити извештаји комесара зајечарског панаџура, како начелнику округа црноречког, од 5. септембра 1851. године, тако исто и Попечитељству унутрашњих дела Кнежевине Србије од 18. септембра 1851. године. Тако, у извештају начелнику округа црноречког под тачком 4 стоји: „Овогодишњи панаџур много знатнији и напреднији од свију прошлогодишњих био, јер на истом, како продаваца са разним Еспапом дошло било, као што је о томе у 1. тачки овога извештаја споменуто, тако и купаца, а много народа као што је 2. ов. мес. 5.000 људи имало, чему је доста принело и то што је Бугарима на састанку Вршке Чуке пролазак дозвољен био и према множини дућанских трговаца и донешеног Еспапа, врло је добар базар био, обстојателства се таква показују да ће од сад све боље и напредније бити почем је много Народа Бугарског сумњајући о дозвољенију преко Вршке Чуке, изостао доћи.“⁸⁵

У извештају Попечитељству унутрашњих дела, начелник округа црноречког је навео: „Панаџур је посетило око 5.000 људи. Било је дућана из Видина. Стоку су куповали трговци из Бугарске. На панаџур овај прешло је преко састанка Вршке Чуке 280 душа из Бугарске, а да им је из раније познат био прелаз много би их више било.“⁸⁶ Као што се види из извештаја комесара зајечарског панаџура начелнику округа црноречког, као и из његовог извештаја Попечитељству унутрашњих дела, посредовање српске владе показало се веома корисним, јер се посета на панаџуру одржаном на св. Јована 1851. године знатно повећала. Зато је српска влада још у јуну следеће године интервенисала код видинског валије да на време изда наређење турским пограничним и царинским властима на Вршкој чуки да Бугаре слободно пропуштају на зајечарски панаџур. Према архивским подацима из Архива Србије, српска влада је 1854. и 1855. године настојала да Бугари у што већем броју посете зајечарски панаџур. Попечитељство иностраних дела је 5. августа 1854. године обавестило начелника округа црноречког да је од видинског валије стигао одговор о посети Бугара зајечарском панаџуру: „Сали паша видински валија писмом својим јавља Његовој Светлости, да је свим трговцима који би у Зајечар на вашар ишли заказано да преко састанка Вршке Чуке, који и до свршетка вашара отворен бити прелазе 12. августа 1854. године.“⁸⁷ Следећи корак предузело је Попечитељство унутрашњих дела, које је обавестило Попечитељство иностраних дела о томе како је поступило код својих потчињених, односно надлежних, у карантину Вршка Чука да Бугарима без сметњи обезбеди прелазак српске границе ради

⁸⁵ Архив Србије, фонд Попечитељства унутрашњих дела II. одељење ф. XI. бр. 23/1851. године.

⁸⁶ Архив Србије, фонд Попечитељства унутрашњих дела II. одељење ф. бр. 23/1851. године.

⁸⁷ Архив Србије, фонд Попечитељства иностраних дела I. одељење ф. IV. бр. 63/1854. године.

посете зајечарском панаџуру: „Поводом тим што је здравље у Турској, а особито у Пашалуку видинском и у Народу и у марви добро као што доставља карантин Радујевачки у последњем извештају од 24. ов. мес. Попечитељство ово на основу височајшег решења од 11. новембра 1854. године, одобрило је, да се на сасанку Вршке Чуке од стране бугарске границе и ове као и прошле године отвори лично прелазак трговцима и путницима из Турске, који би желели Еспапе и производе своје овамо преносити за време трајања панаџура Зајечарског, који ће се о Усекованију св. Јована држати. У смотренију живих говеда и њихових частица има се Карантин тачно управљати по условијама определеним у одношенију од 28. ов. мес. из овде изложених узрока.“⁸⁸

Захваљујући природним везама између источне Србије и Бугарске, било кад је реч о саобраћајним или о трговачким везама, из године у годину, после 1850. године, била је све масовнија посета бугарских трговаца, занатлија и осталих посетилаца зајечарском панаџуру. Они су нудили своје, а куповали српске производе. Уочи одржавања зајечарског панаџура, међутим, српска влада је тражила сагласност видинског валије да бугарским трговцима, занатлијама и осталим посетиоцима дозволи неометан прелазак преко Вршке Чуке за Зајечар у току трајања панаџура, а Попечитељство унутрашњих дела је проверавало да ли је стока, посебно говеда, на територији Бугарске, оболела од неке заразне болести да се она не би пренела из Турске у Србију, што би представљало опасност за домаћу стоку. После тих провера српских и турских власти, бугарским трговцима, занатлијама и осталим посетиоцима било је дозвољено да пређу границу и да учествују на зајечарском панаџуру.

⁸⁸ Архив Србије, фонд Попечитељства иностраних дела I. одељење ф. IV. бр. 43/1855. године.

R é s u m é

LES RELATIONS ÉCONOMIQUES ENTRE LES BULGARES ET LA PRINCIPAUTÉ DE SERBIE AU TEMPS DU PRINCE MILOŠ OBRENOVIĆ ET DES DÉFENSEURS DE LA CONSTITUTION

Lorsque nous étions en train de préparer pour la remise à l'impression la monographie «Les relations culturelles et politiques entre les Bulgares et la Principauté de Serbie depuis le commencement du XIXe siècle jusqu'à la Paix de Paris en 1856» nous avons inauguré aussi nos recherches sur les liens économiques de Bulgares avec la Principauté de Serbie, ayant présumé que ceux-ci avaient précédé les relations culturelles et politiques en tant que leur suprastructure. Notre hypothèse n'était pas sans fondement. Au cours de nos recherches scientifiques faites aux Archives de Serbie nous avons rassemblé tant de matériaux d'archives sur les relations économiques des Bulgares avec la Principauté de Serbie au temps du prince Miloš Obrenović et des défenseurs de la constitution que nous avons pris la décisions de traiter ces matériaux en forme d'une monographie spéciale qui comprendrait tous les domaines des relations économiques des peuples serbe et bulgare à partir du commencement jusqu'au milieu du XIXe siècle.

Nos recherches concernant les relations économiques des Bulgares avec la Principauté de Serbie au temps du prince Miloš Obrenović et des défenseurs de la constitution ont pris comme point de départ le milieu du XVIIIe siècle déjà, c. à d. le moment où la Turquie avait commencé à reculer devant les pays de l'Europe Occidentale et la Russie et ne s'est arrêtée qu'aux rives de la Save et du Danube, comme limite séparant ces deux systèmes politiques et économiques. C'est alors aussi que furent établies, par les tra-

ités entre les parties, les normes fondamentales du trafic commercial entre elles, qui seront valables presque jusqu'au Congrès de Berlin.

Au cours de la retraite devant l'Autriche et la Russie, la Turquie était forcée de s'ouvrir aux influences politique et économique des pays de l'Europe de l'Ouest ce qui a contribué à rendre possible aux commerçants des Balkans à quitter son territoire et à paraître avec leurs produits dans les centres de commerce de l'Europe Centrale et de l'Europe Occidentale, particulièrement en Autriche et en Hongrie. C'est alors que furent posées les normes fondamentales du trafic commercial entre la Turquie et les pays de l'Europe de l'Ouest, comme par exemple que l'importation des marchandises entre la Turquie et les pays de l'Europe Occidentale et vice versa était soumise au paiement des droits d'entrée au taux de 3 p. c. de la valeur des marchandises qui sera valable même dans la première moitié du XIXe siècle. Pour nos études et recherches actuelles, cependant, particulièrement important est le Traité de commerce conclu en 1718 entre l'Autriche et la Turquie, immédiatement après la paix de Požarevac, lorsque l'Autriche avait obtenu ces privilèges, resp. les capitulations qu'avaient obtenues au XVIIe siècle déjà les pays à industrie développée, l'Angleterre, la France et les Pays-Bas. L'intention essentielle du Traité de commerce était exposée dans l'art. 13 de la paix de Požarevac qui prévoyait »l'établissement du commerce libre et général sur la terre ferme et sur l'eau: les ressortissant de l'Empire Romain de la Nation Allemande, avec l'Empereur d'Autriche Charles V à la tête, les Allemands, Hongrois, Italiens, Hollandais, ainsi que tous ceux qui s'y joindront à l'avenir, sans distinction de nationalité et de religion, peuvent librement faire le commerce, c. à d. vendre les marchandises par toutes les provinces du vaste Empire Ottoman, à l'exception des armes, de la poudre et des autres articles prohibés.« En vertu de ce traité de commerce »les commerçants de l'un et de l'autre État payaient à présent lors de l'importation resp. de l'exportation seulement 3 p. c. sur la valeur de la marchandise qu'ils avaient transporté par la terre ferme ou par voies d'eau«.

Les commerçants balkaniques, pour effectuer leurs affaires commerciales sur les passages frontaliers en vertu de ces dispositions, ont établi, de l'un et de l'autre côté, tout un réseau d'intermédiaires, commissionnaires et expéditeurs, d'abord à la frontière entre l'Autriche et la Turquie, particulièrement à Belgrade et à Zemun, où l'on accueillait les caravanes, transportant les marchandises des villes macédoniennes et thraces, pour les transborder ensuite dans les bateaux et expédier sur le Danube dans les centres de commerce de l'Europe Centrale. Les intermédiaires dans l'organisation et la mise en pratique du trafic des compagnies commerciales des marchés balkaniques étaient le plus souvent les:

parents plus proches ou plus éloignés, disposés dans les localités limitrophes ou les centres-clés de communication et, grâce à leur habileté et savoir-faire, effectuaient, d'une manière engagée et avec succès, leurs affaires commerciales. Ceci a rendu possible l'établissement de ces liens, avec les points de départ à Constantinople, Philippopoli, Sères et Salonique, vers le nord, vers Belgrade en Serbie et vers Vidin en Bulgarie du côté turc et de Mehadiya, Pančevo et Zemun du côté autrichien, vers Timișoara, Novi Sad, Osijek, Pest et Vienne.

Notre attention, cependant, a été particulièrement attirée par la tendance de l'Autriche de rendre possible à ses commerçants, après la paix de Požarevac, d'utiliser avec un succès aussi grand que possible le Danube comme voie navigable et vois de communication importante pour relier l'Europe Centrale avec le Proche Orient, en vue de réaliser le succès des placements de ses produits industriels. Cette tendance de l'Autriche a, pourtant, contribué au développement de nombreuses villes riveraines sur le Danube et sur ses affluents, depuis Belgrade jusqu'à la Mer Noire en grands centres de commerce, tels qu'étaient: Belgrade, Kladovo, Tekija, Radujevac, Vidin, Nicopoli, Silistrie, Roustchouk et Braila. Pour atteindre ce but avec autant de succès que possible l'Autriche a fondé à Vienne en 1718 la Compagnie orientale de commerce ou plutôt restaurée la Compagnie orientale de l'année 1667, qui avait une branche à Belgrade, afin que celle-ci s'inclût aussi bien que possible dans la concurrence commerciale dans le Proche Orient avec les puissances commerciales connues de l'Europe Occidentale, telles qu'étaient l'Angleterre, la France et les Pays-Bas. Si on y ajoute encore la constitution de la Société de Navigation Danubienne dans les premières décennies du XIXe siècle, nous aurons alors une idée plus claire des différents efforts que l'Autriche faisait vers la fin du XVIIIe et dans les premières décennies du XIXe siècle en vue d'aménager le Danube et ses tributaires pour la navigation fluviale, ce qui serait à l'avantage des peuples balkaniques, particulièrement aux commerçants des Balkans dans l'exercice du commerce des marchandises avec les villes et centres du commerce de l'Europe Centrale.

C'est seulement après la libération de la Principauté de Serbie, au temps du prince Miloš Obrenović, c. à d. après la Deuxième insurrection de l'année 1815, que furent créées les conditions pour l'établissement des relations commerciales directes et la coopération des peuples serbe et bulgare. A cela ont, en premier lieu, contribué beaucoup les changements qui se sont produits dans le développement national et économique du peuple serbe et ensuite les réformes qui ont eu lieu dans les limites de l'Empire Ottoman à l'époque des sultans Mahmoud II et Abd-ul-Medjid qui ont exercé une influence favorable sur le développement économique du peuple bulgare. Cependant, le cours des relations économiques des

Bulgares avec la Principauté de Serbie se développait à la même allure que les forces de production et les rapports de production du peuple serbe. Depuis le commencement du règne du prince Miloš Obrenović jusqu'à l'obtention des hatti-chérifs des années 1830 et 1833 la Principauté de Serbie ne différait pas beaucoup, par son organisation politique, des autres provinces de l'Empire Ottoman. Cependant, elle a fait un grand pas en avant dans son développement politique et économique seulement après l'octroi des hatti-chérifs de 1830 et 1833, lorsque furent abolies les charges féodales imposées au peuple serbe par les autorités féodales turques et la Principauté de Serbie a obtenu l'autonomie politique et un développement économique indépendant, basé sur les richesses naturelles du pays. Il faut ajouter à cela aussi l'annexion de six nahiyés de la Serbie de l'Est qui s'était produite vers le milieu de l'année 1835. Ces nahiyés étaient limitrophes de la Bulgarie ce qui a contribué davantage au rapprochement de ces deux peuples et à l'établissement des contacts directs sur les plans culturel et d'instruction aussi bien que sur le plan économique. Donc, c'est seulement après l'année 1835 que furent créées, dans la Principauté de Serbie, les conditions pour la fondation des institutions économiques qui auraient soin du développement de l'économie nationale du peuple serbe. Quant au commerce extérieur, à la frontière vers la Bulgarie ont été établies 5—6 douanes serbes par lesquelles viendront en Serbie les commerçants, artisans et pečalbari (travailleurs saisonniers ou périodiques en étranger — n. d. tr.) pour un séjour plus ou moins prolongé. A partir de ce temps commence l'enregistrement systématique du trafic commercial entre la Principauté de Serbie et la Bulgarie et, de même, à partir de ce temps on commence à faire état des commerçants, artisans et pečalbari bulgares dans les protocoles de douane: de la date de leur passage de la frontière, du nom et prénom, du lieu de naissance, des marchandises qu'il porte avec lui et, enfin, des droits d'entrée qu'il avait payés. Le premier document dans lequel étaient notées les données sur les commerçants, artisans et pečalbari bulgares qui avaient visité la Principauté de Serbie, était le protocole du bureau de douane d'Aleksinac, nouvellement établi, du 1er mai au 26 octobre 1835. Cependant, pour l'étude des relations économiques des Bulgares avec la Principauté de Serbie au temps du prince Miloš sont beaucoup plus intéressants les protocoles des bureaux de douane de Radujevac et de Pandirala qui n'étaient établis qu'en 1838, vers la fin même de son règne. Dans les protocoles du bureau de douane de Radujevac se trouvent les données: en premier lieu, sur le passage des commerçants bulgares du pachalik de Vidin dans la Principauté de Serbie, ensuite sur les maraichers bulgares de Tirnova et Liaskovatz, qui venaient en Serbie comme pečalbari au commencement du printemps, généralement aux mois de février et de mars et y restaient jusqu'à la fin de la saison des

travaux, c. à d. jusqu'à la fin du mois d'octobre, lorsqu'il rentreraient chez eux et au sein de leurs familles; dans les protocoles du bureau de douane de Pandirala on notait les marchands du bétail bulgares de Panadžurište, Koprivštica, Pirdop, Sopot et Pazardjik, qui venaient d'habitude dans la Principauté de Serbie au printemps de chaque année, aux mois de mars et d'avril, et, après avoir acheté de gros troupeaux de béliers, moutons et chèvres, se mettaient en route pour Constantinople, par les sentiers de montagne, pour y arriver à la veille de la grande fête musulmane de baïram afin de vendre leurs troupeaux plus favorablement.

Au temps du règne du prince Miloš Obrenović on a considéré aussi la question de l'établissement et de la réorganisation des marchés et foires serbes que les commerçants bulgares fréquentaient régulièrement. Par le règlement de l'année 1839 a été effectuée la catégorisation des foires serbes selon l'endroit où elles avaient lieu et selon leur durée. Les commerçants et artisans bulgares fréquentaient le plus souvent la foire de Cuprija, ensuite celles de Gurgusovac, Kruševac et Zaječar. Pourtant, les données concrètes sur la visite des commerçants et artisans bulgares aux foires serbes se trouvent notées dans les rapports des commissaires de foires seulement au temps du gouvernement des défenseurs de la constitution.

Si la Principauté de Serbie a obtenu par les hattî-cherifs de 1830 et de 1833, l'autonomie politique et la base pour un développement économique indépendant, par l'arrivée au pouvoir du gouvernement des défenseurs de la constitution au cours de l'année 1842 elle a obtenu la base pour l'édification de l'Etat bourgeois dans l'esprit de la révolution de Juillet de l'année 1830. C'est seulement au temps du gouvernement des défenseurs de la constitution qu'ont été créés les conditions pour le libre commerce, que chacun peut faire commerce de tout et avec tous. Dans le commerce ont été abolies toutes ces restrictions qui existaient au temps du règne du prince Miloš Obrenović qui avait introduit le monopole dans le commerce, particulièrement dans le commerce extérieur, et créées les conditions pour le trafic libre des produits agricoles et d'élevage entre les producteurs et les consommateurs soit dans le commerce intérieur soit dans le commerce extérieur. Le commerce libre, c. à d. le libre échange des produits, entre les producteurs agricoles et éleveurs et les consommateurs, a exercé une influence particulièrement grande sur le développement des relations économiques entre les peuples serbe et bulgare. Des villes et des centres de production bulgares commencèrent à arriver dans la Principauté de Serbie en grand nombre les commerçants et artisans bulgares pour vendre en Serbie leurs produits et acheter diverses matières premières qu'ils transformeraient plus tard en produits finis. Si on y ajoutait encore l'arrivée d'un grand nombre d'ouvriers saisonniers et périodiques bulgares, particulière-

ment des maraîchers et des charpentiers, dans la Principauté de Serbie, on obtiendrait alors un tableau complet du développement des liens économiques entre les peuples bulgare et serbe à l'époque du gouvernement des défenseurs de la constitution. En ce temps-là les liens économiques entre les Bulgares et la Principauté de Serbie étaient à tel point développés que même le journal officiel »Srbske novine« publiait sur ses pages les articles spéciaux sur la prospérité économique du peuple bulgare dans le cadre de l'Empire Ottoman, et dans les rubriques particulières »Nouvelles du commerce« et »Commerce et Activité« publiait les données relatives au trafic commercial entre les villes limitrophes et centres économiques de la Principauté de Serbie et de la Bulgarie. Tous les quinze jours dans les rubriques susmentionnées on publiait les données fournies par les bureaux de douane de Radujevac, de Pandirala et de Vrška Čuka sur le trafic commercial entre la Principauté de Serbie et les villes limitrophes du pachalik de Vidin, c. à d. des villes bulgares. Sur la base des rapports de douane, publiés tous les quinze jours dans le journal de »Srbske novine«, nous pouvons constater qu'on exportait de la Serbie en Bulgarie: bétail (porcs, moutons, boeufs et chèvres), peaux (de chevreau, d'agneau, de renard, de lièvre et de lapin), fruits (pommes, poires, nèfles), produits de bois (auges, cuillères), meules, miel, suif, goudron, etc. et on importait: fruits des pays chauds (citrons, oranges, raisins de Corinthe), riz, huile, tabac, produits de Gabrovo (cuillères, couteaux et ciseaux de fer), produits de coton et de soie (fichus, toiles et ganses), poissons (esturgeons et carpes), produits de cuir, etc.

Certaines branches de l'économie, pourtant, occupaient une place à part dans les relations économiques des Bulgares avec la Principauté de Serbie au cours du gouvernement des défenseurs de la constitution. Ce sont: l'arrivée des maraîchers bulgares qui venaient en Serbie pour travailler pendant la saison des travaux, à partir du commencement du mois de février jusqu'à la fin du mois d'octobre chaque année et les marchands du bétail bulgares qui venaient en Serbie aux mois de mars et d'avril, chaque année, et après avoir acheté de grands troupeaux de béliers, moutons et chèvres pour l'approvisionnement du marché constantinopolitain de viande, se mettaient en route pour le long voyage par Pandirala — Pirot — Samokov — le défilé d'Ihtiman et la plaine de Thrace pour Constantinople.

Les maraîchers bulgares, dans la plupart des cas originaires de Tirnova et de Liaskovatz, arrivaient dans la Principauté de Serbie généralement au commencement du printemps, dès que la neige eut commencé à fondre, pour se mettre à préparer le sol, c. à d. le jardin pour la production des cultures maraîchères. Ils prenaient d'habitude à bail les jardins potagers, dits »les jardins gouvernementaux« à Topčider près de Belgrade ou sur la colline

de Cair près de Kragujevac et après avoir construit les norias et creusé les canaux d'amenée et de décharge, en vue d'arroser les légumes pendant les sécheresses d'été, aménageaient ces jardins pour les cultures maraîchères. A cause de la nature de leur travail ils prenaient d'habitude les terrains à bail du gouvernement serbe ou des propriétaires privés pour la durée de plusieurs ans par les contrats officiels légalisés par la cour. Sur la base du protocole du bureau de douane de Radujevac nous pouvons constater qu'au printemps de l'année 1840 étaient venus 46 maraîchers et 12 seulement retournèrent dans leur pays; en 1841 de 29 maraîchers venus, 25 retournèrent en Bulgarie; en 1842 43 maraîchers étaient arrivés, tandis que 22 regagnèrent leur pays; en 1843 36 maraîchers étaient venus en Serbie, mais nous manquons de données relatives au nombre de ceux qui s'en sont retournés.

Sur la base des données que nous avons à notre disposition, les maraîchers bulgares prenaient d'habitude à ferme les jardins dans les villes plus importantes de la Principauté de Serbie, comme c'était le cas de Belgrade, de Kragujevac, de Čačak, de Jagodina, de Negotin et de Zaječar, afin de s'assurer du travail pour plusieurs saisons. Pourtant, grâce à leur origine slave et la possibilité de se faire comprendre vite et d'établir avec succès les relations d'affaires avec les citoyens de la Principauté de Serbie, les maraîchers bulgares contractaient aisément les dettes pour s'assurer le crédit c. à d. les moyens nécessaires jusqu'au commencement de la production des légumes lorsqu'ils seront à même de se procurer de l'argent par la vente de leurs produits. Au cours de quelques années seulement, les maraîchers bulgares, comme pečalbari en Serbie, organisaient leurs activités relatives à la production des légumes de telle façon à avoir une plus grande sûreté, soit qu'il s'agit d'affermage de terres soit de production des cultures maraîchères.

Les maraîchers bulgares venaient généralement en Serbie à cheval, et pour plus de sûreté en groupes de 5 à 6 hommes. Il arrivait pourtant, que ces groupes comptaient de 10 à 15 hommes qui voyageaient par la plaine de la Bulgarie du Nord, pour passer sur le territoire serbe près de Radujevac. Ils portaient avec eux les semences du piment, de tomates et de l'ail. Lorsque la Société de navigation danubienne de Vienne a introduit, au temps du gouvernement des défenseurs de la constitution la ligne régulière de bateaux à vapeurs de Galati à Vidin, resp. à Radujevac. Depuis ce temps les maraîchers bulgares commencent à arriver en Serbie par bateau, ce qui a réduit la durée de leur voyage de leur pays natal en Serbe à quelques jours seulement. L'arrivée des maraîchers bulgares chaque année dans la Principauté de Serbie a créé la conviction qu'ils sont devenus principaux fournisseurs de légumes au peuple serbe.

La branche de l'économie la plus importante et la plus profitable dont revenait l'avantage non seulement aux marchands du bétail bulgares, mais aussi à la Principauté de Serbie au temps du gouvernement des défenseurs de la constitution, était le commerce du menu bétail, c. à d. des moutons et des chèvres pour l'approvisionnement de la population musulmane de viande dans les limites de l'Empire Ottoman, particulièrement du marché de Constantinople, à la veille de la grande fête musulmane de baïram. C'est seulement après à l'annexion à la Serbie de six nahiyés de la Serbie de l'Est, principaux producteurs du petit bétail sur les contreforts de la Stara Planina, la Suva Planina et les Svrljiške Planine que l'on peut parler de l'échange et du trafic commercial entre la Principauté de Serbie et le marché de Constantinople. Les intermédiaires dans ce commerce étaient les marchands du bétail bulgares des villes situées au pied de la montagne de Balkan dans la Bulgarie centrale de Koprivštica, Panadžuriste, Pirdop, Kalofer, Zatica et Batak. Les avantages naturels de ces bourgades balkaniques au pied de la montagne de Srednja Gora rendaient possible aux habitants de ces localités de s'occuper d'élevage, particulièrement d'élevage des béliers, des moutons et des chèvres pour l'approvisionnement du marché de Constantinople. Le commerce du petit bétail s'est développé surtout vers le milieu du XVIIIe et dans les premières décennies du XIXe siècle, lorsque Constantinople comptait plus de 500.000 habitants et un grand nombre de soldats, pour l'approvisionnement desquels il a fallu procurer de grandes quantités de viande et de produits d'élevage. Grâce à la prospérité dans le commerce du bétail et des produits d'élevage, ces commerçants des bourgades bulgares subbalkaniques étaient devenus principaux fournisseurs de Constantinople de viande, et cela leur a permis d'établir leurs agences commerciales, resp. des bureaux dans la capitale ottomane et de s'occuper exclusivement de commerce du bétail pour l'approvisionnement de la population musulmane de viande. Leur succès dans le commerce a contribué à leur faire obtenir divers privilèges des autorités turques; à cause du succès qu'ils avaient réalisé dans l'approvisionnement du marché de Constantinople de menu bétail, les commerçants bulgares du bétail les plus éminents ont obtenu même des firmans impériaux, en signe de reconnaissance pour les résultats obtenus dans le commerce du bétail pour l'approvisionnement de viande de la population de Constantinople et de l'armée turque. Cependant, lorsqu'il n'y avait pas assez de bétail et de produits d'élevage pour que la population de Constantinople et l'armée turque puissent s'approvisionner des sources domestiques, les commerçants du bétail bulgares se tournèrent vers les pays voisins, avant tout vers la Principauté de Serbie, pour y acheter du bétail c. à d. des béliers, des moutons et des chèvres pour compenser le déficit dans l'approvisionnement du marché de Constantinople de viande. C'est

ainsi qu'ont commencé à se développer les rapports commerciaux des commerçants du bétail bulgares avec la Principauté de Serbie, pour l'approvisionnement de Constantinople de béliers, de moutons et de chèvres pour la fête musulmane connue de baïram.

Il est difficile d'établir le temps exact où les commerçants bulgares avaient commencé à venir dans la Principauté de Serbie pour y acheter le menu bétail en vue d'approvisionner la population musulmane de viande dans le cadre de l'Empire Ottoman. Cependant, nous ne disposons de données là-dessus qu'à partir de ce moment où les autorités serbes, après l'entrée en vigueur des Hatti-chérifs des années 1830 et 1833, ont obtenu le droit d'établir vers la Bulgarie des bureaux de douane, qui tiendront compte des relations économiques entre les peuples serbe et bulgare. Les marchands du bétail bulgares venaient dans la Principauté de Serbie le plus souvent par la douane d'Aleksinac, accompagnés de toucheurs, resp. de bergers, au début du printemps, aux mois d'avril et de mai, avec les troupeaux de béliers, moutons et chèvres de la Serbie en Turquie; ils passaient la frontière le plus souvent par la douane de Pandirala et la Vrška Ćuka. Leur commerce du bétail était organisé de telle façon que les béliers, moutons et chèvres, achetés en Serbie, ont été menés au pâturage pendant l'été sur la montagne de Stara Planina et ensuite par Pirot — Samokov — le défilé d'Ihtiman et les plaines de Thrace arrivaient à Constantinople à la veille du baïram, pour obtenir le meilleur prix par la vente du petit bétail qu'ils y avaient amené. Se basant sur les données des bureaux de douane serbe par lesquels les commerçants du bétail bulgares passaient la frontière en menant leurs troupeaux à Constantinople, nous avons établi que le plus grand commerce fut réalisé en 1842, lorsque de la Principauté de Serbie furent exportés pour la Turquie, resp. pour le marché de Constantinople, 51.422 béliers et moutons et 10.185 chèvres. Il y avait des cas où les commerçants du bétail bulgares particuliers avaient amené à Constantinople de la Principauté de Serbie plusieurs milliers de béliers, de moutons et de chèvres en une saison. Ainsi, par exemple, le 9 septembre 1841 Vulko Najdenović de Koprivštica en Serbie avait amené à Constantinople 3878 béliers; le 28 avril 1842 Josif Todorović de Panadjurište a amené 3265 béliers; le 30 avril 1842 Stojan Todorović de Koprivštica 2406 béliers; le 2 mai 1842 Najden Benović de Koprivštica 4271 béliers. Si l'on a en vue que les commerçants du bétail bulgares, lors du passage de la frontière de la Serbie pour la Turquie payaient un demi-gros pour chaque tête de bétail, ils ont payé alors en 1842 pour 61.607 béliers, moutons et chèvres aux bureaux de douane serbe environ 30.858 gros, sans compter autres dépenses qu'ils ont faites pendant leur séjour sur le territoire de la Principauté de Serbie.

Bien que ce commerce fût très rentable et utile non seulement pour la Principauté de Serbie, mais aussi pour les commerçants du

bétail bulgares, il ne se développait pas tout de même sans difficultés. Toutes ces difficultés et tous ces obstacles étaient dûs au système politique corrompu de l'Empire Ottoman, c. à d. à la routine qui régnait dans l'administration turque, particulièrement parmi les fermiers des douanes et des beyliks de faire payer quelque chose de rançonner particulièrement la population chrétienne pour amasser de l'argent.

Comme la Principauté de Serbie était dans une situation vasale envers la Turquie, le commerce du petit bétail entre les éleveurs de la Principauté de Serbie et les commerçants du bétail bulgares était basé sur les décisions des Hatti-chérifs de 1830 et de 1833 et les privilèges des commerçants du bétail bulgares, accordés par la Sublime Porte aux fournisseurs efficaces de la population musulmane, particulièrement du marché de Constantinople, dans le territoire de l'Empire Ottoman. Pour cette raison, les éleveurs serbes du menu bétail étaient affranchis des impôts féodaux, repps. de beylik ou dime. C'est pourquoi les bœufs, moutons et chèvres étaient de 10 p. c. meilleur marché dans la Principauté de Serbie que dans les autres parties de l'Empire Ottoman. A cause de cela, les commerçants du bétail bulgares arrivaient en Serbie et achetaient très volontiers le menu bétail de ce pays, ce qui a contribué à augmenter leur profit par rapport à ce qu'ils pouvaient gagner en faisant leur commerce dans l'intérieur de la Turquie. Cependant, les autorités turques avaient pris l'habitude de faire payer à leurs sujets les amendes, droits de douane et beylik. Ils arrêtaient les commerçants du bétail bulgares, dès que ceux-ci eurent franchi la frontière serbe en leur demandant de payer sur le menu bétail, acheté en Serbie, les droits de douane et le beylik. Dans de tels cas, les commerçants du bétail bulgares s'adressaient directement par les demandes au gouvernement serbe, et dans les cas exceptionnels même au prince Alexandre Karadjordjević, en les priant d'intervenir auprès de la Sublime Porte afin qu'elle fit les démarches chez les pachas de Sofia et de Niš pour empêcher les abus commis par les fermiers des douanes et des beyliks dans le territoire de leurs pachaliks respectifs. Dans ces cas-ci entra en scène le kapuçehaja (représentant diplomatique) serbe à la cour de Constantinople, Konstantin Nikolajević, qui, en suivant les directives de son gouvernement, entra en pourparlers avec la Sublime Porte en vue de procurer son intervention pour empêcher les abus des fermiers des douanes et des beyliks et, très souvent, aussi les abus des autorités turques dans l'exercice de leurs fonctions. Les interventions officielles du gouvernement serbe et, en nombreux cas, aussi du prince Alexandre Karadjordjević auprès de la Sublime Porte témoignent de l'importance que les autorités serbe attribuaient au commerce du menu bétail entre les éleveurs de la Principauté de Serbie et les commerçants du bétail bulgares.

On rencontrait des commerçants du bétail bulgares en une autre occasion sur le territoire de la Principauté de Serbie. C'étaient des exportateurs du gros bétail, des boeufs, vaches et veaux de la Turquie, resp. de la Bulgarie en Autriche, en transit par la Serbie. Ces commerçants du bétail bulgares étaient dans la plupart des cas natifs de la Bulgarie du Nord-Ouest, c. à d. de Vidin et de Vrace, qui entretenaient des relations d'affaires avec le prince Miloš Obrenović qui était, lui-même, un grand exportateur du bétail de la Principauté de Serbie en Autriche et était en coopération avec eux lors de l'achat du bétail en dehors des frontières de la Serbie et de l'exportation de ce bétail dans les pays de l'Europe Centrale.

Il faut mentionner à la fin que les commerçants et artisans bulgares fréquentaient très souvent les foires sur le territoire de la Principauté de Serbie, particulièrement des foires de Cuprija, da Kruševac et de Zaječar, auxquelles ils vendaient leurs produits et achetaient diverses matières premières, telles que, par exemple, le cuir, la laine, le goudron et autres produits. Les visiteurs bulgares, commerçants et artisans, étaient le plus nombreux à la foire de Zaječar, à quoi contribuaient dans une grande mesure aussi les autorités turques qui abolissaient toutes les formalités pour le passage de la frontière au temps où les foires avaient lieu.

Notre aperçu des relations économiques des Bulgares avec la Principauté de Serbie à l'époque du prince Miloš Obrenović et du gouvernement des défenseurs de la constitution a pour but de mettre en relief la degré des rapports économiques entre les peuples serbe et bulgare comme base de leurs actions communes et de la coopération dans le domaine de la culture et de l'instruction aussi bien que dans le domaine politique à cette époque-là.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

АРХИВСКА ГРАБА

Архив Србије, Главно казначејство
Архив Србије, Београдски Бумрук
Архив Србије, Попичељство иностраних дела И одељење
Архив Србије, Попечитељство финансија К одељење (Казначејство)
Архив Србије, Попечитељство финансија П одељење (Промишленост)
Архив Србије, Попечитељство унутрашњи дела П одељење (Полицијско)

ЛИТЕРАТУРА

Арnaudов Михаил, *Неофит Хилендарски — Бозвели, Живот, дело, епоха*, кн. I и II, БАН, Наука и искуство, Софија 1971.
Васиљевић Хаџи Јован, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, Друштво Св. Сава, Београд 1928.
Веселиновић А. Рајко, *Пловидба Дунавом и његовим притокама у уговорима између Аустрије и Турске у XVII и XVIII веку*, Зборник радова са међународног научног скупа „Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове“ САНУ, Историјско одељење, књ. 3, Београд 1983.
Вучо Никола, *Привредна историја Србије до првог светског рата*, Београд 1955; *Распадање еснафа у Србији*, Посебно издање САНУ, Историјски институт ССХХII, Београд 1964.
Гавриловић Михаило, *Милош Обреновић, I, II и III*, Београд 1912.
Гавриловић Славко, *Прилог историји трговини и миграције Балкана — Подунавље у XVIII и XIX веку*, САНУ, Одељење друштвених наука, књ. 67, Београд 1969.

- Гандев Христо, *Прблеми на българското възраждане, — Фактори на българското възраждане и Националната идеја в българкиот историопис*, БАН, Наука и искуство, София 1976.
- Борбевић Р. Тихомир, *Живот и обичаји народа*, Архивска граба за занате и еснафе у Србији од Другог устанка до Еснафске уредбе 1847. СКА, посебно издање, књ. 15, Београд 1929; *Из Србије кнеза Милоша — Становништво и насеља*, књ. I и II, Београд 1924.
- Жечев Николай, *Браила и българското културноационално възраждане*, БАН, София 1970.
- Зографски Данчо, *Развитокот на капиталистичките елементи во Македонија за време на турското владеење*, Култура Скопје 1967.
- Историја Београда*, САНУ, Одељење историјских наука, књ. I, II и III, Просвета, Београд 1974.
- История на България*, БАН, Институт за история, второ преработено Издание, том први, София 1961.
- Историја на македонскиот народ*, ИНИ, кн. I и II, Скопје 1969.
- Юрданџ Юрдановџ, *История на българската трговия до ослобождението — Кратъкџ очеркџ — София 1938.*
- Јовановић Слободан, *Уставобранители и њихова влада (1838 — 1858)* СКА, Београд 1912.
- Кирила Възвъзова—Каратеодорова, Зина Маркова, Елена Павлова —Харбова, Васил Харизанов, *Семеен архив на Хаџитомеви (1751 — 1827)*, БАН — Институт за история Народна библиотека „Кирил и Методиј“, Том I, София 1984.
- Марковнић Светозар, *Сабрани списи, књ. I, II, III и IV*, Београд 1965.
- Милић Даница, *Трговина Србије 1815 — 1839*. Нолит, Београд 1959; *Букурешка агенција и српско — влашка Трговина сољу*, Историјски гласник, књ. XVIII, Београд 1971.
- Милосављевић Петар, *Миша Анастасијевић — Дунавски капетан*, Београд 1983.
- Пантелић Душан, *Кочина Крајина*, СКА, Друштвени и историјски списи, књ. 32, Београд 1930; *Београдски пашалук после свиштовског мира 1791 — 1794*. СКА, Посебно издање Друштвених и историјских списа, књ. 25, Београд 1927.
- Перунчић Бранко, *Београдски суд од 1819 — 1839*, Историјски архив Београда, Београд 1964.

- Петровић Мита, *Финасије и установе обновљене Србије од ослобођења до 1842.* књ. I, II и III, Београд 1897.
- Поповић Васиљ, *Источно питање — Историјски преглед борбе око отоманског царства у Леванту и на Балкану*, Геце Кон, Београд 1928.
- Попов Нил, *Србија и Русија од Кочине крајине до св. Андрејске скупштине*, Београд 1870.
- Стајић Васа, *Привреда Новог Сада 1784 — 1880.* Из Архива новосадског магистрата, Нови Сад 1941.
- Стојанчевић Владимир, *Кнез Милош према Бугарској и Бугарима*, Историјски гласник, књ. 4, Београд 1954; *Кнез Милош и Источна Србија 1833 — 1838. године*, САНУ, посебно издање Одељења друштвених наука, књ. 26, Београд 1957; *Милош Обреновић и његово доба*, Просета, Београд 1966; *Кнез Милош и проблеми балканских миграција у Србији после другог устанка*, Зборник Историјског музеја Србије, књ. 5, Београд 1968; *Јужнословенски народи у османском царству од Једренског мира 1829. до Париског мира 1856.* Београд 1971; *Историја српског народа — Национална аутономија 1830 — 1839. и Изградња управе после 1830.* Српска књижевна задруга, књ. IV, Београд 1981; *Из историјске прошлости источне Србије (1804 — 1833)*, Историјски архив Зајечар, Зајечар 1983. године.
- Цвијић Јован, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1925.
- Чубриловић Васа, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Народна књига, Београд 1983.
- Џамбазовски Климент, *Бугарски баштовани као печалбари у Кнежевини Србији*, Balcanica IV, Београд 1973; *Бугарски сточарски трговци у Кнежевини Србији у првој половини XIX века*, Balcanica VI, Београд 1975; *Бугарски трговци на панаџурима у Кнежевини Србији средином XIX века*, Balcanica VIII, Београд 1977; *Утицај Хатишерифа до 1830 и 1833. године на режим сточарења и трговине стоком на источној граници Кнежевине Србије*, Зборник са међународног симпозијума „Одредбе позитивног законодавства и обичајног права о сточарским кретањима у југоисточној Европи кроз векове, Посебно издање Балканолошког института САНУ, Београд 1976; *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, Међурепубличко издање Архива Србије и Архива Македоније, том I, књ. I, Култура, Београд 1979; *Културно-политичке везе Бугара са Кнежевином Србијом од почетка XIX века до Париског мира 1856.* САНУ, Балканолошки институт, Београд 1982; *Трговина речним саобраћајем између Србије и Бугарске од Хатишерифа 1830. до Париског мира 1856.* САНУ, Одељење историјских наука, Зборник радова са научног скупа „Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, књ. 3, Београд 1983; *Привредне везе Источне Србије са Бугарском у току владавине кнеза Милоша Обреновића и уставобранитеља*, Развитак год. XXIII књ. 4 — 5, Зајечар 1983. године.

СКРАБЕНИЦЕ

БАН	— Бугарска академија наука
АС ГК	— Главно Казначејство
НИН	— Институт за национална историја на Македонија
АС ББ	— Београдски Бумрук
АС ПИН, И одел.	— Попечителство иностраних дела И оделење
АС ПФ, К. одел.	— Попечителство финансија К оделење (Казначејство)
АС ПФ, П. одел.	— Попечителство финансија П оделење (Промисленост)
АС ПУД, П. одел.	— Попечителство унутрашњих дела П оделење (Полицијско)
САНУ	— Српска академија наука и уметности
СКА	— Српска краљевска академија

МАЊЕ ПОЗНАТЕ И СТРАНЕ РЕЧИ

Абаџија — сукнар

аренда — закуп земљишта, зграда и другог на одређено време; оно што се плаћа на име закупнине

Базарџанбаша — старешина трговаца

башибозук — наоружане групе састављене од демобилисаних војника који су се одметали у пљачку

бегличибаша — старешина за наплату пореза од стоке

беглук — феудални порез на стоку

берат — царски декрет којим се додељују звања и одликовања

Валија — гувернер покрајине

вергија — порез, данак

Дунђер — старински столар, градитељ, зидар, тесар

Бумрук — царинарница, царина

Зијамет — спахијски посед

зулум — неправда, насиље

зулумџар — тиранин

Камараш — трговац на велико

кантарџија — мерач кантарем на пијаци

капуџеџа — представник валије; највећи царски официр на двору у звању аге, високи представник код порте.

кириџија, — кочијаш, превозник коњима

комисионар — продавац ствари уз проценат

касап-баша — старешина месарског еснафа

коџабаша — првак, старешина, сеоски кнез

кујунџија — златар

Мукада — паушална годишња закупнина која се даје за некретнину узету под дугогодишњи закуп

мумџија — воскар

мутесариф — синоним за валију, окружни начелник

Резум — новчана обавеза, такса

руј — биљка жућкастог цвета, користи се за штављење коже

рушвет — мито

Сахтијан — врста танке fine коже

Тимар — феудално добро

терџија — кројач

тескера — дозвола, пропусница

тефтердар — начелник финансијске службе једне области

Пурчија — кожухар, крзнар

Ферман — султанов указ, заповест

фрајкор — одред добровољаца у рату

Хас — царско дворско имање

хасна — корист

Чибук — камиш, лула

Целебџија — трговац ситном стоком

џума — петак, седмица; молитва петком у џамији

За основна значења ових речи коришћени су следећи речници:

A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1979;

R. Aleksić, *Rečnik stranih reči i izraza*, Beograd 1978;

B. Михаиловић, *Грађа за речник страних речи у пређуковском периоду*,
I, II, Нови Сад 1972.

INDEX NOMINUM

- Абдул, Мешид, турски султан: 18
 Абдуловић, Јакуб, трговац из Берковице: 43
 Али Риза паша, видински валија: 145
 Аметовић, Јакуб, из Видина: 120
 Анастасијевић, Миша, трговац: 23, 30
 Анастасијевић, Никола, трговац: 82
 Ангеловић, Ганча, из Зајечара: 121
 Анђелковић, Коча, капетан српске војске: 10, 11, 14
 Анђелковић, Стојан, из Сопота: 113
 Анђелковић, Тодор, трговац из Сопота: 135
 Анчић, Гавра, трговац из Гургусовца: 137, 138
 Апостоловић, Констандин, из Копривштице: 116
 Арнаутов, Михаил, бугарски научник: 104
 Асановић, Мемет, из Видина: 121
 Атанасијевић, Никола, из Љасковца: 84
 Атанасовић, Рашко, из Копривштице: 118
 Атанацковић, Ратко, из Копривштице: 113
 Банковић, Станче, из Калофера: 115
 Банковче, Никола, из Љасковца: 82
 Батула, Стана, сточарски трговац: 128
 Бејков, Најдан, сточарски трговац: 128
 Белопита, Јосиф, сточарски трговац: 128
 Бельов, Неја, сточарски трговац из Пирдопа: 114
 Бенави, Најден, сточарски трговац: 127
 Бснелић, Најден, сточарски трговац из Гургусовца: 132
 Беновић Најден, трговац из Копривштице: 114, 117, 132, 156
 Бесим-паша, нишки мутесариф: 132
 Богдановић, Гаја, трговац из Златице: 42
 Богдановић, Ганча, трговац из Златице: 42
 Богориди, Стефан, трговац: 105
 Бојација, Коста, трговац из Видина: 44
 Бошковић, Лазар, из Зајечара: 121, 122
 Брајко, Дича, трговац из Гургусовца: 132
 Бранков, Динча, сточарски трговац: 127
 Братија Петко, трговац из Пирдопа: 115
 Бугарче, Јован, трговац из Аустрије: 67
 Валовић, Јован, из Зајечара: 122
 Васиљевић, Јордан, из Шумена: 73
 Велин, Цона: 43
 Велковић, Стефан, сточарски трговац: 125
 Вељков, Стојан, трговац из Љасковца: 81
 Влков, Брајко, трговац: 127
 Влков, Најден, трговац: 127, 128
 Вранов, Тодор, трговац из Љасковца: 83
 Врбанов, Васил, трговац из Љасковца: 86
 Врбанов, Ганчо, трговац из Љасковца: 81

- Врбан, Моско, трговац из Љасковца: 86
- Врбанов, Тодор, трговац: 87, 88
- Вујић, Коста, уредник *Новина србских* од 1856: 71
- Вулков, Стојан, трговац из Копривштице: 118
- Вулковић, Брајко, трговац из Копривштице: 119, 120
- Вулковић, Јованча, трговац из Пирдопа: 113
- Вуловић, Најден Хаџи, трговац из Копривштице: 114, 117, 118
- Вукојевић, Стојан, трговац из Копривштице: 113
- Вучић, Перишић Тома, трговац сољу: 30
- Вучков, Тодор, трговац из Видина: 143
- Гандев, Христо, бугарски научник: 3, 50, 104
- Гановић, Генча, из Горње Ореховице: 99
- Ганчев, Велко, трговац из Етропола: 44
- Ганчевић, Богдан, трговац из Златице: 42
- Ганчић, Вулко, трговац из Копривштице: 112, 113
- Ганчић, Петко, трговац из Корита: 121
- Ганчов, Лулчо, трговац из Копривштице: 117
- Гамчовић, Лулча: 113
- Гањов, Ганчо, трговац из Љасковца: 84
- Гарашанин, Илија, државник: 140
- Гарашанин, Милутин, политичар: 47
- Генић, Јован, трговац из Софије: 43
- Генић, Најден, трговац из Копривштице: 119
- Генчевић, Лука, трговац из Копривштице: 113
- Генчов, Дајча, трговац из Копривштице: 114, 119
- Генчовић, Добри, трговац из Пазарџика: 115
- Георгијев, Васил, трговац из Трнова: 88
- Георгијевић, Марко, трговац: 13
- Герман, Михаило, дипломата и трговац: 31
- Гешов, браћа трговци из Цариграда: 51, 105
- Гинчов, Врбан, трговац из Љасковца: 85
- Глигоријевић, Вуле, трговац, ортак Милоша Обреновића: 30
- Грозданов, Манчо, трговац из Панабуришта: 118
- Данил, Мустафа, трговац из Видина: 120
- Данчо, Васил, трговац из Љасковца: 82
- Данчо, Иван, трговац из Љасковца: 85
- Дановић, Генчо, трговац из Копривштице: 118
- Дановић, Димитрије, трговац из Љасковца: 87
- Даскал, Јован, трговац из Копривштице: 114, 118
- Дачов, Јован, трговац из Копривштице: 87
- Деда Динча, сточарски трговац: 128
- Демелић, Сава, трговац из Вршца: 10, 11
- Денић, Панча, баштован из Трнова: 91, 92, 93
- Десов, Никола, сточарски трговац: 128
- Десов, Тодор, сточарски трговац: 128
- Десовић, Никола, трговац из Копривштице: 117
- Дечов, Генчо, трговац из Љасковца: 86
- Димитријевић, Пена, трговац из Љасковца: 80, 83
- Димитријев, Риста, трговац из Љасковца: 81
- Димитријев, Стојан, трговац из Љасковца: 81, 82
- Димитријевић, Александар Врацали, трговац из Враца: 22, 29
- Димитријевић, Врбан, трговац из Љасковца: 84
- Димитријевић, Јован, баштован из Великог Трнова: 95, 96
- Димитријевић, Јован, трговац из Љасковца: 83
- Димитријевић, Крумче, трговац: 136
- Димитријевић, Манџил из Враца: 115
- Димитријевић, Недељко, из Калофера: 114
- Димитријевић, Никола, баштован из Чачка: 100
- Димитријевић, Петко, трговац из Љасковца: 83
- Димитријевић, Статија, трговац из Вицине: 44

- Димитријевић, Стојан, трговац из Љасковца: 83
 Димитријевић, Тодораћи, из Враца: 133
 Димитријевић, Занфир, из Враца: 122, 123
 Димитров, Марин: 81
 Димитров, Стојан, из Љасковца: 82
 Димов, Димитрије, из Љасковца: 86, 88
 Димов, Јован, трговац из Трнова: 83, 88
 Димов, Јордан, из Љасковца: 80, 86, 87, 88
 Димов, Јордан, из Трнова: 82
 Димов, Манчо, трговац из Љасковца: 82
 Димов, Минчо, трговац из Трнова: 80
 Димов, Петар, трговац из Љасковца: 86
 Димов, Стојан, трговац из Љасковца: 85
 Димов, Танасије, трговац из Трнова: 80, 83
 Димов, Танасије, трговац из Љасковца: 80, 86
 Димов, Тодор, трговац из Љасковца: 85
 Димовић, Јован, из Видина: 143
 Динко, Стојан, трговац из Љасковца: 80
 Динчовић, Кунчо: 135
 Добрачев, Нено, трговац из Габрова: 44
 Догачев, Петар, трговац из Љасковца: 85
 Дон, Василије, трговац из Љасковца: 81
 Дончов, Васил, из Љасковца: 88
 Дончов, Петко, трговац из Љасковца: 80
 Драганов, Антоније, баштован из Еловице: 99, 100
 Драганов, Данчо, из Љасковца: 82
 Драгоци, Христа, из Еловице: 100
 Беновић, Манојло, трговац: 42
 Берић, Марин, трговац: 42
 Боновић, Петар, трговац: 42
 Боргов, Пењо, трговац из Љасковца: 82
 Борго, Тодор, трговац из Љасковца: 80
 Борбенић, Марко, београдски конзул: 28
 Енин, Иван, трговац из Љасковца: 85, 86
 Енин, Никола, трговац из Љасковца: 82, 84
 Енин, Ристо, из Љасковца: 82, 84
 Еремић, Атанаско, баштован: 96, 97
 Зарић, Риста, трговац из Љасковца: 84
 Заолић, Христо, трговац из Љасковца: 80
 Захарија, Георгије, трговац: 105
 Здравковић, Коста, трговац: 135
 Здравковић, Раша, трговац: 135
 Золотовић, Георгије: 51
 Ибраимовић, Мула, турски трговац: 43
 Иванов, Димитрије, из Љасковца: 86
 Иванов, Јаков: 43
 Иванов, Добри, из Љасковца: 83, 86
 Иванов, Кесер, трговац из Габрова: 44
 Иванов, Марин, баштован: 43
 Иванов, Радо, баштован из Љасковца: 83
 Ивановић, Григор, трговац: 43
 Ивановић, Хирмани, из Шумена: 73
 Илијев, Иван, из Љасковца: 85
 Илијевић, Иван, из Сумракова: 120
 Илић, Аврам, баштован: 96
 Илић, Видак, ћурчија из Самокова: 40
 Илић, Ранбел, из Копривштице: 115
 Илић, Ристо, трговац из Љасковца: 81
 Исмаил-Паша, министар финансија на Порти: 135
 Исмаиловић, Мемет, из Видина: 120, 121
 Ичко, Наум, трговац: 13, 28
 Ичко, Петар, трговац из Катранице: 13
 Јанков, Стојан, трговац из Љасковца: 80, 83, 87
 Јанковић, Георгије, баштован из Великог Трнова: 94
 Јанковић, Димитрије, из Рожца: 134
 Јанковић, Тома, баштован из Великог Трнова: 94, 95
 Јанчо, Тодор, из Копривштице: 117
 св. Јован: 144, 146, 147

- Јованов, Велко, из Трнова: 87
 Јованов, Вулчо, из Трнова: 84
 Јованов, Димо, трговац из Љасковца: 80, 81, 88
 Јованов, Дончо, из Љасковца: 85
 Јованов, Калча, из Трнова: 88
 Јованов, Никола, из Љасковца: 81
 Јованов, Рајко: 66
 Јовановић, Виден, коцобаша: 125
 Јовановић, Бура из Златице: 117
 Јовановић, Жељко, трговац из Трнова: 43
 Јовановић, Кесер, из Габрова: 144
 Јовановић, Коста, из Сопота: 115
 Јовановић, Лало, из Пирдопа: 118
 Јовановић, Михаило, из Филибе: 114
 Јовановић, Никола, из Сврљичке бање: 134
 Јовановић, Стојан, болтаџија из Ески Зарје: 40
 Јовановић, Тодор, баштован: 96
 Јовановић, Христа: 125
 Јовин, Никола, из Љасковца: 83
 Јовков, Васил, из Габрова: 144
 Јолу, Хаџи Панча, из Панаџуришта: 117
 Јоргованов, Тодор, из Љасковца: 87
 Јорданов, Јордан: 106, 108
 Јосиф, Фрањо, аустроугарски цар: 10
 Јосиф, Леополд II, престолонаследник: 11
 Јотовић, Џонко, из Видина: 122, 123
 Јоцин, Митар, из Видина: 143
 Калчо, Јордан, трговац из Ореовца: 80
 Калчо, Најден: 128
 Капарацик, Јакуп: 43
 Кара Мустафа-паша, велики везир: 2
 Кара Хасан, турски војсковођа: 10
 Караборџе Петровић, вођа првог српског устанка: 75
 Караборџевић, Александар: 105, 107, 108, 125, 126, 127, 132, 156
 Карајановић, Манојло: 99
 Каратеодорова, Кирила, Вазова, историчар: 44
 Кирило, (Бирило) и Методије, солунска браћа, словенски просветитељи: 108
 Кировић, Минна, баштован: 98, 99
 Коблешко, Илија: 128
 Конов, Стојан, из Левча: 115
 Констадиновић, Стојан, трговац из Љасковца: 81
 Константиновић, Никола Брзак, трговац: 13, 28
 Копривштица, Вулко, из Копривштице: 114
 Костић, Риста, из Трнова: 88
 Костић, Тодор, из Љасковца: 80, 83, 88
 Костов, Коста, трговац из Трнова: 80
 Костов, Славеј, из Љасковца: 87
 Костов, Тодор, из Љасковца: 85
 Кочо, Ваца, из Драганова: 85
 Крајачић, Недељко, из Панаџуришта: 43
 Крајчов, Недељко, из Панаџуришта: 115
 Крстин, Коста, из Љасковца: 84
 Крстић, Голуб, из Пирота: 118, 119
 Крстић, Јован, из Крагујевца: 100
 Крстић, Коста: 81
 Крстић, Петар, из Еловице: 99
 Крштењаков, Никола, трговац из Враца: 140
 Кузмановић, Тодор, из Корита: 121
 Куновић, Вучко: 44
 Курандић, Ваца: 67
 Лазаревић, Јаков: 45
 Лазаревић, Тодор, из Лом Паланке: 140
 Лаудон, генерал: 11
 Лечов, Сивчо из Трнова: 82
 Лимић, Стојан, из Пирота: 119
 Љотић, Димитрије, трговац: 66
 Љубеновић, Стојча, из Копривштице: 119
 Мајтан, Стефан, трговац из Букурешта: 30
 Максимовић, Јован, механиџа: 96
 Манчовић, Васил, из Батака: 116
 Манчовић, Стојан, из Панаџуришта: 113, 115
 Марашли Али-паша: 24
 Марин, Борџе, из Трнова: 82
 Марин, Стојан: 96, 97
 Маринов, Дима, из Љасковца: 83
 Маринов, Марин, из Љасковца: 86
 Маринов, Пено, из Љасковца: 84, 86, 88
 Маринов, Спасоје, из Љасковца: 86
 Маркова, Зина, историчар: 44
 Марковић, Драган, из Калофера: 115

- Марковић, Ранко, из Рогатине: 121, 122
- Марковић, Светозар: 24
- Матерић, Паун, из Планинице: 122
- Матов, Нено, из Пазарника: 117
- Махмуд II, султан: 18, 19, 49, 50, 101, 104, 150
- Меметовић, Јусуф, из Видина: 120
- Методије, словенски просветитељ: 108
- Мехмед Бег Неврокоп: 127
- Мешић, Абдул, султан: 105, 150
- Мијовић, Борбе, из Бековице: 113
- Микић, Урош, из Планинице: 122
- Миковић, Цоле, из Видина: 122
- Микуловић, Андрија, из Видина: 122
- Миленковић, Таса, из Ражња: 134
- Миљковић, Сима: 42
- Минчо, Стојан, из Љасковца: 85
- Митевић, Ганча: 42
- Михаиловић, Јовко, из Копривштице: 117
- Михаиловић, Стевча, управник Алексиначке царинарнице: 37
- Михалевић, Михаило, капетан: 10, 11
- Младовић, Гира: 125
- Момиров, Павле, трговац из Љасковца: 80, 83
- Моровенов, Гаврил, трговац: 51, 105
- Моско, Врбан, трговац из Љасковца: 8
- Моско, Рус, трговац из Љасковца: 81
- Мустаков, Димитрије, управник трговачке агенције у Букурешту: 22, 31
- Мустафић, Ханан, из Видина: 121
- Најденов, Пенча, из Пирдопа: 114
- Најденовић, Вулко, из Копривштице: 112, 113, 115, 117, 118, 119, 120, 156
- Најденовић, Тодор, из Филиба: 120
- Нанић, Дина: 42
- Нановић, Брајко: 132
- Нановић, Мишо, кујунџија из Пазарника: 40
- Наумовић, Јанко, из Једрена: 40
- Начов, Коста, трговац из Љасковца: 87
- Недељковић, Лазар, трговац свињама, ортак М. Обреновића: 30
- Недељковић, Нено, из Панаџуришта: 118
- Недељковић, Никола, из Копривштице: 112, 113, 116
- Неић, Никола, трговац: 43
- Нејковић, Вулко, из Копривштице: 116
- Ненковић, Лулчо, из Копривштице: 116
- Ненковић, Стојан, из Панаџуришта: 118
- Нешић, Филип, из Пазарника: 116
- Нешов, Илија, трговац: 73
- Нешов, Најден, из Копривштице: 114
- Нешовић, Цена, из Трнова: 143
- Никић, Јован, баштован: 100
- Никић, Петко, из Зајечара: 120
- Ников, Неша: 127
- Николајев, Борбе, трговац: 87
- Николајев, Моско, трговац: 87
- Николајев, Никола, из Љасковца: 83, 85, 88
- Николајев, Стојан, из Љасковца: 85
- Николајевић, Константин, српски капућеха у Цариграду: 109, 126, 129, 130, 131, 133, 134, 157
- Николајевич, Филип: 128
- Николаћи, Филиблија, трговац: 66
- Николин, Ганчо, трговац из Љасковца: 81
- Николин, Данчо, из Љасковца: 85
- Николин, Добри, трговац из Трнова: 80
- Николин, Борбе, баштован из Љасковца: 82, 85
- Николин, Јован, трговац из Љасковца: 81
- Николин, Мешо: 127
- Николин, Моско, из Љасковца: 82
- Николин, Паун, трговац из Љасковца: 81
- Николин, Пеја, из Љасковца: 83
- Николин, Риста, из Љасковца: 83, 85
- Николин, Станко, из Љасковца 82
- Николин, Стојан, из Љасковца: 85
- Николић, Антоније, баштован из Еловице: 99
- Николић, Дојча, трговац из Пазарника: 43
- Николић, Донча, из Копривштице: 116, 117, 118, 119, 132, 135
- Николић, Живул: 42
- Николић, Јања, из Копривштице: 113
- Николић, Јота, из Великог Извора: 121, 122
- Николић, Коста, из Зајечара: 121
- Николић, Коста, трговац: 45
- Николић, Малић, из Књажевца: 101

- Николић, Најден, из Копривштице: 119
- Николић, Нејо, трговац из Љасковца: 80
- Николић, Неша, из Пазарџика: 43
- Николић, Сава, из Пирдопа: 119
- Николић, Стамен, баштован из Великог Трнова: 94, 95
- Николов, Атанас, из Копривштице: 114
- Николов, Ганча, из Љасковца: 88
- Николов, Дима, трговац: 88
- Николов, Дима, из Љасковца: 86
- Николов, Дончо: 127
- Николов, Коста, из Трнова: 85
- Николов, Никола, трговац из Љасковца: 81
- Николов, Стаменко, из Љасковца: 87
- Николовић, Данчо, из Копривштице: 120
- Николовић, Данчо: 128
- Николовић, Неша: 128
- Обреновић, Милош, српски кнез: 1, 8, 13, 14, 15, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 53, 75, 76, 97, 148, 150, 151, 152, 158
- Османовић, Ибрим, из Видина: 121
- Павловић, Никола, баштован: 96
- Павловић, Њагүл, из Копривштице: 116
- Павловић, Тодор, из Панаџуришта: 119, 120
- Панајотовић, Панајот, трговац из Свиштова: 72
- Панчов, Лулчо, из Копривштице: 117
- Панчовић, Борђе, из Пазарџика: 116
- Панчовић, Пенчо, из Копривштице: 113
- Панчовић, Стефан, из Ловча: 115
- Панчић, Никола: 42
- Пејов, Никола, из Љасковца: 84
- Пенков, Ристо, из Габрова: 144
- Пенков, Станко, из Љасковца: 84
- Пенов, Тодор, из Љасковца: 88
- Пенчов, Дејан, из Панаџуришта: 127, 128, 132
- Пенчов, Риста, трговац: 88
- Пенџо, Тодор, трговац из Љасковца: 81
- Перишић, Вучић, Никола, трговац: 23
- Перишић, Вучић, Тома: 47
- Петков, Ганчо, баштован из Еловице: 99
- Петков, Ења, трговац из Љасковца: 80
- Петков, Петар, из Враца: 121
- Петков, Петар, из Љасковца: 80, 84
- Петков, Петар, из Трнова: 84
- Петков, Стојан, из Копривштице: 114
- Петков, Тодор, трговац из Љасковца: 81, 88
- Петковић, Станча, баштован из Еловице: 99, 100
- Петковић, Стојча, баштован: 100
- Петковић, Бенча: 116
- Петров, Димитрије, из Трнова: 80
- Петровић, Димитрије, из Свиштова: 73
- Петров, Борђе, из Љасковца: 84
- Петров, Иван, из Љасковца: 84
- Петров, Јован, из Љасковца: 87, 88
- Пертов, Пандили: 128
- Петров, Петар, из Трнова: 88
- Петров, Петко, из Видина: 121
- Петровић, Димитрије: 125
- Петровић, Дајча, из Копривштице: 114
- Пертовић, Јован, абација из Врања: 40
- Петровић, Цана: 82
- Пертовић, Цветко, из Копривштице: 114
- Пертонијевић, Аврам, српски капућеха: 23, 47, 105
- Пешов, Јоца: 44
- Пиколимнини, генерал аустријске војске: 2
- Пирдоп, Лила, из Пирдопа: 113
- Попадић, Петар: 45
- Поповић, Василије, историчар: 49
- Поповић, Борђе: 140

- Поповић, Милош, уредник и издавач *Србских новина*: 71
- Прванов, Петко, из Трнова: 87
- Првулов, Борбе, из Видина: 122
- Раденковић, Михаило, трговац из Смедерева: 135
- Радојловић, Милоје, трговац из Чумића, ортак М. Обреновића: 30
- Радосављевић, Марко, из Гургусовца: 122
- Радин, Тодор, из Љасковца: 87
- Радојчић, Петар: 98
- Рајнов, Рајко, трговац: 66
- Рајков, Тодор, из Панаџуришта: 117, 127
- Рајковић, Тодор, из Панаџуришта: 119, 128
- Ранбелковић, Раденко, из Пазарника: 43
- Рашковић, Борбе, из Лукова: 134
- Ристић, Борбе, из Темиша: 99
- Ристић, Јован, трговац из Трна: 43
- Ристић, Љубко: 43
- Ристић, Никола: 99
- Ристић, Тодор, из Темиша: 99
- Ристов, Гањо, трговац из Љасковца: 80
- Ристов, Јанко, из Љасковца: 84
- Ристов, Јордан, из Доње Ораховице: 84
- Ристов, Тодор, из Љасковца: 82
- Ристов, Тодор, из Трнова: 84, 88
- Родле, Борбе, из Трнова: 84
- Рус, Никола: 80
- Русаков, Пењо, из Љасковца: 86
- Русо, Добри, трговац из Љасковца: 81, 83
- Русов, Пењо, из Љасковца: 86
- Русовић, Иван, из Љасковца: 86
- Рустемовић, Асан, из Пирота: 117, 119
- Савић, Данило, трговац из Видина: 73
- Савић, Бока, трговац, ортак М. Обреновића: 30
- Савић, Мита, трговац из Пожареваца, ортак М. Обреновића: 30
- Савојски, Евгеније, аустријски војсковођа: 4
- Сејби (Сајбија), Неша, трговац из Љасковца: 80, 85
- Селим III, султан: 12, 13, 18, 19, 49, 102, 104, 150
- Симић, браћа, трговци: 23, 28, 47
- Симић, Алекса, трговац и дипломата: 28, 30
- Симић, Стојан, трговац сољу: 30
- Симоновић, Неја, из Копривштице: 113, 114, 119, 120
- Симота, Недељко: 132
- Собејски, Јан, пољски краљ и војсковођа: 2
- Спасић, Манча, трговац из Брезника: 43
- Стаматов, Стојан, из Љасковца: 88
- Стаматовић, Камен: 44
- Стаменков, Камен, трговац из Видина: 143
- Стаменковић, Димитрије, из Златице: 115
- Стаменковић, Игњат, абација и баштован: 99
- Станковић, Ерча из Рогатине: 121
- Станковић, Никола, из Коприштице: 117
- Станковић, Рајко, трговац: 135
- Станковић, Динчо: 128
- Станоев, Пано, из Љасковца: 88
- Станчев, Дима, из Љасковца: 82
- Станчев, Стојан, из Видина: 143
- Станчов, Златко, из Љасковца: 87
- Статев, Јанко: 44
- Статиј, Тодор: 81
- Статков, Ангел: 44
- Статковић, Анбелаћи, трговац из Враца: 73
- Статковић, Димитрије, из Враца: 139, 140
- Стаћија, Пено, из Љасковца: 87
- Стаћијев, Дима, из Љасковца: 85
- Стаћијев, Јанко, из Љасковца: 85
- Стефановић, Стефан, трговац: 23, 30
- Стоило, Панта, управник Београдске царинарнице: 13, 37
- Стоичков, Минчо: 86
- Стојанов, Бејбул, из Љасковца: 84
- Стојанов, Велко: 44
- Стојанов, Димитрије, из Љасковца: 80, 87

- Стојанов, Димитрије, из Трнова: 85
- Стојанов, Борго, трговац из Трнова: 80
- Стојанов, Никола, из Љасковца: 88
- Стојанов, Пена, из Љасковца: 83
- Стојанов, Петко, из Љасковца: 85
- Стојанов, Сању: 127
- Стојанов, Боко, из Љасковца: 87
- Стојановић, Велко, из Планинице: 121
- Стојановић, Вулко, из Панабуришта: 116
- Стојановић, Дакчо, из Панабуришта: 113
- Стојановић, Илија, из Копривштице: 119
- Стојановић, Јован, абаџија: 101
- Стојановић, Крста, из Ловча: 115
- Стојановић, Младен, трговац из Смедерева: 135
- Стојановић, Павле: 43
- Стојановић, Петар, из Чачка: 100
- Стојановић, Петко, баштован из Еловице: 99
- Стојановић, Риста, из Враца: 115, 116
- Стојановић, Станча, из Калофера: 115
- Стојановић, Стану: 132
- Стојановић, Тодор, из Јагодине: 120
- Стојков, Димитрије, из Љасковца: 84
- Стојков, Дојча, из Панабуришта: 114, 127
- Стојков, Танасије, из Љасковца: 87
- Стојковић, Дончо, из Копривштице: 118
- Стојковић, Истатџија, из Копривштице: 132
- Стојковић, Стојил, из Калофера: 114
- Стојчов, Минчо, из Љасковца: 81
- Суботиновић, Неша, из Љасковца: 83
- Танасијевић, Никола, из Љасковца: 83
- Танчов, Иван, из Видина: 123
- Тишић, Мане: 125
- Тодоров, Врдан, из Љасковца: 85
- Тодоров, Гања: 88
- Тодоров, Димитрије, из Копривштице: 118
- Тодоров, Илија, из Љасковца: 82
- Тодоров, Марин: 44
- Тодоров, Никола, трговац из Љасковца: 66, 81
- Тодоров, Крста, из Видина: 123
- Тодоров, Стојан, из Љасковца: 85
- Тодоров, Стојко, из Панабуришта: 114
- Тодоровић, Данча, из Копривштице: 42, 117
- Тодоровић, Јосиф, из Панабуришта: 113, 119, 156
- Тодоровић, Недо, трговац из Љасковца: 80
- Тодоровић, Никола, трговац из Љасковца: 81
- Тодоровић, Стојан (Стојко), трговац из Копривштице: 108, 114, 115, 118, 156
- Тодоровић, Стојан, из Панабуришта: 115
- Тодоровић, Цветко, терзибаџа: 125
- Топал, Стеван: 128
- Тошев, Димитар, трговац из Враца: 21
- Топаловић, Петар, трговац, ортак М. Обреновића: 30
- Тривунац, Стеван, трговац из Смедерева: 135
- Бирковић, Нетко, из Сопота: 115
- Биров, Мина, из Љасковца: 84
- Биров, Станоје, из Љасковца: 88
- Биров, Стојан, из Љасковца: 86
- Усеин, Мула, из Видина: 121, 122
- Харизанов, Васил: 44
- Хафон, Соломон, трговац сољу: 23, 130
- Хаџи Ангелов, Никола: 44
- Хаџи Ангелов, Цолко: 44
- Хаџи Георгијев, Цветко, трговац из Панабуришта: 21
- Хаџи Мустафа, паша, београдски везир: 12, 13
- Хаџи Стојило, Панта, београдски конзул: 28

- Хаџи Бонко, трговац из Дреновца: 21
Хаџикондић, Борбе, из Љасковца: 98
Хаџитошев, Александар, трговац из Враца: 22
Хаџитошев, Димитар: 45
Храбова, Елена Павлова, историчар: 44
Христе, Петар, трговац: 66
Христић, Стојко: 28
Христов, Славеј, из Љасковца: 86
Цана, Добри, из Љасковца: 84
Цацин, Добри, из Љасковца: 82
Цветковић, Борбе, из Једрена
Цветковић, Стевча, из Лесковца: 122
Ценов, Јованча, из Враца: 115
Церданов, Петко, из Копривштице: 118
Церовић, Милка: 143
Цалов, Стамен, из Видина: 122
Цонић, Петар: 42
Цончев, Цветко: 44
Чалаков, Влко трговац из Копривштице: 21
Чалаков, Стојан, трговац из Копривштице: 21
Чарнојевић, Арсеније III, пећки патријарх: 3
Черни, Петко, из Еловице: 99
Чипе, Данчо: 132
Чипе, Филип: 132
Чиповић, Филип, трговац: 136
Чобраџија, Илџа, трговац из Копривштице: 21
Чубриловић, Васа, историчар: 46
Чулов, Стојан, из Левча: 115
Чумазовић, Јован: 44
Џомић, Паскал, из Брацигова: 115
Шешов, Петко: 44
Шимић, Алекса, управник Београдске царине : 37
Шишманов, Александар: 29
Шишманов, Петар (Шишман Петраћи), трговац из Видина: 22, 29, 139

Саставила *Јованка Борђевић Јовановић*

Издаје
Балканолошки институт САНУ, Београд

Штампа
ГРО „ПРОСВЕТА“ — Београд, Буре Баковића 21